М.І.КОСТОМАРОВ
1

М.І.КОСТОМАРОВ

Твори

1

М. І. КОСТОМАРОВ

ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

М. І. КОСТОМАРОВ

Твори

том 1

видавництво
художньої
літератури
„Дніпро"

київ
1967

9(С)1+У1+Р1
К72

Упорядкування та підготовка текстів
члена-кореспондента АН УРСР Є. С. ШАБЛІОВСЬКОГО
і кандидата філологічних наук В. С. БОРОДІНА

Вступна стаття *Є. С. ШАБЛІОВСЬКОГО*

Примітки склав *В. С. БОРОДІН*

Портрет Миколи КОСТОМАРОВА
роботи художника *М. НЕСТЕРЕНКА*

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА Ф-КА ім. ФРУНЗЕ

7—3—3
61—66

Н. Костомаровъ

МИКОЛА ІВАНОВИЧ КОСТОМАРОВ, ЙОГО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

150 років віддаляють нас від дня народження відомого діяча російської та української культури Миколи Івановича Костомарова — історика, письменника, критика, публіциста й фольклориста.

Близько п'ятдесяти років віддав Костомаров служінню вітчизняній культурі. Його наукова та літературна спадщина велика і багатогранна, творчий шлях складний і суперечливий. Чимало було тут тернистих пошуків, пекучих роздумів, прикрих збочень. Проте завжди була уперта, самовіддана праця, прагнення служити народу, вітчизні.

В. І. Ленін писав, що про «історичні заслуги судять не по тому, чого *не дали* історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони *дали нового* в порівнянні з своїми попередниками» [1]. І для свого часу, і для наступних поколінь діячі культури дорогі передусім тим, чим вони сильні, завдяки чому ввійшли в історію культури, в історію суспільно-політичної й естетичної думки. В цьому аспекті належить розглядати і спадщину М. І. Костомарова.

* * *

Микола Іванович Костомаров народився 16 травня (4 ст. ст.) 1817 року в селі Юрасівці, Острогозького повіту, Воронезької губернії [2]. Батько його був поміщик-дворянин, мати — селянка-кріпачка. Вчився у Воронежі (1828—1831), пізніше — в Харкові. У 1837 році закінчив Харківський університет; деякий час служив у армії, учителював. 1844 року захистив дисертацію на вчений ступінь магістра і одержав посаду викладача історії в гімназії м. Ровно. З 1845 року оселяється в Києві, працює вчителем гімназії та викладачем в

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 160.

[2] Острогозький повіт, зокрема село Юрасівка, в ті часи належали до Слобідсько-Української губернії.

Інституті шляхетних дівчат. Восени 1846 року Костомарова обирають професором кафедри російської історії Київського університету.

Молодий учений стає одним із засновників і активних учасників таємного Кирило-Мефодіївського братства, плідно і багато працює як фольклорист, дослідник вітчизняної історії, громадський діяч. У березні 1847 року за участь у Кирило-Мефодіївському братстві Костомарова (разом з Шевченком, Кулішем та іншими) заарештували і відправили до Петербурга на слідство у III відділ. За царським вироком він на рік був ув'язнений у Петропавловській фортеці, наукові й літературні праці його були заборонені й конфісковані. Протягом 1849—1856 років як «політичний злочинець» відбував адміністративне заслання в м. Саратові, із забороною «служить по ученой части»; працював у губернській канцелярії. 1856 року вчений виїхав за кордон з науковою метою. У 1859 році Костомарова обирають професором російської історії Петербурзького університету. Він виступає з публічними лекціями, публіцистичними статтями, провадить велику науково-дослідницьку роботу як історик; бере діяльну участь в організації видання першого в Росії українського журналу «Основа» (1861—1862), активно співробітничає в журналі «Современник».

1862 року Костомаров виходить у відставку, але продовжує багато працювати в галузі історії, публіцистики; друкує ряд цінних праць у періодичній пресі й окремими виданнями. Ось як змальовує Костомарова в останні роки його життя В. Беренштам, учень і соратник вченого: «Втрачаючи безповоротно зір, ослаблими очима розбирав він довгими годинами стародавні пожовклі манускрипти; незважаючи на тяжку хворобу й фізичну слабість, наполегливо працював. Ні похилий вік, ні тяжка перевтома й нервове виснаження не зупиняють його: він подорожує у найвіддаленіші закутки країни, відкриває і пристрасно вивчає пам'ятки старовини, із запалом виступає на археологічних з'їздах, де завжди займав провідне місце» [1].

До останніх днів життя Костомаров провадив велику роботу в Археографічній комісії, викликаючи своєю працездатністю та наполегливістю подив і щиру повагу вітчизняних дослідників та визначних учених світу.

19 квітня (7 ст. ст.) 1885 року М. І. Костомаров помер у Петербурзі; похований на Волковому кладовищі.

Літературну діяльність Костомаров розпочав ще в університеті, в 1835—1836 роках. На початку 1838 року в Харкові вийшов під псев-

[1] «Киевская старина», 1885, червень, стор. 222.

донімом «Ієремія Галка» його перший друкований твір «Савва Чалый, драматические сцены на южнорусском языке». 1839 року виходять, теж у Харкові, «Українські балади», а в 1840 році — збірник поезій «Ветка, малороссийские стихотворения».

Це був час, коли в умовах дедалі зростаючої кризи кріпосницької системи, посилення соціального й національного гніту в країні міцнів і ширився визвольний рух, наростало невдоволення народних мас кріпосницькими порядками, царизмом.

Закутий у кайдани кріпосництва й національного гніту, запроданий «своїми» панами, український народ, як і інші народи царської Росії, поривався до волі. Широкою хвилею прокотилися селянські повстання по всій Росії й Україні.

Обурення кріпосницьким гнітом знайшло яскраве виявлення в передовій літературі того часу. Ще О. Радіщев вбачав основне достоїнство літератури в глибині й сміливості думки, а її завдання — в боротьбі проти ладу «безправ'я і злиднів народних». В. Капніст в «Оді на рабство» (написана 1783 р., опублікована 1810 р.) досить одверто висловив антикріпосницькі настрої, розкрив трагедію народу. Десь на початку XIX ст. Костянтин Пузина написав «Оду — малоросійський селянин», в якій з гнівом і гіркотою запитував сучасників:

За що ж це, хлопці, так, що брат глузує з брата,
Що той, хто дужчий з нас, у пику б'є цього...
Хіба ж ми нелюди, хіба які звіряки?!

Мужні декабристи, зокрема К. Рилєєв, закликали до боротьби за соціальну й національну рівність, за знищення деспотизму й урядового терору. По всій Росії лунали волелюбні поезії Пушкіна.

Царське самодержавство своєю політикою жорстокого національно-колоніального гноблення гальмувало формування націй, прискорюючи в той же час згуртування сил національного визволення. В. І. Ленін вказував, що першою історичною тенденцією капіталізму в національному питанні є «пробудження національного життя і національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, створення національних держав» [1].

Визвольний рух кінця XVIII — початку XIX століття, який іменувався загальнослов'янським відродженням, сприяв посиленню культурних і політичних зв'язків слов'янських народів. Зростав інтерес до народної мови, до фольклору, до рідної старовини.

З цим рухом пов'язане виникнення і формування нової української літератури, яка рішуче відходила від архаїчних канонів, від старої книжної мови. Вона орієнтувалася на смаки й уподобання демокра-

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 11.

тичного читача, широко використовувала досвід російської і західноєвропейської літератур. Уже тоді, в процесі становлення, українська література була втягнута в коло загальнослов'янських визвольних ідей. Патріотичні почуття, захист національної й людської гідності пригнобленого народу, повага до рідної мови й культури стали визначальними в діяльності передових письменників.

Костомаров обстоює самобутність української літератури, життєздатність народної мови, доводить, що це є мова й література народу, який має свою історію, своє майбутнє. В «Обзоре сочинений, писанных на малороссийском языке» (1843) молодий вчений писав: «Язык, называемый обыкновенно малороссийским, которым говорят в юго-западных губерниях России и в Галицком королевстве, не есть наречие языка русского... он существовал издавна и теперь существует как наречие славянского корня, занимающее по своему грамматикальному и лексикальному устройству средину между восточными и западными наречиями огромного славянского племени, наречие правильное, богатое, гармоническое и способное к развитию литературной образованности».

Вже у своїх ранніх поетичних творах Костомаров славить народну пісню, з захопленням говорить про її поширення:

Од Сосни до Сяна вона протягнулася,
До хмари карпатської вона доторкнулася;
Чорноморською водою умивається,
Лугами, як квітками, квітчається;
Дніпром стародавнім підперезана...

(«Пісня моя») [1]

У поезіях Костомарова бринить щире співчуття до народу, повага до його історичного минулого, чуються ноти соціального протесту. З цього погляду безперечний інтерес становить його популярна балада «Пан Шульпіка», в якій розповідається про народну розправу над кріпосником-грабіжником. У примітці до балади автор зазначив: «Єсть то старосвітська вість — на Вкраїні, кажуть, був за стару годину якийсь пан Шульпіка, багато шкоди чинив,— народ злютовавсь і забив його».

У баладі «Ластівка» поет звеличує патріотичні почуття простих людей. Вдовин син, сміливий юнак, збирається у похід. Йому важко залишати самотню матір («як квітина під морозом його серце в'яне»),

[1] Вірш Костомарова «Пісня моя» передрукував на Західній Україні в часописі «Новина» І. Гушалевич 1848 року. М. Устиянович, А. Могильницький та інші письменники Західної України дали переспіви цього твору.

проте страждання вітчизни ще більш нестерпні, ніж тягар розлуки. Хлопець «сідла коня, меч знімає, їде за полками» і згодом гине на ратному полі. А мати, оплакуючи сина, стає ніжною ластівкою:

Не боїться вона миру,
По селах витає,
Незлоблива, тільки льотом
Себе охраняє.

Її бить бояться діти,
Щоб не вмерла мати,
Кажуть, де вона витає,
Згода у тій хаті.

За своїми художніми особливостями балада «Ластівка» місцями наближається до поетичних образів та прийомів «Слова о полку Ігоревім» та українських дум.

У ряді творів поет змальовує представників активної боротьби з гнобителями. Так, у романтичних образах «Грецької пісні» поет уславлює національно-визвольну боротьбу греків проти турецьких загарбників (1821 року), оспівує героїзм Буковалла.

Для цього вірша Костомаров знайшов бадьорий темп, енергійні ритмічні переходи:

І реве, і шумить,
І гуде, і гримить.
Чи то воликів б'ють,
Чи то звіра цькують?

То не воликів б'ють,
То не звіра цькують:
То хоробрії клефти
Музувірів січуть.

Грецьке повстання проти турків було в центрі уваги декабристів та їхніх сучасників. Нагадаймо, що В. Капніст у 1822 році написав вірш «До повсталого грецького народу», в якому звертався до поборників свободи з такими словами:

Друзья, пускай ваш острый меч
Тиранов кровью обагрится.
Тому отрадно в землю лечь,
Кто за свободу ополчится!..

У своїх кращих поезіях М. Костомаров теж проголошує ідею справедливості розправи над тиранами, картає тих, «що од простих світло заховали». У вірші «На добраніч» він з хвилюванням говорить, що назріває час «любої обнови», що вже «гомін чудовий ходить од краю і до краю». Правда, поет трактує свободу в дусі абстрактного християнського ідеалу, зазначаючи, що «тільки там, де дух господень, там і правда й воля».

Історичне минуле Костомаров намагається пов'язати з сучасністю і в світлі такого зіставлення досить рішуче розвінчує традиційні оцінки і погляди. Своєрідну трактовку минулого дає поет у вірші «Співець Митуса», розповідаючи про легендарного «бояна»

Митусу, згадуваного в Іпатіївському літописі. Мужній співець бореться проти кривди, що її чинять народові правителі-князі. Безстрашний Митуса «піснями сипле на князя, гострими 'ніби стрілами». Перед грізним правителем Данилом він «не впав на коліна», його «лице не поблідло». Співець віщує гнобителям «суд неминучий, суд невмолимий». Вогняні філіппіки проти князів набирають місцями гострого соціального звучання. Для твору характерні різноманітні ораторські прийоми: тут і ефектні повтори, і патетичні звертання, численні алегорії, барвисті епітети:

Княже,— одвітив Митуса,— ось я заспіваю вам пісню:
Ріжтесь, кусайтесь, бийтесь, попелом Русь посипайте,
Пийте братернюю кров, умивайтесь сльозами народу!..

В творі «Діти слави, діти слави!» поет так малює майбутнє народів:

Розриваються кайдани
Неволі й неслави;
Згине, щезне братня свара,
Ворог наш кровавий,
І освіте ваше небо
Сонечко свободи!.. [1]

Але на поезії «Діти слави, діти слави!» виразно позначилися царистські ілюзії письменника, віра його в те, що російське самодержавство згуртує слов'янські народи, що «двоглавий орел» вирве своїми кігтями з неволі слов'ян. Це той слов'янофільський реакційний мотив, який так рішуче засуджував Шевченко [2].

У козакофільських поезіях Костомарова («Згадка», «Могила», «Співець», «Дід пасічник» та інші) досить виразно звучать мотиви боротьби за волю; козак виступає як захисник вітчизни. Разом з тим, ці поезії пройняті типовим для романтиків сумом за минулим, «національною тугою», що переходить у похмуру безнадійність. Наприклад, у творі «Співець», перекликаючись з Амвросієм Метлинським, Костомаров твердить, що «мати Україна» «похована назавжди», що вона вже більше «не встане». Національна культура, мова, колись багаті, квітучі, зникають навіки. Співцеві невимовно тяжко, що загибель матері вітчизни не усвідомлюють її «дітки»: вони забули про

[1] У незакінченій повісті Костомарова «Панич Наталич», яка привернула увагу слідчих III відділу 1847 року, висловлювалася мрія про часи, коли «запанує суд, правда і рівність» (див. Збірник пам'яті Тараса Шевченка (1814—1914), Київ, 1915, стор. 150).

[2] Див. статтю І. Франка «Чи справді Т. Шевченко написав вірш «Слов'янам» (Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. XVII, К., 1955, стор. 121—123).

матір; їх плач за «ненькою» безжурний і скороминучий. «Вони плачуть, б'ються, вони увіймуться»,— запевняє з гіркотою поет.

Чимало мотивів і образів козакофільських поезій Костомарова перегукуються з поезіями Миколи Маркевича із збірки «Украинские мелодии», що вийшла 1831 року в Москві й відіграла помітну роль у формуванні романтизму у вітчизняній поезії. У збірці «Украинские мелодии» є чимало художніх образів і поетичних прийомів, що стали провідними в подальшій творчості українських романтиків.

Значне місце серед поезій Костомарова займає побутова й інтимна лірика («Стежки», «Поцілунок», «Зірочка», «Соловейко», «Туга», «Дідівщина», «Дівчина», «Зобачення» та інші). Тут досить помітний релігійний та містичний елемент, подекуди звучать мотиви примарності щастя, приреченості («Мана»).

У філософській лірриці Костомарова переважають мінорні тони, настрої безпорадності, світової туги, містичне схиляння перед всевладністю природи. Так, у поезії «Зорі» читаємо:

Плинуть зорі в ладнім хорі вічними шляхами;
Не нам, не нам, дітям праха, любоваться вами!
Світять зорі, як світили, і будуть світити,
А ми, на їх подивившись, ляжем в землю тліти...

Поет охоче обробляє народні перекази, повір'я, легенди. Часто в основу своїх творів кладе народні пісні-балади («Брат з сестрою», «Явір, тополя і береза», «Пан Шульпіка»), користується народнопісенними образами та символами, застосовує народну стилістику, звертається до ритмічних форм, близьких до народних голосінь:

Лебедем білим пливи по ріках,
Чайкою, пісне, кигич по луках,
Припотнем в лузі заворкочи,
Дрібною пташкою защебечи...

(«Пісня моя»)

Костомаров, як поет, значною мірою формувався під впливом Маркевича та Метлинського [1], проте він вносив і нове в українську поезію. В його творах з'явилися соціальні мотиви, забриніли ноти громадянського протесту. Саме це зумовило і більшу актуальність художніх творів Костомарова. Волелюбними мотивами пройнята драматична поема Костомарова «Юпитер светлый плывет по зеленым

[1] Програмовий вірш «Бандура» в збірці «Думки і пісні та ще дещо» (1839) Метлинський присвятив М. Костомарову.

водам киммерийским...», написана в період заслання (1852). У творі протиставляється «деспот суровый» мужньому поетові, який і в царській катівні не перестає уславлювати могутній творчий розум людини, прагнення до свободи.

Помітну роль відіграв Костомаров в українській літературі й своїми перекладами та переспівами з інших літератур. Зокрема слід назвати його переспіви з староєврейської та старогрецької поезії, переклади з Шекспіра, Байрона, німецьких романтиків, з чеської поезії. Він намагався вводити в українську літературу кращі зразки світової поезії, особливо те, що було співзвучне українській культурі, що збагачувало її.

Своєю творчістю М. Костомаров вніс в українську поезію нові художні образи і прийоми Він шукає свіжих метрів і ритмів, одним із перших в українській поезії запроваджує гекзаметр (вірш «Елада») та своєрідний елегійний дистих («Нічна розмова» та інші).

Як поет-романтик Костомаров поєднав у своїй творчості історичні й легендарні мотиви, вніс у переспіви з українського фольклору конкретні риси історичного минулого. Поезія Ієремії Галки (М. Костоварова) розширювала тематичні обрії української літератури, вносила свіжий струмінь у поетичну структуру вірша. Це відзначив пізніше Іван Франко: «Було в тих віршованих творах дещо відмінне від усіх сучасних українських творів, щось енергічніше, хоч здержане, в усякім разі характерне, хоч не блискуче» [1].

В українську літературу Костомаров увійшов не тільки як поет, але і як драматург, белетрист. 1838 року він уперше в українській літературі виступив у жанрі історичної драми, опублікувавши п'єсу «Сава Чалий». В основу твору покладено сюжет відомої історичної пісні, в якій засуджується зрада. Але Костомаров відійшов від народної пісні. Сава Чалий у нього, зрештою, позитивний герой; це хоробрий козак, відвертий, проте самолюбивий; він прагне слави, влади. Коли його не обрали гетьманом, він одвертається від товаришів, переходить до ворожого табору. Та серед ворогів йому нестерпно тяжко, і Сава повертається до співвітчизників, до своєї сім'ї і гине від руки свого колишнього приятеля Гната Голого, якого автор, всупереч історичній правді, наділив негативними рисами.

Для п'єси характерні гострі конфлікти, незвичайні обставини, трагедійна розв'язка: гинуть Сава, Гнат, Катерина. Це своєрідна романтична драма з підкресленою афектацією у вчинках дійових осіб. Монологи, діалоги — емоційно-піднесені, сповнені сильних пристрастей і почуттів. Слід відзначити, що повстанський рух проти

---

[1] І. Франко, Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., Львів, 1910, стор. 115.

польських магнатів не привернув увагу письменника. Події помилково перенесено з XVIII століття на початок XVII.

Дослідники (А. П. Шамрай та інші) вже відзначали, що колізії, характерні для п'єси «Сава Чалий», мають ознаки шекспірівських трагедій. «Весь комплекс тих емоцій, що складають психічний портрет головного героя (Сави Чалого),— зазначає А. Шамрай,— значно складніший і відмінніший від варіацій Петруся з «Наталки Полтавки» в п'єсах 20—40-х років» [1]. Костомаров, як автор п'єси «Сава Чалий», виступив новатором в українській драматургії, намагаючись внести в національну драму складні колізії, поглиблений психологізм.

Другою п'єсою Костомарова, що нею відкривався альманах «Сніп» 1841 року, є віршована трагедія «Переяславська ніч» з часів Богдана Хмельницького. Дія відбувається в Переяславі у великодню ніч. Організатором повстання виступає запорожець Лисенко, прибічник Богдана. Ватажком переяславського загону повстанців є Герцик, який має з першим великоднім дзвоном підняти народ проти загарбників — польської шляхти.

У творі виступає на перше місце боротьба, спрямована на захист православ'я проти католицизму, проти унії, проти намагань підкорити українську (православну) церкву владі римського папи. Однак під оболонкою суто релігійних пристрастей велася тоді світська, класова боротьба, подібна до тієї, про яку писав Ф. Енгельс у праці «Селянська війна у Німеччині»: «І в часи так званих релігійних воєн XVI століття мова йшла насамперед про дуже виразні матеріальні класові інтереси... Якщо ця класова боротьба відбувалася тоді під знаком релігії, якщо інтереси, потреби і вимоги окремих класів приховувались під релігійною оболонкою, то це нітрохи не змінює справи і легко пояснюється умовами часу» [2].

У п'єсі показана одчайдушна боротьба проти натиску польської шляхти, проти примусової полонізації українського народу. Якщо українські феодали (князі Острозькі, Вишневецькі, Ходкевичі та інші) охоче піддалися полонізації, то українські народні маси справедливо вважали унію засобом посилення шляхетсько-магнатського гніту й колоніального поневолення.

На передньому плані п'єси — романтичні герої з їх надлюдськими пристрастями. Козачка Марина, сестра Лисенка і наречена Герцика, кохає польського старосту, який очолює ворожий табір. Крізь усю п'єсу проходить боротьба між особистим почуттям Марини та її громадянським обов'язком. Марина — патріотка-українка, ненавидить загарбників, та разом з тим вона любляча жінка; вона не може зрадити святій помсті своїх братів-співвітчизників, але й не може

[1] Харківська школа романтиків, т. III, Х., ДВУ, 1930, стор. 9.
[2] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 7, стор. 343.

подолати могутнього почуття — любові до старости. І все ж патріотизм перемагає. Обов'язок перед вітчизною найвищий! І коли Лисенко, впевнений у тому, що любов остаточно засліпила сестру й витравила в ній громадянські почуття, з гнівом запитує:

Ти скажеш полюбовнику свому,
Ти все йому повідаєш зарані
І визволиш його від смерті?..

Марина відповідає:

Ні,
Сього не буде! Визволять від смерті
Не буду я ляхів. Святую помсту
Моїх братів не зраджу я. Я руська!..

І вона дотримує слова. Так Костомаров одним з перших в українській літературі змалював романтичний образ жінки-патріотки — гнівної, пристрасної, вольової. Але він не спромігся дати в п'єсі широкої соціальної картини визвольного руху народу. Соціально-класовий момент, що був вирішальним чинником повстання, у п'єсі затушовано. У боротьбі зі своїми гнобителями—польською шляхтою та їхніми прислужниками орендарями — переяславці виступають монолітним національним табором борців за Україну, за православну віру. Тут, як, до речі, і в історичній повісті «Черниговка» та деяких інших творах, знайшли свій вияв консервативні риси світогляду М. Костомарова, який обстоював антиісторичну реакційну ідею «безкласовості» української нації.

Та й поза цим у п'єсі є багато суто художніх вад і прорахунків. Мелодраматична піднесеність, штучна декларативність не задовольняли пізніше й самого поета. В автобіографії він писав: «Сюжет трагедии взят из эпохи Хмельницкого — при самом начале его восстания, но мне значительно повредило доверие, оказанное таким мутным источникам, как «История русов» Конисского и «Запорожская старина» Срезневского; кроме того, я уклонился от строгой сообразности с условиями века, который взялся изображать, и впал в напыщенность и идеальность, развивши в себе последнюю под влиянием Шиллера» [1].

Костомаров не пішов за традицією Котляревського: в п'єсі немає етнографічного трактування теми, немає побутових сцен, пісенних партій, типізації мови дійових персонажів. Історико-літературне значення «Переяславської ночі» полягає в тому, що це була одна з ранніх спроб в українській літературі створити соціально-історичну драму.

[1] Литературное наследие Н. И. Костомарова, СПб., 1890, стор. 37.

Найбільше значення серед п'єс Костомарова має його романтична драма «Кремуций Корд» (1849), написана під свіжим враженням допитів у справі Кирило-Мефодіївського братства. Благородний історик протистоїть всемогутньому тиранові Тіберію і численній зграї його клевретів, доносників, провокаторів і шпигунів. Для тирана Тіберія Кремуцій Корд саме тому і є смертельним ворогом, що це людина чесна, правдива, благородна. Чесність — найбільша небезпека для тирана. «Это опасный человек,— вигукує Тіберій,— это ужасный человек!.. Предать его суду!.. Что за беда, что нет закона против него? Разве нельзя толковать закон в разные стороны? Да что, в самом деле, они так ссылаются на закон? Я покажу им, что уважаю закон только потому, что мне так хочется; закон — для слабых тварей, а для цезаря нет иного закона, кроме его собственного произвола...»

Чесний учений гине в тюрмі, але до кінця лишається поборником правди, вірним народові: «О Рим! О несчастная Италия! Бедная моя родина! Что бы ни сталось со мною,— никакое горе, никакая мука не в силах преодолеть той горести, которая терзает мое сердце при мысли о твоем унижении!»

П'єса пройнята виразними тираноборчими мотивами. Вона звучала досить злободенно в умовах російського самодержавного ладу, який гнітив усе живе, волелюбне. За своїм громадянським пафосом «Кремуций Корд» — один з найсильніших творів драматургії 40—50-х років XIX століття.

Значно пізніше (1884) Костомаров опублікував історичну драму «Эллины Тавриды», фабулу якої взяв з оповідання, вміщеного в трактаті Костянтина Порфирородного «Про керівництво державою». Події відбуваються в Херсонесі Гераклійському й почасти в Пантикапеї Воспорській у I столітті до н. е. «Мы отважились,— пише Костомаров у передмові,— воскресить древнюю греческую жизнь в Крыму в драматической форме, избравши событие, по нашему мнению, более всего подходящее к такой цели». П'єсу написано в стилі класицизму, з виразним романтичним забарвленням.

Визначне місце в літературній творчості Костомарова, поряд з поезіями й драмами, належить художній прозі. З прозових творів Костомарова, написаних українською мовою, слід відзначити оповідання «Сорок літ» (1840), надруковане пізніше російською мовою; «Казку про дівку-семилітку» (написана 1840 року, надрукована 1860 року), а також казки «Торба» і «Лови», опубліковані в «Молодику» (1843).

1859 року була надрукована історична повість «Сын», 1875 року— «Кудеяр. Историческая хроника в трех книгах»; в 1878 році — історично-побутове оповідання з XVIII ст. «Холоп», 1881 року — історична повість «Черниговка».

Вже після смерті письменника, 1886 року, в Петербурзі вийшла збірка його творів під заголовком: «Рассказы И. Богучарова (Николая Костомарова)», куди ввійшли такі оповідання: «Приключение по смерти (Рассказ одного слобожанина)», «Больная (Рассказ врача)», «Рампа», «Ольховняк (Рассказ из воспоминаний воротившегося на родину из Сибири)» і «Незаконнорожденные (Из моих воспоминаний)», що раніше друкувалися в різних періодичних виданнях.

В оповіданні «Сорок літ» втілена філософсько-релігійна ідея неминучості покарання за вчинений злочин. Твір спрямований проти атеїзму і несе в собі зародки майбутніх толстовських ідей. Поряд з цим, у творі виразно звучить засудження тогочасного суспільного ладу, побудованого на насильстві, фальші й обмані. Автор проводить думку: всі багатії, оточені славою, шанобою, преклонінням,— великі злочинці; вони втратили совість, людяність, це виродки, що верховодять людьми. Ось мораль цього суспільства: «Давши начальству взятки, не бойся ничего и никого: уже тебя никто не посмеет чернить, боясь начальства, потому что начальство — сила, а ты себе эту силу закупил! Только над всяким начальством на свете есть еще начальство верхнее... Тут городничие, исправники, заседатели и другие, всех их закупишь себе взятками. А расторгуешься — перейдешь в губернию, там тебе будет побольше плавание: там губернаторы и прочие важные лица, подлаживайся к ним и взятки давай... Расторгуешься — перейдешь в столицу: там тебе будет самое большое плавание. Там начальство еще выше: там министры, генералы, всякие знатные особы... Как с ними в приятство войдешь, так широко и высоко пойдешь; всею Россиею повернешь! Тогда обманывай всех сколько хочешь, никто не посмеет обвинить тебя, ни даже попрекнуть».

Як бачимо, Костомаров у творі «Сорок літ» досить правдиво відтворив тогочасну кріпосницько-самодержавну дійсність[1]. Разом з тим ідейно-політична концепція твору яскраво відбиває консервативні, релігійно-містичні сторони світогляду письменника.

---

[1] Оповідання «Сорок літ» високо оцінив Л. М. Толстой. У листі до В. Черткова (1886 р.) він писав: «Це чудовий твір... Легенда сама по собі дуже небезпечна для цензури, і тому треба якось пропустити її у тому вигляді, в якому вона є... На мене ця історія справляє жахливе враження. І мені здається, що таке ж саме вона повинна справити на будь-яку просту російську людину. Тільки б цензура пропустила». Л. М. Толстой включає цей твір у серію видань для народу, вживає заходів, щоб опублікувати його за кордоном (в Лейпцігу) — російською, німецькою, французькою і англійською мовами, пише своє закінчення до оповідання.

Особливе місце в художній прозі Костомарова належить його історичній белетристиці. Костомаров, як історичний романіст, мав талановитих попередників і сучасників. Разом з Костомаровим виступили Д. Мордовець, П. Куліш, Г. Данилевський, О. Толстой. Неперевершеними зразками тут були «Тарас Бульба» Гоголя і «Капітанська дочка» Пушкіна.

В історичній белетристиці Костомарова, як і в його наукових дослідженнях, раз у раз виявляються погляди консервативні, нотки класового примирення на основі християнського «братолюбства». Ідеалізація старовини, патріархальщини поєднується з буржуазно-націоналістичною концепцією «безкласовості» і «безбуржуазності» української нації. Будучи ідеалістом-романтиком, Костомаров виявляв нерозуміння причин і характеру народних рухів, не помічав класового розшарування в козацтві, підкоряв соціальні мотиви національним і релігійним «побудникам», завдяки чому його аналіз історичного матеріалу часто-густо був явно однобічним, науково-неспроможним. Виходячи з вірної засади — висвітлювати передусім життя народних мас,— Костомаров вкладав у цю прогресивну і плідну вимогу ідеалістичний зміст. Однак, піднявши найширший матеріал з життя народу, з його глибин, дослідник, маючи неабиякий художній хист, зумів, усупереч своєму ідеалізму, дати ряд правдивих (або близьких до правди) картин з історичного минулого.

Характерною щодо цього є його історична повість «Черниговка. Быль второй половины XVII века». Як зазначає письменник у примітці до повісті, розказану тут подію взято з «Дел Малороссийского приказа». Уважний архівіст кладе в основу повісті протокольний сюжет, канцелярський звіт, але орнаментує старосвітську судову справу етнографічними та побутово-історичними подробицями.

У творі немає широкої соціальної картини тих часів (епоха царя Олексія Михайловича, а на Україні — гетьманування Самойловича), психологічної заглибленості у змалюванні основних персонажів. І все ж письменник досить яскраво показав деякі характерні явища тогочасного суспільного життя, змалював ряд типових представників чиновницько-бюрократичної Російської держави другої половини XVII століття, а також козацько-старшинську верхівку, яка боролася за свої класові інтереси та була байдужа до народу. Проте письменник не спромігся до кінця соціально осмислити історичну дійсність. Риси національної обмеженості у творі виступають досить виразно.

Цікавий історичний твір Костомарова «Сын. Рассказ из времен XVII века», що вийшов двома виданнями ще за життя автора. Дія відбувається на Волзі за часів повстання Степана Разіна. Осип Нехорошев, поміщицький син з Поволжя, повернув-

шись у рідні місця з України, де, разом з козаками, бився проти турецько-татарських поневолювачів, стає незабаром одним із завзятих отаманів у загонах Разіна. Причина тут передусім особиста: він лютий і на розпусника батька, що вбив свою дружину (Осипову матір), і на саранського воєводу, який не тільки не став на захист Осипа, а ще й катував його за скаргу на батька. Проте письменник виходить за межі побутово-романтичного зображення героя. Він дає досить широку і правдиву картину як тогочасного дворянсько-кріпосницького ладу, самодержавства, так і повстання Степана Разіна, соціальних сил, що живили це повстання.

Один із близьких до Разіна отаманів — український козак-запорожець Круча так характеризує наміри повстанців: «Ми не крові людської хочемо, а тих віроломців караємо, що кров чужую п'ють, худобу чужу забирають і чужу працю на свою користь обертають!»

Осип Нехорошев, приєднавшись до загонів Разіна, добре зрозумів соціальні домагання повстанців: «Какие тут холопы! — закричал Осип.— На то мы идем, чтоб на Руси холопству боле не бывать! Ни холопей, ни бояр не будет: все вольные казаки! Добрым людям — добро, всем обиженным — правда и льготы, а лихим — кара!»

І от син багатого поміщика, дворянин, «царський слуга», стає до лав повстанців цілком свідомо, переконано. «Я больше не дворянин,— заявляє Осип,— я просто вольный казак, как и все вы, братцы!» Коли дехто з повстанців дорікав йому за належність до дворянського стану, він категорично заперечує це. «Не дворянский я сын! — кричал Осип.— Я от своего дворянского отечества перед вами отрекся. Я у вас по выбору атаман...» І таким він пішов на тортури. Вже перебуваючи у в'язниці, знесилений катуванням, укритий ганьбою і презирством своїх колишніх однополчан-дворян як зрадник, що «в холопье дело вошел и воровским атаманом стал», Осип не зрікається своїх вчинків. І це викликає глибоку пошану до нього з боку його теперішніх соратників, ув'язнених і засуджених на смерть товаришів.

Образ Осипа Нехорошева, на наш погляд, є одним з найцікавіших художніх образів історичної романістики XIX століття.

У творі «Холоп. Эпизод из историческо-бытовой русской жизни первой половины XVIII столетия» (1878) письменник викриває кріпосницько-боярське свавілля часів Катерини І. Молодий кріпак, здібний, письменний хлопець Василь Данилов, лакей князя Якова Долгорукова, покохав двірську дівчину, кріпачку Груню. Він переконує дівчину: «Я люблю тебя, Груша... Князь Яков Петрович затеял поиграть с тобою, он позабавится да и бросит, за другую возьмется. А наш брат — не то; мы — свои люди».

Панський виродок, і так лютий на свого слугу, підслухавши цю

розмову, скаженіє від злості. Він і вся його «вельможна» рідня — мати, запекла кріпосниця, брат — витончений садист-офіцер — нещадно переслідують «холопа». Безнастанним катуванням, всілякими знущаннями вони доводять Василя до того, що він іде на злочин, аби позбутися нестерпних мук. Усі обрушилися на «строптивого холопа», навіть деякі кріпаки, залякані, виховані в дусі рабської покори й плазування перед паном. «Ты от них (господ.— *Є. Ш.*) милости искал,— з гіркотою каже Василь, — а они с тебя всю шкуру слупили... Куда ни кинь — все клин!» Василь, як «ведомый неисправимый вор», конає в тяжких муках.

Письменник показує, що серед усіх отих князів, графів, бояр, вищих урядовців панує беззаконня, хижацтво, лицемірство, цілковита аморальність. Це не люди, а звірі, виродки. Справжню людяність треба шукати серед простих людей, трударів. Незважаючи на нотки моралізаторства, євангельського всепрощення, що бринять в кінці твору, повість «Холоп» має неабияке пізнавальне і художнє значення.

У творі «Кудеяр» розповідається про часи Івана Грозного. Мужній отаман Кудеяр прагне щиро служити цареві, сподіваючись з допомогою царських військ розгромити турецько-татарські ватаги, що плюндрують його рідну Україну. Але цар обманює Кудеяра, глузує з його намірів. Розлючений Кудеяр, переконавшись у тому, що цар і його поплічники — це запеклі злочинці, перекидається в табір кримського хана, прагнучи хоч за його допомогою помститися цареві-душогубу. Але Кудеярові не щастить, він гине на підступах до царського лігва. Перед смертю Кудеяр зрозумів, що, борючись проти лютого царя, він разом з тим дає можливість татарським загарбникам знущатися з рідного народу, що місце його — серед цього народу, а не у ворожих ханських ватагах.

Складна, «демонічна» своїми пристрастями ця постать. З одного боку — невгасима й справедлива ненависть до лютого царя та його поплічників, ненависть, що характеризує його як мужнього і незламного ворога деспотизму. З другого — в цій святій і законній ненависті до царя Кудеяр не знає меж, він стає на шлях запроданства і зради, єднається з ворогами вітчизни — іноземними загарбниками.

Герої історичних повістей Костомарова виписані досить нерівно. Поряд з реалістичним, конкретно-історичним змалюванням характерних рис письменник часто впадає в однобокість, звертається до романтично-сентиментальних перебільшень, до мелодрами, відступає від життєвої і художньої правди. Місцями відчувається залежність від тогочасних літературних трафаретів.

Історичним повістям Костомарова часто бракує широких узагальнень, монументальності. Обмеженість поглядів письменника на

історичний процес заважала йому проникнути в глибину суспільних явищ. Спостережливість його часто не виходить за межі більш-менш докладної характеристики зовнішніх прикмет цих явищ.

Як письменник-белетрист Костомаров майстерно вплітає художню вигадку в справжні історичні події. У кращих творах він зумів знайти такі пропорції між вигадкою і фактами, що ця вигадка не приглушує документальні матеріали, а доповнює, підкреслює їх і дозволяє письменникові майстерно відтворити історичне минуле.

* *
*

Позиції Костомарова — письменника, літературного діяча — обумовлені його суспільно-політичними поглядами. Для з'ясування цього питання чималий інтерес становить вже його рання праця «О причинах и характере унии в Западной России», представлена в Харківський університет у 1841 році на здобуття вченого ступеня магістра історичних наук. У дослідженні розповідалося про історичну боротьбу українського народу за свою незалежність від шляхетської Польщі, висвітлювалася боротьба проти католицької експансії.

Спочатку Вчена рада університету схвалила дослідження молодого вченого; визначений був навіть день захисту дисертації. Проте запеклий ретроград, єпископ Іннокентій (який тоді щойно прибув до Харкова), ознайомившись з дисертацією, знайшов у ній «множество дерзких выражений», «произвольные умствования», «разрушительные понятия». Єпископ прийшов до висновку, що «публичное защищение диссертации может вызвать соблазн».

В дисертації було чимало випадів проти духовенства — «множество дерзких выражений насчет восточной церкви и ее патриархов». Цензор Устрялов писав, що праця Костомарова складена в дусі статей «Отечественных записок» (тобто в дусі Бєлінського), що в ній охаюється «мудрая политика наших государей». Членам Вченої ради університету оголосили догану, а дисертацію, як «крамольну», наказали відібрати у всіх, до кого вона потрапила, і спалити [1].

Друга дисертаційна праця Костомарова «Об историческом значении русской народной поэзии», надрукована 1843 року в Харкові, також викликала невдоволення з боку реакційної професури та урядових осіб.

Костомаров вважав, що народна творчість органічно пов'язана з історією народу і становить основу національної культури. Естетич-

[1] Див.: Л. М. Хлебников, Сожженная диссертация, «Вопросы истории», 1965, № 9, стор. 213—215.

ний інтерес дослідника до народної творчості поєднувався з пильною увагою до соціальних мотивів у фольклорі. Костомаров закликав вивчати історію «не только по мертвым летописям и запискам, а и в живом народе» [1].

В основі історичних концепцій Костомарова лежить ідея народу, його суспільного буття. В автобіографії вчений писав, що пильне вивчення минулого наштовхнуло його на таке кардинальне питання: «Отчего это во всех историях толкуют о выдающихся государственных деятелях, иногда о законах и учреждениях, но как будто пренебрегают жизнью народной массы? Бедный мужик, земледелец-труженик как будто не существует для истории...»[2] Це, на думку Костомарова, не відповідає історичній правді. Рушійною силою історичного життя кожної нації є маси, народ.

Безперечно, не слід переоцінювати прогресивність поглядів Костомарова, зокрема в його історичних працях. Поряд з вірними думками й твердженнями можна знайти тут чимало того, що йшло від його хибного, ідеалістичного уявлення про «розвиток народного духу», який здавався йому чимсь фатальним, заздалегідь визначеним. У Костомарова чимало було відхилень від демократичного принципу розуміння народності. Класова боротьба не була в центрі уваги дослідника, а то й зовсім заперечувалася ним. Проте в кращих своїх працях, у ряді історичних характеристик він спромігся дати близькі до історичної правди картини минулого.

Велике значення для формування літературних, історичних і суспільних поглядів Костомарова мала творчість Тараса Шевченка, особисте знайомство вченого з геніальним Кобзарем України, яке відбулося весною 1846 року в Києві. Поет-революціонер захопив історика своїм могутнім патріотизмом, любов'ю до народу; вони швидко заприятелювали. «Когда я сообщил Шевченке о существовании общества (мається на увазі Кирило-Мефодіївське братство.— *Є. Ш.*),— розповідає Костомаров в автобіографії,— он тотчас же изъявил готовность пристать к нему, но отнесся к его идеям с большим задором и крайнею нетерпимостью, что послужило поводом ко многим спорам между мною и Шевченком» [3].

Як відомо, Костомаров був автором одного з програмних документів Кирило-Мефодіївського братства, так званого «Закону божого» («Книг битія українського народу»).

Заклик до скасування станових привілеїв, ідеї федералізму, повага до народних мас, ненависть до царизму, до всіх гнобителів Ук-

---

[1] Литературное наследие Н. И. Костомарова, СПб., 1890, стор. 28.
[2] Там же.
[3] «Русская мысль», 1885, кн. V, стор. 211.

раїни, пошана до декабристів говорять про певну спорідненість між костомаровськими «Книгами битія» і творчістю Шевченка.

В дусі Шевченкових концепцій 40-х років звучать заключні рядки «Книг битія»: «І встане Україна з своєї могили і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа,— ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар» [1].

Проте не можна ототожнювати концепцію «Книг битія» з провідними ідеями Шевченка. Виразне містично-релігійне забарвлення «Книг», реформістська тактика (орієнтація лише на освіту, на силу моральних чинників), ідея «виключності» України і месіанської ролі її серед слов'янства різко розходилися з революційними ідеями поета-борця, з його закликом до єднання народів на основі рівності, братерства і взаємоповаги.

Заклики Костомарова до згуртування національних сил, до консолідації в боротьбі за національну незалежність, при всій їх однобічності й історичній обмеженості, в тих конкретних суспільних умовах (40-і роки XIX ст.) мали в собі і прогресивне начало.

Було б невірно механічно переносити поняття й оцінки пізнішого періоду в суспільно-політичну ситуацію перших десятиліть XIX ст., в умови феодально-кріпосницького ладу, коли в Росії і на Україні ще не відбулося різкого розмежування нації на буржуазію і пролетаріат, коли ще «лозунг національної культури міг бути єдиним і цільним закликом до боротьби проти феодалізму і клерикалізму» [2]. Це треба враховувати, визначаючи ідейно-політичне спрямування програмових документів Кирило-Мефодіївського братства, зокрема історичних концепцій Костомарова в 40-і роки XIX ст. Ось чому, розглядаючи взаємини між Костомаровим і Шевченком у цей період і констатуючи значні ідейні розходження між ними в кардинальних суспільних питаннях, потрібно бачити й те, що їх об'єднувало, робило до певної міри однодумцями.

Для Шевченка в найтяжчі часи перебування під слідством у III відділі Костомаров лишався близькою людиною. Не випадково одну з кращих своїх поезій «казематного циклу» — вірш «Веселе сонечко ховалось...» — Тарас Шевченко присвятив Костомарову.

Відбуваючи заслання в приаральських степах, Шевченко намагався стежити за долею Костомарова, цікавився кожною звісткою про його життя та діяльність.

---

[1] Микола Костомаров, Книги битія українського народу, Львів—Київ, 1921, стор. 22.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 335.

1857 року в «Отечественных записках» була надрукована капітальна праця Костомарова «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России»[1]. Шевченко, перебуваючи в Нижньому Новгороді, з захопленням прочитав дослідження свого друга і 22 вересня 1857 року записав у щоденнику: «...читал «Богдана Хмельницкого» Костомарова. Прекрасная книга, вполне изображающая этого гениального бунтовщика. Поучительная, назидательная книга! Историческая литература сильно двинулась вперед в продолжение последнего десятилетия. Она осветила подробности, закопченные дымом фимиама, усердно кадимого перед порфирородными идолами».

На думку Шевченка, книга Костомарова про Богдана Хмельницького була визначною культурною подією, становила вагомий вклад у вітчизняну науку. Цікаво, що Шевченкова оцінка праці Костомарова перегукується з оцінкою, яку дав цій праці Чернишевський[2].

Безперечно, в питаннях суспільно-політичних між Шевченком і Костомаровим були розходження, і досить значні. Ці розходження з часом ще більше загострювалися. Поет-революціонер засуджував царистські ілюзії й ліберальне культурництво Костомарова, його релігійно-містичні погляди. Проте до кінця життя Костомаров лишався для нього близькою людиною.

Смерть Шевченка Костомаров сприйняв як смерть близької людини і велику втрату для народу. Він прекрасно розумів величезне культурне й суспільне значення творів геніального українського поета. У своїй промові над труною великого Кобзаря Костомаров виразно сказав про це: «Шевченко не был только поэтом для Украины: он поэт сельского народа, воспитавший в себе поэтическое вдохновение его существом и передававший его образованному миру в прекрасных безыскусственных образах... Простимся с дорогим поэтом словами украинской думы: «Слава твоя не вмре, не поляже!..»[3]

Костомаров багато зробив у справі правдивого висвітлення життя і творчості Шевченка. Найістотнішим, на наш погляд, в оцінках Шевченкової спадщини Костомаровим є досить обгрунтоване визначення Шевченка як поета народного. Правда, Костомаров не вкладав в поняття «народний» такого історично-глибокого змісту, як це робили революційні демократи (Чернишевський, Добролюбов). І все ж Костомаров бачив у Шевченкові насамперед виразника інтересів покріпачених мас, розкривав соціальну сутність Шевченкової творчості. Костомаров заперечував намагання багатьох критиків тих часів пред-

[1] Окремим виданням ця монографія вийшла в 1859 році.

[2] Див.: Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений в пятнадцати томах, т. IV, М., 1948, стор. 701—702.

[3] «Основа», 1861, березень, стор. 8.

ставити Шевченка лише як співця минулого, «співця козацької слави». Він неодноразово зазначав, що сила Шевченкової творчості передусім в її глибокій сучасності, в її спрямованості у майбутнє. На думку Костомарова, Шевченко не тільки виразник інтересів закріпачених мас, але і їхній провидець, натхненник, ватажок.

За глибоким переконанням Костомарова, Шевченко — явище всенародне: не тільки українське, а й всеросійське, всеслов'янське. І це, на його думку, не виключає того, що Шевченко — великий національний поет. Саме тому, що він справжній національний поет, тобто виразник інтересів і прагнень народних мас,— він і є поетом загальнолюдським, якого всі народи сприймають як свого співця.

Безперечно, така оцінка поетичної спадщини Шевченка була на той час новою, прогресивною. Вона знаходила широкий відгук у передових колах Росії та інших країн.

* * *

Знаменне і плідне було знайомство Костомарова з великим революціонером-демократом М. Г. Чернишевським. Познайомилися вони весною 1851 року в Саратові.

Характеризуючи Костомарова тих часів, Чернишевський писав: «Багато про що судив він, на мій погляд, або цілком правильно, або незрівнянно вірніше, ніж більшість тогочасних російських вчених» [1].

Розходження в суспільно-політичних поглядах між ними виявилися одразу ж. Чернишевський на той час був уже сформованим і послідовним революціонером-демократом. Костомаров цих поглядів не поділяв. Проте жвавий обмін думками, принципові суперечки, обмірковування важливих питань сучасності не минули безслідно для Костомарова. У ряді питань наукового й суспільного характеру Костомаров наближався до Чернишевського, знаходив з ним спільну мову.

Костомаров незабаром увійшов до складу «саратовського гуртка» Чернишевського. Суперечки з різних питань, що точилися між ними, безперечно сприяли з'ясуванню істини. Це було надто важливо, бо в ті часи (середина 50-х років), за словами Чернишевського, «було між вченими мало людей, в образ думок яких входили б елементи, симпатичні мені. А в образі думок Костомарова вони були. Цим була зумовлена моя прихильність до нього» [2].

У Саратові, в період тісного контакту з Чернишевським, Костомаров написав одну з кращих своїх історичних монографій — книгу

---

[1] Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений в пятнадцати томах, т. I, М., 1939, стор. 777.

[2] Там же, стор. 776.

«Бунт Стеньки Разина». Слід думати, що і друга класична праця Костомарова «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России» також написана не без впливу Чернишевського. Відомо, як доброзичливо ставився Чернишевський до цієї теми дослідження Костомарова, як допомагав історикові потрібною літературою й архівними документами. Нарешті це видно і з того щирого захоплення, з яким була зустрінута книга Костомарова на сторінках «Современника», передусім у рецензіях самого Чернишевського. «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России» — велике історичне дослідження, яке повинно закріпити за вченим автором одне з перших місць між нашими істориками» [1],— писав М. Г. Чернишевський.

У Петербурзі Костомаров, Шевченко і Чернишевський виступали на публічних читаннях у Пасажі, які так приваблювали тогочасну прогресивну громадськість, зокрема студентів, багато працювали над організацією «недільних шкіл». Це мало, як відомо, велике значення в справі виховання народних мас в антиурядовому дусі. Костомаров підтримував видавничі заходи Чернишевського, брав діяльну участь у роботі «Современника».

Безперечно, Костомаров і Чернишевський не були однодумцями. Чим сильніше розгорталася суспільно-політична боротьба в країні, тим глибшими ставали принципові розходження між ними.

Костомаров так характеризував Чернишевського в останні роки їхнього знайомства. «Судьба поставила меня с ним (Чернишевським.— *Є. Ш.*) в самые близкие, дружественные отношения, несмотря на то, что в своих убеждениях я с ним не только не сходился, но был в постоянных противоречиях и спорах... Чернышевский стал ярым апостолом безбожия, материализма и ненависти ко всякой власти. Это был человек крайностей, всегда стремившийся довести свое направление до последних пределов... Надобно сказать, что никто в России не имел такого огромного влияния в области революционных идей на молодежь, как Чернышевский..» [2]

Костомарову не імпонувало те, що Чернишевський був «человеком крайностей», що він «везде и повсюду проповедовал отрицание божества». Не до вподоби було Костомарову й те, що Чернишевський закликав до «кровавых разрушительных переворотов». На цьому грунті їх розходження все більше загострювалися і поглиблювалися. Проте Чернишевський до кінця свого життя зберіг щиру повагу до Костомарова як дослідника й ученого. Вже незадовго до смерті

---

[1] Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений в пятнадцати томах, т. IV, М., 1948, стор. 701—702.

[2] Автобиография Н. И. Костомарова, Под ред. В. Котельникова, М., 1922, стор. 330, 334.

М. Г. Чернишевський у передмові до російського перекладу «Всеобщей истории» Г. Вебера писав: «Німецькі вчені вважають Костомарова найвизначнішим із сучасних російських істориків; їхня думка справедлива. Костомаров був людиною такої великої вченості, такого розуму і так любив істину, що праці його мають дуже високе наукове значення. Його поняття про діячів і події російської історії майже завжди або співпадають з істиною, або близькі до неї... Слід побажати, щоб молоді люди, які готуються досліджувати російську історію, уважно вивчали думки Костомарова» [1].

* * *

На яких же позиціях стояв Костомаров у період назрівання революційної ситуації в Росії 1859—1861 років? До якого суспільно-політичного табору він належав? Як відомо, в цей час виразно визначилися дві основні суспільні течії. Одна течія була представлена поміщиками-кріпосниками і лібералами, яких «примусила взятися за реформу», з одного боку, «сила економічного розвитку, який втягував Росію на шлях капіталізму» [2], з другого — страх перед селянською революцією. «Ліберали так само, як і кріпосники, стояли на грунті визнання власності і влади поміщиків, осуджуючи з обуренням всякі революційні думки про *знищення* цієї власності, про *повне повалення* цієї влади» [3].

Ліберально-кріпосницькому табору протистояли селянські маси, яких «віки рабства настільки забили й притупили, що вони були нездатні під час реформи ні на що, крім роздроблених, одиночних повстань, скоріше навіть «бунтів», не освітлених ніякою політичною свідомістю...»[4]. Справжніми виразниками інтересів пригнобленого селянства, його ідеологами були одинаки-революціонери з М. Г. Чернишевським на чолі. Це був другий, революційно-демократичний табір.

Чернишевський, як і Шевченко, уже в 1857—1858 рр. висунув послідовну революційно-демократичну програму, вимагаючи рішучої боротьби проти кріпосників, лібералів, проти царизму, за селянську революцію, за демократичну республіку.

Костомаров не стояв і не міг стояти осторонь цієї напруженої боротьби. Пригадаймо з автобіографії Костомарова ті сторінки, де він розповідає про свої «вівторки» в Петербурзі (1859), на які збиралися Чернишевський, Кавелін, Сераковський, Шевченко, Калинов-

[1] Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений в пятнадцати томах, т. X, М., 1951, стор. 928—929.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 90.
[3] Там же, стор. 91.
[4] Там же.

ський, Білозерський та інші. Костомаров писав: «Вечера эти были очень оживленные, что отчасти объясняется тем напряженным состоянием, в каком находилось тогда все петербургское общество; встречались люди и наговориться не могли... Каких только вопросов не касались, спорили, горячились...»[1] Це були, безумовно, розмови про найактуальніші питання того часу — про скасування кріпацтва, про селянську реформу.

М. Костомаров не був прихильником революційних методів, він не закликав до «сокири». Але погляди його не можна беззастережно ототожнювати з підступною позицією тогочасних ліберадів, які, власне, були заодно з кріпосниками. В його поглядах більш-менш виразно проступали демократичні тенденції, хай і приглушені царистськими ілюзіями.

Дуже цікавий щодо цього лист Костомарова до В. І. Ламанського від 21 січня 1858 року. Костомаров писав: «Признаюсь, я не разделяю увлечения, которое овладело благородными сердцами, истомленными долгим ожиданием и потому довольными малым осуществлением давно желанного. Поближе рассмотрим дело... На бедного крестьянина навязывают усадьбу, которую оценят — кто? дворяне... Разумеется, они установят отношения так, чтобы как можно было выгоднее для дворян и невыгоднее для крестьян, ибо у этих двух сословий интересы противоположны (підкреслення наше.— *Є. Ш.)*». І далі: «Знаете ли, что говорят крестьяне? Это, батюшка, такая воля, что хуже неволи... Эти комитеты, которые будет собирать благородное дворянство, напоминают басню Крылова, где волки собираются толковать о благополучии овец...»[2]

Костомаров нагадує про статті М. Г. Чернишевського з питань селянської реформи і тут же додає, що поміщики, навіть ліберальні («гуманные, образованные»), обурені позицією Чернишевського («бранят Николая Гавриловича на чем свет стоит»). Костомаров, навпаки, схильний підтримати Чернишевського: «Мне же самому нравились доказательства Чернышевского (хотя не нравился тон)». Отже, не можна огульно зараховувати Костомарова кінця 50-х — початку 60-х років до табору ліберального дворянства. В його поглядах були тенденції, що наближали його до позицій Чернишевського. Але тільки наближали. До революційного табору Чернишевського Костомаров ніколи не належав.

Цікаво, що в період наростання революційної ситуації в Росії Костомаров друкується у славнозвісному герценівському «Колоко-

---

[1] «Русская мысль», 1885, кн. VI, стор. 33.

[2] Из переписки Н. И. Костомарова с В. И. Ламанским, «Голос минувшего», 1917, № 1, стор. 264—266.

лі»[1]. У січневому номері журналу за 1860 рік було вміщено статтю Костомарова під заголовком «Украйна». Звертаючись до видавця «Колокола», Костомаров писав: «В 34 листе «Колокола» Вы проявили относительно Украины такой взгляд, который мыслящая часть южнорусского народа издавна хранит как драгоценную святыню сердца. Примите же от нас сердечную благодарность! К числу многих истин, которые Вы первый высказали печатно на русском языке, принадлежит и то, что Вы сказали о нашем отечестве. Позвольте же во всеуслышание передать Вам наши задушевные убеждения»[2].

Костомаров має тут на увазі лист О. І. Герцена з циклу «Росія і Польща», надрукований у «Колоколі» від 15 січня 1859 року за підписом Іскандер. У цьому листі, як відомо, Герцен висунув на перший план принцип самовизначення народів, підкреслив цілковиту добровільність федеративного об'єднання народів, закликав до союзу з революційною Росією... «Україну,— заявив Герцен,— треба визнати вільною і незалежною країною»[3].

В листі Костомарова розповідається про жорстокі переслідування царизмом української культури, про утиски, що перейшли у справжній терор за царювання Миколи І. Разом з тим, у цьому листі досить недвозначно виступають і слабкі сторони його світогляду: віра в доброго царя, наївні намагання розв'язати гострі соціальні проблеми того часу «культурницькими» засобами.

Слід відзначити близькість Костомарова в кінці 50-х років до прогресивної студентської молоді. Його квартиру відвідують студенти різних національностей. Збереглися, як відомо, спогади Акакія Церетелі, в яких докладно розповідається про бесіди молодого грузинського студента з істориком на актуальні суспільно-історичні теми. Цікаво, що в цих бесідах брав участь і Тарас Шевченко. Катерина Юнге (Толстая) зазначає, що в Петербурзі Костомаров став «осередком, навколо якого гуртувалася молодь»[4].

З величезним успіхом проходили публічні виступи Костомарова, розраховані на широкого слухача. В залі Пасажу, де найчастіше відбувалися такі лекції, аудиторія виявляла повагу до улюбленого професора. У березні 1860 року в Петербурзі відбувся диспут М. Косто-

---

[1] За спогадами Д. Мордовця Костомаров ще у Саратові, на засланні, читав «Колокол» і захоплено відзивався про це видання (Див.: Данило Мордовець, Твори, т. І, К., Держлітвидав України, 1958, стор. 581).

[2] Письмо Н. И. Костомарова к издателю «Колокола», Женева, 1885, стор. 1.

[3] А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах, т. XIV, М., 1959, стор. 21.

[4] Е. Ф. Юнге (Толстая), Воспоминания (1843—1860 гг.), изд-во «Сфинкс», стор. 215.

марова і М. Погодіна з питань походження Русі. На диспуті був присутній М. Г. Чернишевський. Ось як писав він про це своїм родичам у Саратов: «Кожне слово Костомарова публіка зустрічала дуже прихильно. По закінченні диспута Миколу Івановича винесли на руках... Його тут так шанують, як не шанували жодного з тутешніх професорів від часу заснування університету» [1].

Зрозуміло, що така популярність Костомарова, особи «політично неблагонадійної», була не до вподоби офіційним колам, а також вищим урядовцям. Кожне слово вченого, особливо виголошене з кафедри, викликало підозру й настороженість уряду. К. Ф. Юнге розповідає, що «на Костомарова було зроблено донос, де вченого звинуватили в тому, що він публічно називає «житія святих» легендою, що він богохульствує, сміється з «отців церкви» [2]. Мало того, Костомарова звинувачували в тому, що він уславлював «новгородську вольницю», давній «вічовий уклад», проповідував ідеї федералізму, іронізував з приводу «благотворної місії» самодержавства.

1862 року в Петербурзі вийшла в світ згадувана нами гостро злободенна п'єса Костомарова «Кремуций Корд». Представники революційно-демократичного табору взяли цей твір на озброєння, наголошуючи на аналогії між епохою деспотизму Тіберія й деспотизмом російського самодержавства. М. Салтиков-Щедрін виступив у 1863 році в «Современнике» (кн. 1—2) з рецензією на згаданий твір Костомарова. В рецензію критик включив великі уривки з п'єси Костомарова, де характеризується гнітюча атмосфера деспотизму, урядовий терор, де змальовано рабське плазування перед тираном «офіційної суспільності». «Важко повірити, щоб могли бути такі часи! — іронічно зауважує М. Салтиков-Щедрін і тут же додає: — А тим часом вони були..» [3] Критик підкреслює, що вчений-історик (Кремуцій Корд.— *Є. Ш.*) загинув тому, що уряд, панівні верстви хотіли позбутися його: їм ненависна була правда.

Чи ж дивно, що науково-публіцистична і літературна діяльність Костомарова привернула до себе увагу «високих» урядових осіб і нарешті самого Олександра II. В березні 1862 року царський статс-секретар, «всеподданнейше» доповідаючи Олександру II про публічні виступи столичної професури, спеціально зупинився на лекціях М. І. Костомарова. Костомаров, мовляв, глузує із самодержавства, «хороші вчинки царів приписує випадку», натомість всіляко звеличує

---

[1] Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений в пятнадцати томах, т. XIV, М., 1949, стор. 389.

[2] Е. Ф. Юнге (Толстая), Воспоминания (1843—1860 гг.), изд-во «Сфинкс», стор. 218.

[3] Н. Щедрин (М. Е. Салтыков), Полное собрание сочинений, т. V, М., ГИХЛ, 1937, стор. 271.

«народний елемент». Цар тут же, на полях доповідної записки, саркастично відзначив: «Хорошо направление!» Свій загальний висновок Олександр II власноручно сформулював так: «Общее направление страшное, ибо оно прямо ведет к революции. После этого нечего удивляться, если вся молодежь у нас напитывается подобными мыслями. Самый бдительный надзор за этими профессорами необходим» [1].

1862 року Костомаров змушений був піти у відставку. Було б невірно вважати основною причиною цієї відставки конфлікт вченого із студентами Петербурзького університету, коли Костомаров одмовився підтримати протест студентів проти репресій царського уряду щодо так званого «Вільного університету» (продовжував читати лекції). Конфлікт цей, безперечно, був прикрим явищем, він свідчив про те, якою суперечливою була позиція Костомарова в складній ситуації початку 60-х років. Крім того, виявилися тут і надмірна нервозність, хворобливе самолюбство вченого. Проте основна причина того, що Костомаров пішов у відставку, була політична. Урядовим колам конче потрібно було позбутися Костомарова, роз'єднати його з прогресивною громадськістю. Про це досить виразно говорить у своїх спогадах Л. Пантелеєв: «Справжніх причин того, чому так рано закінчилася професорська кар'єра Миколи Івановича, слід шукати на Страсному бульварі [2]— в тій агітації, що була звідти спрямована проти Костомарова як представника «сепаратизму» [3], тобто проти діяча, який виступив за національне самовизначення народів.

Костомарову було заборонено повернутися на Україну, хоч Київський університет неодноразово запрошував ученого. В листі до М. Максимовича від 8/IV 1864 року Костомаров писав: «Хотел было я перебраться на Украину, чтобы провести там остаток дней... увы!— сильные мира сего, сидящие на седалищах власти, по наущениям суеглаголивых клеветников, не допустили меня...»[4]

Залишившись у Петербурзі, Костомаров, незважаючи на поганий стан здоров'я, багато працює. У кращих своїх працях він обстоює ідею єднання народів. Ще в «Основі», у статті «Ответ на выходки газеты «Czas», письменник зазначав, що «история, очевидно, ведет к сближению, к сознательному сродству и соединению всех славян-

---

[1] Державна публічна бібліотека ім. Салтикова-Щедріна, фонд А. В. Головніна, № 98, арк. 109.

[2] На Страсному бульварі, в Москві, міститься редакція монархічних, великодержавницьких органів — «Русского вестника» і «Московских ведомостей», очолюваних М. Н. Катковим.

[3] Л. Ф. Пантелеев, Воспоминания, М., Гослитиздат, 1958, стор. 193.

[4] В. Данилов, Материалы для биографии Н. И. Костомарова, К., 1907, стор. 9.

ских племен, а никак не к разложению»[1]. Особливо наполягав Костомаров на потребі зміцнення дружби українського народу з російським. «Судьба связала малорусский народ с великорусским неразрывными узами,— писав він.— Между этими народами лежит кровная, глубокая неразрывная духовная связь, которая никогда не допустит их до нарушения политического и общественного единства»[2].

З повагою говорить учений про народ російський і його кращих представників: «...большинство великорусского мыслящего общества не только не оказывало попыток нравственного насилия над стремлениями к возрождению нашего (тобто українського.— *Є. Ш.*) языка, но относилось к нам с сочувствием. Во всем великорусском народе мы уверены: в нем есть благородное отсутствие побуждений насильно ассимилировать в себя соединенные с ним народы. Этим качеством может гордиться народ великорусский. Если было в нашем отечестве что-нибудь противное, то оно исходило не из народных побуждений, а от наплывов чуждых идей»[3].

Своєю багаторічною науковою, публіцистичною діяльністю, зокрема численними фольклористичними публікаціями і дослідженнями, Костомаров сприяв розвитку творчих взаємозв'язків братніх народів — українського й російського. Він наближався до розуміння того, що міжнаціональне єднання й взаємопідтримка народів мають неабияке значення в боротьбі проти урядового деспотизму.

Разом з тим, в історичних і публіцистичних працях Костомарова є чимало такого, що може бути витлумачене як буржуазний націоналізм. В окремих своїх працях Костомаров вважав істотною особливістю української нації — її «суцільний демократизм» (тобто безкласовість); саму історію українського народу він іноді протиставляв історії народу російського, по-ідеалістичному тлумачив своєрідність українського історичного процесу. Чимало хибного, а то й реакційного було в трактуванні Костомаровим питання про особливості українського національного характеру. Зокрема це виявилося в його статті «Две русские народности» (1861), яку згодом українські буржуазні націоналісти взяли на своє озброєння[4].

---

[1] «Основа», 1861, лютий, стор. 135.

[2] «Основа», 1861, квітень, стор. 53.

[3] Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, К., ДВУ, 1928, стор. 154—155.

[4] Цікаво, що Костомаров щиро обурювався, коли статтю «Две русские народности» використовували з метою звинувачення автора у намаганні протиставити українську націю російській. У листі до І. С. Аксакова від 4/XI 1861 р. він писав: «Моя статья нимало не противоречит «Национальной бестактности» (Чернишевського.— *Є. Ш.*) в «Современнике»... Под последнею я готов сам подписать свое имя» (ИРЛИ, ф. 3, оп. 4, № 294).

Костомаров іноді досить одверто виявляв невдоволення тогочасним суспільством. Однак, шукаючи шляхів і форм суспільного розвитку народу, він не йшов далі вимог дрібних реформ, схилявся до компромісів з урядом. У ряді ідейно-політичних питань вчений виявив цілковиту безпорадність, а то й відхід від прогресивних позицій. Це не може мати виправдання, але має своє історичне пояснення.

Політика великодержавницького насильства, приниження національних меншостей, особливо після реформи 1861 року, значно посилилася. Польське повстання 1863—1864 років ще більше пожвавило провокаційні розмови про «український сепаратизм», про політичну «небезпеку українського руху». Після горезвісного циркуляра 1863 року міністра внутрішніх справ Валуєва, відомого своєю заявою, що «ніякої малоросійської мови не було, немає й бути не може», після Емського царського указу українська культура була приречена на загибель. «Може, ніколи не було так грізно поставлено питання,— чи жити, чи загинути нашій нації, як тоді»,— писав І. Франко, характеризуючи другу половину 70-х років.

Чи ж дивно, що в цій задушливій атмосфері окремі представники навіть демократичної культури готові були йти на компроміс; вони одмахувалися від проблем соціальних, поринали в «культурницьку» роботу. Ідейні суперечності, слабкі сторони світогляду в працях Костомарова цього періоду виявилися найбільш виразно. Саме тоді розгублений, зацькований вчений виголошує тезу про значення української літератури тільки у провінційному масштабі — «для хатнього вжитку», осуджує спроби піднести українську мову до рівня літературної, вважаючи таке намагання спокусливим, але вже з першого погляду явно неспроможним.

Аналізуючи літературну і наукову спадщину М. Костомарова, було б неправильним затушовувати в його творчості (і вченого, і літератора) слабкі сторони, його історичну обмеженість, гостре, до роздратованості відчуття ображеної національної гідності. Але зводити аналіз його творчості лише до випинання слабких сторін, не наголошуючи на сильних,— означало б виявити необ'єктивність, зневагу до цього, безперечно, визначного діяча української культури. Незважаючи на всі його зриви й суперечності, він багато зробив для розвитку вітчизняної культури.

Кращою частиною своєї творчості М. Костомаров увійшов в історію української літератури й культури; своєю науковою діяльністю він збагатив вітчизняну науку, завоювавши повагу визначних учених світу. Карл Маркс, читаючи брошуру М. Драгоманова «Література українська, проскрибована російським урядом» (Женева, 1878), спеціально відкреслив на полях книжки ті абзаци, в яких говориться про історичні праці М. Костомарова, де зазначається, що Костомаров ви-

являє велику увагу до історії народів, до їх визвольної боротьби [1]. Монографію М. Костомарова про Степана Разіна Карл Маркс грунтовно студіював і склав детальний конспект книги [2].

М. О. Добролюбов вважав Костомарова «одним із кращих знавців української мови й писемності» [3]. Л. Ф. Пантелеєв, Д. І. Писарєв, М. В. Шелгунов, М. О. Некрасов з глибокою повагою ставилися до праць Костомарова. Революційний діяч і письменник С. Степняк-Кравчинський відзначав, що Костомаров належав до вітчизняних вчених, які «з честю виконували свій обов'язок», відстоювали «гідність свою і гідність своєї науки».

Праці Костомарова високо цінили Г. В. Плеханов, Максим Горький, В. В. Воровський, А. В. Луначарський. До цих праць раз у раз звертаються радянські вчені й прогресивні дослідники за рубежем.

* *
*

У науковій і літературній спадщині М. І. Костомарова є чимало такого, що не витримало випробування часом. Віджиле, слабке належить минулому, і не нам його підіймати. Але сучасний читач знайде в його спадщині й те, що входить у духовну скарбницю народу. «Полум'яна любов до батьківщини і прагнення служити народу були пафосом усієї діяльності Костомарова»,— писав у некролозі учень видатного вченого В. Беренштам [4]. Саме ця відданість народові й зумовила цінність кращих творів М. Костомарова, їх значення для наступних поколінь.

Є. Шабліовський

---

[1] Архів Інституту марксизму-ленінізму, ф. 1, оп. 1, од. зб. 6470.

[2] Див.: К. Маркс, Стенька Разин, Под редакцией и с предисловием Д. Рязанова, «Молодая гвардия», 1926, № 1, стор. 104—125.

[3] «Современник», 1859, травень, стор. 104.

[4] «Киевская старина», 1885, червень, стор. 229.

ПОЕТИЧНІ

Із збірки „Українськії балади"

На Вкраїні всього много: і меду, й горівки,
Дівки красні, й молодиці усі чорнобривки.
Галицкая песня

ПАН ШУЛЬПІКА

Зажурився сизий голуб, сидя на дубочку,
Що одняв у його злющий рябець голубочку.
Перелинув голубочок з дуба на кленину,
Одняв в мене пан Шульпіка рідную дитину.
Перелинув голубочок із кленка на івку,
Ой як мені без дівчини на сім світі гірко!
Сизесенький голубочок жалібно воркоче,
А край його на осиці сорока скрегоче.
Голуб стогне, а матінка по дитині б'ється,
Молоденький козаченько у тугу вдається.
— Не плач, не плач, козаченько, по моїй дитині,
Пошукай собі на світі іншої дівчини.
Не журися, вона тобі не своя, чужая!
— Ох, як мені не журиться — я її кохаю.
— Ой іди ж, мій молоденький, дівку визволяти,
Вона буде тобі жінка, а я рідна мати.

Ой там річка невеличка, на річці місточок,
А на березі край його лозовий кущочок.
Щось почало у тих лозах стиха шелестіти:
Засіда козак Шульпіку, хоче устрелити.
Та вже сонце на западі, а місяць зіходить,
Із Шульпічиного двора челядка виходить.
От і пишний пан Шульпіка в поле виїжджає,
А під паном вороненький коник шкандибає.
Виїжджає пан Шульпіка на лови з хортами.
Ізо всею челядкою та ще й з гайдуками.
Вже передня челядонька місток проскакала,
А матінка перед паном навколішки стала:
— Здійми, пане милостивий, із мене кручину,

Оддай мені, паноченьку, рідную дитину.—
Як сказився пан Шульпіка, як почав гукати,
Казав стару матусеньку зараз хлостувати!
Сам поїхав на конику через той місточок,
Закачався, захитався лозовий кущочок.
Гульк! Рушниця загуділа, куля полетіла
Та у саме панське серце прямо улучила.
Ой вискочив козаченько з куща лозового,
Покотився пан Шульпіка з коня вороного.
Ой шатнула челядонька козака єднати,
Де взялися товариші його рятувати.
А Шульпічина челядка лиха повидала:
Які лягли на місточку, інші повтікали.
Вибігала дівчинонька із панського замка,
Обіймала, цілувала матір і коханка.
Понесли пана Шульпіку до теплого лежка,
А за паном простяглася кровавая стежка!
Понесли пана Шульпіку у яму ховати,
За ним народ поволікся пана поминати.
— Отсе тобі, пан Шульпіка, хай буде за тоє,
Що дитину запоганив у неньки старої!
Отсе тобі, пан Шульпіка, хай за шкоду тую,
Що ти украв у козака дівку молодую!
Отсе тобі, вражий сину, од нас дякування,
Що терпіли ми од тебе всякі глузування!
Отсе тобі, сучий сину, за твої уразки,
Що ти їздив поміж миром без всякой опаски.

КВІТОЧКА

(З чеського)

Вітронько віє
З панського лісу,
З відрами дівка
Біжить до річки.
В кований цебер
Води набрала.
По річці к дівці
Квіточка плине.
Квіточка гарна
Та й запашная,

З повної рожі
Та з чорнобривців.
— Коли б я знала,
Квіточко красна,
Хто тебе саджав
В вогкую землю,
Тому б я дала
Мій золотенький
З пальця перстеньок!
Коли б я знала,
Квіточко красна,
Хто тебе личком
Повів подобно,
Тому б я дала
Шпильку з волосся!
Коли б я знала,
Хто тебе, квітко,
Пустив на воду,
Тому б я дала
Стрічку з головки! —
Дівочка стала
Квітку хапати
Та й обірвалась
В воду холодну.

СТЕЖКИ

Спускалося сонечко за зелену гору,
Протянувся туман по синьому морю
А по зеленій луці молодець блукає.
Смутний походжає, пісеньку співає:

— Не шуміть, верби, що над водою,
Не хитай, яворе, смутно головою!
Під вербами стежка, під явором друга,
Одна пішла в поле, а друга до луга.

Не дуй, не дуй, вітре, понад берегами,
Не йди, не йди, дощу, меж тими вербами,
Та щоб перша стежка пилом не припала,
Та щоб вона зіллям та не заростала.

Щоб не було видно, хто по її ходить,
Наче ціле стадо личман по їй гонить.
Подуй, подуй, вітре, на стежку другую,
Посипся ти, дощe, на її, узькую.

Та щоб тую стежку курява закрила,
Або тая стежка зіллячко вродила,
Щоб було видно, хто по її ходить,
Хоча пройде нишком — зілля потолочить.

По першої стежці ходить моя мила,
Ходить до другого, мене обманила!
По другої стежці ходить моя мила,
Ходить та до мене, мене полюбила!

Та щоб між вербами сліду не зосталось,
Щоб моє серденько тяжко не вривалось!
Та щоб під явором були ступи знати,
Щоб було чим серце своє розважати!

Зібралися хмари, і дощик полився,
На першої стежці шпориш уродився!

ПОЦІЛУНОК

Зійшли ріки, зійшли ріки,
І сніг не біліє,
Коло млина на долині
Трава зеленіє.

Забіліли вишеньки,
Груші запашнії,
Збираються, гуляються
Дівки молодії.

І на призьбі біля хати
Співає дитятко.
Вийди, вийди ти до мене,
Моє серденятко!

Прийшла к нам, прийшла пора весняная,
Не забарися, моя молодая!

Вийди до мене, сідай біля мене,
Обійми мене, поцілуй мене!..

— Не вийду, не хочу біля тебе сідати,
Ані обіймати, ані цілувати.
Хай квітки цвітуть, хай пташки співають,
Вони мене, милий, к тобі не приваблять.
Ні літнім теплом, ні сею весною
Не вбачиш мене ніколи з тобою!

Коли ж увосень
Хліба уберуть,
І крупнії дощі
Мочити почнуть,

І ранком мороз по степу забіліє,
І в темнії ночі ще гірш потемніє,
І страшно на улицю буде ходить,
І сови угукать, вовки стануть вить,

Тоді-то, північною саме добою,
Під сльоту, під дощ зійдемось ми з тобою.
Край старої церкви ти стрінеш мене,
І я обійму, поцілую тебе!

І вітер холодний там зле завиватиме,
Потрухлі віконниці в церкві хитатиме,
А ми собі будемо все миловаться.
Тоді вже нам, серце, шкода й розлучаться!

Холодная нічка, мороз налягає,
А вітер осінній аж кості проймає.
Коли б він не дув та негода утихла,
Бо вже моя мила холодна, як крига.

ЩИРА ПРАВДА

— Братоньку, що і святіше й дорожче тобі на сім світі?
— Щирая правда, коханий; ніколи її не зневажу.
— А як мені, так святіш королеві щирая вірність.
— Що ж, хоча правда, хоч вірність — все рівно, і те, і другеє.—

Так між собою Харкевич із Вронським балакали нишком.
Вронський той був каштелян, а Харкевич хорунжий;
злюбились
Хлопці собі на сій мові. Харкевич сказав: «Щира
правда».—
Вронський же: «Вірність»,—і думали: правда і вірність—
все рівно!
Слушна война запалала тоді на Вкраїні:
Хмельницький з Потоцьким,
Воля з налигою кріпко зчепились, і там, під Корсунем,
Ляхи розбиті втікали, а інші похляли голодні,
Гинули в топкім багні або туляче життя волочили
Між татарвою в неволі: таківська була їм заплата
За те, що шкури лупили з людей та пекли на залізі.
Коло Чернігова бився Радан-есаул з ворогами.
Повипихав поляків українських до злидня,
А бузувірів-жидів перерізав і рушив козацькеє військо
В Новгород-Сіверський. Там каштеляном був Вронський,
в повіті ж
Був там хорунжим Харкевич, його неізмінний друзяка.
Сила козацька вже розтяглась по широкому полю,
Міцно та бойко охопила кріпость, і город, і замок.
Довго вовтузились хлопці, але... не домислили, як би
Кріпость узяти, бо Вронський її боронив як потребно:
В мури втеребив гармати, по згору — страшенні колоди
День і ніч козаки на облозі, турбуються, знай, коло валу.
А як гармати тарахнуть або зверху колода горгусне,
Глянь, і скотилася сотня униз головами додолу.
Кинуть хотіли войну, та вже й сам есаул занудився;
Бачив, що вже й козаки ледащіють, мало й зосталось.
Тут їм якраз посилає господь несподівану поміч:
Добрий Харкевич, що щирою правдою дуже кохався,
Нишком прийшов до Радана з ватагою хлопців на раду.
— Біг помагай тобі,— каже,— послухай мене лиш,
добродій.
З річки у город іде під землею прорита канава.
Я усе знаю, не бійся, Радане, я ваш, українці!
— Дякую! — мовив Радан. Як порадили, так і зробили.
Ніччю давай накидати на город — розбурхали ляхів.
Вронський всю силу злучив і риштує на наступ
козацький.
Б'ються, січуться, стріляють — не ладиться бідним
козакам.

Ляхи регочуться: лихо своїм ворогам вони бачать.
Вронський усіх звоювать намагався, аж от тобі диво!
В замку козаки, січуть і плюндрують, не-дай-світа валка.
Страшні ракети пустили по вітру, ляхам подіяли жаху.
Вронський не змислить, що треба робити: у замок полине —
Ворог ворота трощить! На башти — всередині лихо!
От коли круто прийшлося; пропали, немає визволу!
Вийшов наш Вронський на башту та й просить: «Змилуйтеся, братці,
Будьте ласкаві нам, бідним, душі пустіть на покуту!
От вам і замок, і скарби, й гармати, і страви — все ваше!»
Чує Радан і зласкавився, він-то жалкий був, сердяга,
Гукнув по строях — і більше козацькі шаблюки не сяють.
От і рушниці унишкли, от зарипіли ворота.
Вронський виходить з ключами, край церкви соборної стрінув
Він есаула, а з ним і Харкевич, колишній друзяка!
Тільки побачив, як крикне: «Ізгинь ти, проклятий яриза!»
Свиснула куля — і бідний Харкевич шелехнув об землю!
Наче скажені рвонулись козаки, шаблюки брязкочуть,
Тут положили і Вронського — оба вони щось казали.
Вронський стогнав: «Загубили мене за ту щирую вірность».
Вимовив тихо Харкевич: «Забит я за щирую правду!»

ЗІРОЧКА

Ой заблищала зірочка на небі
Та простяглася стрілкою по небу,
Та покотилась вона на долину,
Та упала вона на могилу!
А на могилі цвіт-соняшник стоїть,
А в могилі щось поховане лежить.
Там молода мати сина поховала,
Сирою землею його закидала.
Вона його дівуючи привела,
Вона його хрестити не понесла,
Вона його в сиру землю зарила,
А зверху цвіт-соняшник посадила!

— Ти, синочку, лежи, лежи глибоко,
Ти, соняшник, рости, рости високо!
Рости уверх та на сонце дивися,
Кругом, кругом за сонечком вертися,
Мені на прикмету розцвітися!
А я піду із парнем паруваться,
Піду у божу церкву вінчаться.—
Та стоїть вона при святому налої,
Подала руку свому женихові,
Нічого не знають ні отець, ні мати,
І жениху не доведеться взнати.
Тільки той про сеє відає і зна,
Хто зірочку на могилу посила!

ПОСЛАНЕЦЬ

У панського огорода дівка плоскінь тіпає,
Молоденький жайворонок дівоньку питає:
— Чом ти, моя дівчинонько, такая оспала?
Подивилась би на мене — пісню б заспівала.
— Ох, і як мені співати, пташоньку маленький,
Що покинув мене, може, навік мій миленький!
О бодай тим тяжко-важко, що нас розлучають:
Повели милого в город, де військо збирають!
О бодай тим тяжко-важко, що нам ворогують:
Повели милого в город, де шаблі готують!
О коли б перце́ я мала — листик написала
Та тобі його, манюсю, знести б наказала!
Ані перця, ні паперу — нічим написати.
Повітай його, манюсю, стань над ним співати,
Як я світом білим нуджу та як я журюся,
Як уранці і ввечері нию і нурюся!
Хита гілля вітер в лісі, а хвилі у морі,
А кровавії чуприни забитих у полі.
Який лежить, підобгався, інший розплатався,
Один тільки на самоті з смертю мордувався.
Під липою запашною молодець конає,
Тільки коники не чують: стиха́ він здихає.
Та вже більш своїй коханці йому не мовляти
І останнє опрощання ніким наказати.
Ой вилинув чорний ворон з-за пущі-чагара:

Християнин є смачніший — не хоче татара.
До біленького до тільця крилом пригорнувся,
Цмокнув в губи, черкнув в очі, крюкнув
та й спужнувся!
Молодиця із дівкою пшеницю вбирала.
Молодиця сама жала, а дівка в'язала.
Понад балкою густою в вітрі щось маячить.
Ой то ворон, чорний ворон летить та і крячеть.
Покинь, покинь перевесло, смутна дівчинонько:
Він несе тобі од серця гарненьку вістоньку.
Ой подякуй йому, дівко, за сю пригоду,
Він летить од твого сонця із чужого роду.
Ой послухай, дівчинонько, що той ворон скаже:
Твій миленький здоровенький — тобі чолом каже!

СПІВЕЦЬ

Амвросію Могилі

Ой чого, молодий співець, зажурився,
Головою жалко на гуслі схилився?
Ой чого молодий співець не співає,
А чи гласу більше немає?
Нащо собі марно жалю завдавати,
Нащо свої красні літа загубляти?
Сидить, як ізмерзлий, із ранку до ночі,
Облив слізоньками понурії очі.
— Чи тобі із літом розлучаться жалко?
Та ще тільки в полі забриніла травка!
Чи тебе не приймає своя родина,
Чи зрадила тебе твоя женишина?
— Нема в мене роду, ані женишини,
Один сиротина, як в полі билина!
Ох тим молодий співець не співає,
Що рідная мова, як свічка, сконає!
Ох тим той співець та у гуслі не б'є,
Що його слухати ніхто не іде!
Ох матінко моя, нене старая,
Задавила тебе вже земля сирая.
Будяк на могилі почав червоніти,
А нікому було рожі посадити.
Ох піду я, піду на тую могилу,

А де мою матір давно схоронили!
Ох піду до Дніпра на гору високу,
Піду подивлюся на степ широкий.
У старому Дніпрові вода леліє,
А по степу-долині ковила сивіє,
А скрізь по ковилі свистун-вітер віє! —
Та припав співець до землі головою,
Покотились слізки із очей рікою!
— Ох нене моя, ти, моя рідная мати,
Чи нам тебе, рідна, уже не видати?
Уставай із землі дітки приглядіти,
Вони плачуть, б'ються: вони твої діти!
— Нехай плачуть, б'ються: вони увіймуться,
Тим, що увіймуться, не хочу прочнуться!

ОТРУЇ

Ой живеть удова, та ще й не сама,
А живеть вона з своєю дочкою.
Ізлюбився козак з молодою дівкою,
Ізлюбився, заручився та й ізвінчався,
Продав свою хату — у жінчину вбрався.
Та живуть вони вже чотири роки,
Та вже стали приглядати сусіди збоку,
Що козак дбає та заробляє,
А теща збирає, казна-де діває;
Що козак вистачує та діткам готує,
А жінка помандрує та й прогайнує.
Жалкувалась донька своєї матусі:
— А що мені, мати, веліти мусиш?
Чи мені з моїм лихим мужем жити,
Чи мені йому, мати, що ізробити?
Та не можна ж, мати, мені з мужем жити,
Бо не хоче він мене як треба любити!
Що він мене, молодую, нікуди не пускає,
А як піду нишком, так він іще й лає.
А як піду у корчму з горя погуляти,
Так він бурчить: «Треба дітей годувати».
А як піду до вдовиці на вечорниці,
Так він бурчить: «Так робить не годиться».
А як коли з хлопцями посміюся,
Так він товче, що я гріха наберуся.

Йому, бач, все можна, а мені нічого:
Колись по зимі я прогнала його
Із теплої хати та на двір спати,
Так він розприндавсь, хотів двері ламати!..
Така паскуда! Коли б я преж знала,
Нізащо б такого мужа не взяла!
Не можна ж мені, мати, із мужем жити,
Треба його, мати, к чорту загубити!
— Ой ходім, доню, отруї копати,
Годі йому, бісові, нас зобижати!—
Ним на вісході зірка устала,
Мати з дочкою отруї копала.
Ним на вісході зоря забриніла,
Мати у горщику зілля варила.
А ввечері пізно їде козак з міста,
Везе жінці, й тещі, і діткам гостинці:
Жінці кораблик, тещі серпанок,
Маленькому хлопцеві голубий жупанок,
А маленькій дочці юпочку парчову,
Юпочку парчову, стрічечку шовкову.
Дітки маленькі батька привітають:
Цілуються, лащаться, на шию плигають.
А стара на печі чортом вовкує,
А молода жона по хаті розходжує
Та й каже мужові:— Ти, милий, здорожився,
Налив би меду та трошки напився,
Воно б тобі було на душу тривніше,
Та ще і горілочки, щоб був здоровіший.—
Налив козак меду та й випиває,
Та ще й горілочки — нічого не знає.
Та кріпка ж горілка — з ніг повалила.
— Чого се у мене голова заболіла?
Та наклали ви багато у мед сей хмелю,
Не всиджу на лавці — ляжу на постелю!—
Пішов козак до лежка лягати,
Піднявся та й впав, не зможе устати!
Квилять дітки маленькі край його,
А жінка стоїть стовбняком у порога,
А стара злізла із печі й сокоче:
— Отсе так тому, хто старійшим буть хоче!
— Ох, бачу, бачу, що треба умерти,
Завдали ви мені, безвинному, смерті.
Нізащо схотіли мене ізгубити,

Прийшлося вам, дітки, тепер сиротіти.
О, будь їм ти батьком, мій праведний боже!..
А жінці і тещі — прости їм, боже!..

КІНЬ

— Чого ти, коненьку, мій конику хижий,
Невесело, смутно стоїш?
Я тебе кохаю, вівса підсипаю,
А ти на мене й не глядиш!

Веду до водиці, к холодній криниці,
А ти засопеш та й не п'єш,
Мені, молодому, паниченьку твому,
Жалю та тоски завдаєш.

Чи ти притомився, на ноги підбився,
Чи я тебе так змордував,
Тоді, як горою, ночною добою,
Все швидко та притко ганяв?

Чи тяжка та важка козацькая зброя
Становиться, коню, тобі?
Чи чуєш пригоду, погану невзгоду,
Паниченьку твому, мені?

Гей, годі здихати, дурно жалкувати —
Іще нам не буде біди.
Оброку наїшся, водиці напийся,
Та вп'ять загасаєм тоді.

Пан коня сідлає, в стремена ступає,
А коник смутний шкандиба,
Склонив головоньку, опустив гривоньку,
Ступою поперся з двора.

Не добре чинити, свій рід боронити
Зібрався панич-неборак:
Шляхи засідати, людей розбивати
Поперся в глибокий байрак.

Там шляхом узеньким, за лісом темненьким,
Із ярмарку їдуть купці.
Хоч краму не мали, усе позбували,
Та повні зате кишенці.

— Гей, коню, мій коню, скачи підо мною
Моїм вороженькам на страх.—
Вже місяць стухає, туман налягає
По чистих, широких степах.

Пан коня звертає, наліво заїжджає,
А кінь завертиться й не йде.
Пан коня штиркає, нагайкою крає,
А кінь вже й виха, і хропе!..

Пан коня під боки, кінь мов ненароком
Побіг та й спіткнувсь на пеньок...
— Ет, вража скотина, а щоб ти сказилась!..—
Кінь пана поніс у лісок...

Ніч стала рідіти, починає дніти...
Купці доїздять до села.
В гущині бур'яна кінь скаче без пана,
Понурий, гризе удила.

Чом кінь вороненький понурий, смутненький?
До хати пустої біжить...
Ой тим він смутненький — панич молоденький
Забитий у лісі лежить!..

Лежить, розпластався, в крові обкалявся,
Своя, не чужая кров та...
Вже й ворон літає, в лице зазирає,
Де кінські ввійшли копита.

Був пан колись добрий, чесний та хоробрий —
Лукавий на лихо підвів!
Був кінь колись вірний, в послузі незмінний —
В розбої служить не схотів!..

ЯГОДИ

(З чеського)

Ішла моя мила
По ягідочки
В зелені гайочки
Та й застромила
Тернову шпичку
В біленьку ніжку.
Ніженька стала
Дуже боліти,
Не зможе мила
На ніжку ступити.
Почала мила
Стиха плакати,
Терен лаяти:
— Ох ти, тернино,
Гостра тернино!
Се через тебе
Мені причина,
Се через тебе
Я так хвораю,
За сеє треба
Тебе із гаю
Всю постинати
Й позакидати! —
— Сядь в холодочку,
Моя миленька,
Я ж до ставочку
Піду по коненька.—
Коник біленький
В травці густенькій
Пасеться, грає,
Пана піджидає.
Сіла миленька
У холодочку
В зеленім лісочку,
Стала тихенько
Вона здихати
Та жалкувати:
— Ох, моя мати,
Мати старесенька,

Неня ріднесенька!
Все мені каже
Хлопців бояться,
Од їх ховаться!
Чом їх бояться,
Од їх ховаться?
Вони добренькі
І приязненькі! —
Тут я приїхав
На білому коню,
Наче сніжочок,
В зелений лісочок,
Прип'яв конька
Срібним поводдям
Та до сучка,
З дівкою обнявся,
Поцілувався,
Тулив к серденьку
Свою миленьку.
Забула мила,
Що ніжка боліла!
Тут ми ласкалися,
І цілувалися,
І милувалися.
— Вечір надходить.
Ох, мій миленький,
Мій люб'язненький,
Ой схаменися,
Не забарися!
Сонце заходить,
Місяць зіходить,
Нічка настигне,
Нас в лісі застигне!
Їдьмо додому.—
Тут я швиденько,
Взявши миленьку,
З нею по долу
На білому коню
Дмухнув додому!

РОЖА

(З чеського)

Ой ти, рожо червоненька,
Зацвіла собі раненько:
Зацвіла та, бідна, змерзла,
Як ізмерзла — поблідніла,
Поблідніла та й змарніла,
А змарніла та й зав'яла,
А зав'яла та й упала!..
Сиділа я довгесенько, до півнів сиділа,
Всі трісочки, всі стругалки за ніч попалила!
Усе миленького ждала.
Усе ждала й задрімала...
От мені, небозі, й сниться:
Наче з правої рученьки,
Наче з пальця мізинного
Покотився золотий мій обідець,
Загубився дорогий мій камінець.
Ой довго-довгесенько камінця іскала,
І каміння не достала, і милого не діждала!..

Із збірки „Вітка“

ПІСНЯ МОЯ

А. Ф. Владимирову

So strömen des Gesanges Wellen
Hervor aus entdeckten Quellen.
Schiller [1]

Од Сосни до Сяна вона протягнулася,
До хмари карпатської вона доторкнулася,
Чорноморською водою умивається,
Лугами, як квітками, квітчається,
Дніпром стародавнім підперезана,
Річками, як стрічками, поубирана,
Городами-намистами пообвішана.

Гуляй, моя пісне, високо, високо,
Щоб хмарами сизий орел летючи
Тебе не нагнав.
Гуляй, моя пісне, широко, широко,
Щоб по степу вітер, траву котючи,
Тебе не піймав.

Лебедем білим пливи по ріках,
Чайкою, пісне, кигич по луках,
Припотнем в лузі заворкочи,
Дрібною пташкою защебечи,
Покотиполем в степу прокотися,
По небу громом святим пронесися,
Глибоко в землю змією зарийся,
По лісах, по горах,
По степах, по ріках,
Городах, слободах

[1] Так линуть хвилі пісні з ніколи не відкритих джерел. *Шіллер (нім.).*

Травою,
Водою,
Луною далекою геть одізвися
К іменитим панам,
К неімущим старцям,
К козакам-молодцям,
К чорнобровим дівкам,
У душах,
У серцях
Ту́гою-кручиною, пісне, заньмися!

Там, де у лісі скеля крутая,
Дніпр через скелю реве і бурхає,
Рветься і дметься, клекоче й гуде,
Й вітер пожовклії листя несе,
Де задніпров'я, край опустілий,
Де нема хат, бовваніють могили,
Де нема гласу, виють вовки,
Де була Січа, жили козаки,
Ходив я ніччю; місяць червоний
Сидів у хмарі й бурю нагонив,
Сп'ялись на дибки степи піщані.
Тоді із лісу, вся у тумані,
Вийшла до мене якась молодиця...
— Співай,— казала,— для всього роду,
Співай,— казала,— для всій родини.

Співатиму, співатиму, поки гласу стане,
Хоч і слухать не захочуть, я не перестану.

КЛЯТЬБА

Дарма просишся, ізрадник,
Не пущу тебе ніколи,
Вічно буду катувати,
Мучитиму без одривки.
І хоча б за відпочиння
Ти мене увів у царство,
Я б і царства одцурався
За потіху, щоб із тебе
Глузувати, наругаться

І тобі чинити напасть.
Були злодії великі:
Небо і земля лякались
Од їх вчинків; жалкувались
Перепалені країни,
Їх менами наругались
І бажали, щоби в пеклі
Вони такечки страждали,
Як страждали бідні люди,
Що од їх ізнапастились.
Але шкода, що зробив ти,
Не зрівняється із їми.

ЗГАДКА

Він сів на горі на оцваньку з дубка,
Під ним гарцювала сердита ріка,
В їй блідлії місячні промені грались,
І в хвилях сіклися й перебивались.
І буря ревіла, і буря ширшала,
І смутная думка, як буря, літала,
Поблідла, як промені місяця в хмарах,
По роках далеких вона пробивалась,
По роках бурливих, як річка у чварах!

Згадав він, як був до войни в йому жар,
Згадав він про військо, про валку й пожар,
Як спорив в харцизтві з буйними вітрами,
Навзаводи бігав з швидкими орлами,
Як в полі-степу срібну чарку спивав
В гурті, на прощанні з своїми братами,
Й веселий додому коня повертав.

Багацько іще тут про щось він згадав,
Як військо голінне старший іззивав,
Згадав і про те, про що згадувать тошно,
Про віщо здихати й не треба, й не можна...
І бризнула нишком гаряча сльоза.
Так бризкає з неба гнів божий — роса,
Що нишком зелену траву поїдає...
І стане все поле смутне і порожнє,
І божая кара над їм пробуває...

МОГИЛА

Що то за могила?
Вітер сніг розміта,
Крізь сніг почорніла
Трава вигляда.

Далекії роки далеко вплили,
Як води весною.
Густою травою
Сліди заросли.

Вода, пориваючись з скелі в долину,
Каміння зриває,
Байрак промиває.
Старая година
Перéднім на згадки
Про прежні порядки
Високі купки по собі зоставляє.

Незліченна сила неслась вояків,
Як мак при дорозі, шапки їх біліли,
Списи гримотіли, шаблі брязкотіли.
Неслися вони супротив ворогів.
Недоля і помста бігли за їми,
Як клоччя сухеє, палали країни,
Як з лісом гора, вони всі заодно,
Нікого старшого у них не було.
Дивіться: лицар встав,
Сів на коня та й засвистав,
І військо вслід. За їм
Огонь, і дощ, і дим!..

Як сніг в завірюху,
Так кінь його летить;
Як сонце в засуху,
Лице його горить;

Як вечірня зоря погоріла,
По вітру волосся його розметалось;
Як на морі вода посивіла
У бурю,— країна під їм сколихалась.

Нерівна валка: все як не бувало,
І військо в честь старшим його назвало.
Дивіться: ніч. Огонь горить.
Кравчина спочиває сном,
А лицар у огня не спить
І озирається кругом,
Гроза чужого роду,
Охрана свойого.
Лисніється п'ятном
Зла думка, як перша на місяці шкода.
Звалилась проклята з плечей голова,
А військо погибло, як з вітру трава.
Що ж то за могила?
Вітер сніг розміта,
Крізь сніг почорніла
Трава вигляда!

Далекії роки далеко заплили,
А люду погибшого слава колишня
У пам'яті тмиться, як трава торішня,
Що вітер з-під снігу розкрив на могилі!

ГРЕЦЬКА ПІСНЯ

І реве, і шумить,
І гуде, і гримить.
Чи то воликів б'ють,
Чи то звіра цькують?
То не воликів б'ють,
То не звіра цькують,
То хоробрії клефти
Музувірів січуть.

А попереду всіх молодець Буковалл,
Він січеться на смерть з бусурманом,
Од Керассово дим до Кенуріо дим
Розлягається сивим туманом.

Він січеться один проти тисячі їх,
Не здоліють усі його взяти.
А русява дівчина гука із вікна:
— Підожди, Буковалле, стріляти.

Хай хоч трохи угору підніметься дим,
Хай по степові пройде куріти,
Перелічимось, скільки вже наших нема.—
Стали турки поперед лічити.

Недоліку п'ятсот, стали клефти лічить:
Трьох голінних між ними немає!
Один воду бере, другий страву несе,
А ще третій мушкет набиває.

РОЖА

Н. С. Варзину

Дівочка мила, гарна, вродлива,
Добра з душі, з серця жалослива

Прийшла додому, сіла в порога:
— Ой мати-неню,помоли бога!

Болить головка, болить серденько,
Прощай, кохана, прощай, рідненька! —

Вмерла дівчина, вмерла вродлива,
Ревно рида мати нещаслива.

Кладуть дівчину у домовину,
Зарили дівку в сиру могилу.

На тій могилі виросла рожа,
Гарна, рум'яна, на дівку схожа.

На рожі тонка, гнучка билина —
Єсть то легенький стан у дівчини!

На рожі шпильки, шпильки колючі —
Єсть то дівоцькі очиці жгучі!

Стали на рожі червоні пупки,
На рожі пупки — дівчачі губки!

На рожі золоте животиннячко —
Єсть то дівчаче чисте сердечко!

Рожою вітер стиха колише —
Єсть то дівчина з могили дише!

На рожу пала ранком роса,
На рожі роса — дівчача сльоза!

Вся рожо́ва краса — дівчача душа,
З раю прилітає, світ навіщає.

— Ой мати-неню, рідна моя!
Почуй на мене, я донька твоя!

Всі веселяться в царстві у бога —
Я за тобою плачу, небога!

СОЛОВЕЙКО

Зелений сад, зелений сад,
Зеленая могила!
Зелений сад вдяга весна,
Могила забриніла!

Як гарно слухать, коли вніч
Маленький соловейко
В квітках затлямка, засвистить
Так приязно, любенько!

А тут вони ведуть танок!
Хто гласи їх розлічить?
Хто передом із їх іде?
Хто зорі перелічить?

Той на тополі, ті в кущах,
Ті в вербах, ті в калині...
Один біля могили сам
Співає на ялині.

Щебече він — нето співець
Віршами люб'язними

Кохання й радість розділя
З серцями приязними.

Затьохка він — нето біди
Оплакує людськії,
Жаль ллється в серце, як в квітки
Крапельки дощовії.

От застогнав, і от замовк...
Терликнув — вп'ять залився,
Нето співець в останній раз
Із миром розпростився!

І в небо думкою влетів,
Між зорями співає,
А странний спів його людей
Уже не порушає.

Співає пташка, і ніхто
Не взяв її в примітку!
Співа співець — ніхто йому
З душі не кине квітку!

Одно серденько між всіма
Глас птащин розпізнало,
Одно серденько пісня та
Співцева розрушала.

І цілий день смутна, тиха
Самотняя могила,
А вранці зомнята трава,
Де дівчина сиділа.

ХЛОПЕЦЬ

Зелененький берег тмиться,
Річка срібная шумить;
Ходить хлопець невеличкий,
На той бік ріки глядить.

На сім боці нив'я, поле,
Сивий степ та слобода,

Зелень в'яла, всюди душно,
В пилу ходить череда.

На тім боці зелень свіжа,
Блищать на луці квітки,
Дикі гори, гай зелений,
І щебечуть в нім пташки.

Тут клопочуть об господі
Старі люди навесні,
Там дівчатонька співають
Голосні свої пісні.

Хлопець дивиться і мліє —
Нудно тут йому бродить,
Радий ластівкою швидко
На той берег залетіть.

Він підходить до водиці —
Ні човна, ні весельця,
А дівчина його кличе
Для ласкавого словця.

Хлопець мліє, хлопець тане,
Ходить — броду не знайде!
Підобрав одежу, прудко
Кинувсь в річку і пливе.

Переплинув, а дівчата:
«Хлюща, хлюща, утікай»,—
Загукали, закричали
І побігли всі за гай.

Бідний хлопець ізлякався,
Грудь підперло, весь дрижить,
І за гай, небіж, поплівся,
Щоб шукать дівчачий слід.

Де ж той гай, де ж та хороша
Зелень свіжа і м'яка?
Гай — у три ряди осики,
Сажнів зо три — вся лука!

А за ними нив'я, поле,
Рівний степ та слобода,
Зелень в'яла, всюди душно,
В пилу ходить череда.

Дикі гори — ва́пна; зникли
І дівчачії пісні...
Ходять теж, як тут, з киями
Старі люди навесні.

І поплівсь назад наш хлопець,
Біля річки сів один,
Притулив к руці головку,
І поплакав трошки він!

ГОРЛИЦЯ

У густому гаю, на березоньці,
Звила гніздечко голубонька-горлиця
Із маленькими дитятками,
З сивенькими голуб'ятками.
Стала вона ранком діти годувати,
Став вітер березу колихати,
Став рябець-злюка налітати:
— Ой не бий мене, рябцю-лебедику!
Зостаються в мене малії діточки,
Голуб'яточки-сиріточки.—
Не послухав рябець голубочки-горлиці:
Задавив її, сивенькую.
Зостались малії діточки,
Голуб'яточки-сиріточки.
Ой тяжко сироті на світі пробувати!
Нікому вірної порадоньки дати!

МАНА

Є в нас плесо; осокою
Поросло кругом;
Посередині плавочки
Плавають рядком.

І ростуть над плесом вільхи
І гнучка тала,
І у вільхах заховалась
Хаточка мала.

Чорна хатка невеличка,
Хто в їй пробува?
Там старая чарівниця
Нишком прожива.

Здавна люди не посміють
Близенько пройти,
Але можна, коли треба,
В хату увійти.

Коли світ тобі огиднув,
Нікого любить,
Коли хочеш краще зразу
Вік свій закінчить,

Ніж тулятись без надії
І шукать кінця...
До неї приходь питати
Вірного слівця.

В неї човен; розмальован
Весь цвітками він,
В ясну ніч плисти у човен
Сядеш ти один.

І уздриш, чого ніколи
Не видав зрода́,
Зразу зникне човен, хатка,
І тала, й вода.

Зразу стане пред очима
Красная лука,
Як шовкова стрічка, в'ється
Ясная ріка.

Різнофарбними листами
Сяють дерева,
Як оксамит, молодая
Блищиться трава.

По траві, як в ніч по небу
Ясній зірки,
Веснянії, запашнії
Маються квітки,

І не місячний, ні денний
Світ там просява,
Наче місяць навдосвіта
Сонце устріва.

Не з дощу, не з сонця стануть
Там веселки мріть,
Одностайно короводець
Пташок зашумить.

На луку гратися прийдуть
Красній дівки,
Голубітимуть в волоссях
З пролісків вінки.

Їх одежа — вся укупі
Світова краса,
Їх урода — що й казати? —
Божі небеса.

Заспівають, затанцюють,
Поведуть танок,
Їм музикою повіє
З річки холодок.

Затанцюють, заспівають
Чудній пісні,
І зомлієш ти, небоже,
Лежачи в траві.

Станеш тануть, станеш топнуть,
В чім не знаєш сам,
Закриватимуть веселки
Світ твоїм очам.

Станеш топнуть, станеш топнуть,
Сам не знаєш в чім,

Будинок у с. Юрасівці Воронезької губернії, де народився М. Костомаров.

УКРАИНСЬКІИ

БАЛЛАДЫ.

На Вкраинѣ всёго много и меду; горѣвки,
Дѣвки красни̂, й молодици̂ усѣ чорнобро̂вки.
ГАЛИЦКАЯ ПѢСНЯ.

ХАРЬКОВЪ.

ВЪ УНИВЕРСИТЕТСЬКО̂Й ПЕЧАТНѢ

РОКУ 1839.

Титульна сторінка збірки поезій М. Костомарова «Українськії балади».

І заплющаться у тебе
Оченьки зовсім.

Люб'язненько, солоденько
Станеш ти дрімать...
А пісні й музики будуть
Тебе колихать.

Їх послідній голосочок
В сплячого замре...
І тебе тоді хтось наче
Міцно підштовхне.

Ти прочнешся, раз останній
Очі поведеш...
Пролепечеш: — Прощавайте!..—
В озеро пурнеш!

КУЛЬБАБА

А. А. Леонову

Віє передзимній
Вітрець студененький,
По степах осіннє
В'ється павутиння.
Що ж то між травою,
В'ялою, сухою,
Кульбаба жовтіє?
Чи б то справді сонце
Кидать нас не хоче
І опісля літа,
Душного, сухого,
Знов до нас веселим
Маєм хоче глянуть?
Чи земля жартує?
Чи сей цвіт не в пору
Що-небудь віщує?
Вік наш чоловічий
Схож із віком року.
Впершу боже сонце
Життя пробуджає,

Променями в серці,
Як у весняної
Половоді, грає,
І душа бриніє
Надією-квітом,
І в душі селяться
Радощі, як в гіллі
Вишень соловейки.
Життя розів'ється,
Життя загустіє
Наукою світа,
І почнуться грози,
І дощі, і спеки.
Щастя і недоля,
Радощі і туги,
Одно другого швидше
Стануть проходжати,
І душа твердіє;
І крізь погорілу
Зелень віку чорна
Земля проглядає.
Коли ж стане в осінь
Вітрець передсмертний
Душу провівати,
Знову боже сонце
Свої блідні, довгі
Розкидує тіні,
І душа збирає
Сили наостанку,—
Знову квіт-надія
В серці процвітає.
Але квіт той в'ялий,
Кульбаба осіння,
Пустоцвіт похилий,
Не росте високо,
Не цвіте розкішно
І без плоду гине
Під морозом-смертю.

ТУГА

Гаю мій, гаю, гаю зелененький!
Вітре мій, вітре, вітре швиденький!
В густому гаю листя жовтіє,
Вітер гілок не колише й не віє.

Те, що колись по весні красувалось,
Те, що колись мені так сподобалось,
Змерзло, захляло, затихло і зникло.
Серце кохатись сим світом одвикло!

Там, де в кущі воркотала голубка,
Там жартувала колись моя думка.
Стихла, замовкла туга голуб'яча —
Геть прокотилась та думка хлоп'яча!

І місяць повний, і ясна водиця...
І ти, вродлива, кохана дівиця!
Зникло те восени, що було літом,
Серце не хоче кохатись сим світом.

ГОЛУБКА

Вилітала голубонька
Із гаю густого;
Сумувала, нарікала
На свого милого.

Не нарікай, не журися,
Голубонько біла,
Що з тобою лиха доля
Його розлучила.

Не нарікай, не журися,
Голубочко сиза;
Розтяла йому головку
Панська стрілка хижа.

Не нарікай, не журися,
Голубочко хвора;

Не вернеться в біле тіло
Крівця його скоро.

Не нарікай, не журися,
Голубко вірненька;
Вже немає миленького —
Зосталась миленька.

ДІВЧИНА

...тільки видно хрести:
Туди мені любо-мило оченьками звести.

Оп'ять шпориш став вигон укривати,
Оп'ять діждались весняних святок,
Оп'ять ідуть заквітчані дівчата
Гулятись в хрещика, вести танок.

Дівчатонька! Оце оп'ять піснями
Потішитись співець ваш приблукав.
Де ж та, що він, як рожу між квітками,
Між усіма вродливими признав?

Вона умерла; під осінь журливу
На гробовище однесли її,
Гуртом співали пісню жалосливу
Над дівкою і подруги, й чужі.

Сніга розтаяли, ви, знову веселенькі,
Забули по весні осінній біди,
І на дівчачій могилі зелененькій
Барвінок розкида нев'ялії листи.

Колись вона гуляла по волі,
Крутилась з вами в жвавих короводах;
Її станок пряменький, як тополя,
Що там росте по ваших огородах...
Чи згадуєте ви її?

Колись вона з сестрицями ходила
Квіток шукати вмісті по луці;

Як воронець, в їй ягідки красніли
По білім, як конвалія, лиці.
Чи згадуєте ви її?

Колись вона із вами вніч гулялась,
На вас дивились з неба зіроньки;
Її душа, як небо, красувалась,
Як зіроньки, в їй грали вигадки.
Чи згадуєте ви її?

Її немає; під осінь журливу
На гробовище однесли її;
Сніга потаяли, вп'ять, жартівливі,
Гуляєтесь, дівчатка, без неї.

Як ластівка з плесів своїх ясненьких
Підніметься і поуз вас пирхне,
І крутиться, й верти́ться, веселенька,
І ледве землю крилами торкне,
Тоді, дівчатонька мої,
Чи згадуєте ви її?

Як ластівка, швиденько пролетіла
Вона свої дівчачії літа,
І ледве-ледве землю зачепила,
І на землі не кинула сліда.

Як зірочка вечірньою добою
Відорветься од подруг, заблищить...
Прокотиться по небесах смугою
Й хтозна-куди далеко залетить,
Тоді, дівчатоньки мої,
Чи згадуєте ви її?

Як зіронька, її душа світилась
У ангельській небесної сім'ї,
Огняною смугою прокотилась
Вона між вас, і де шукать її?

Вона між вами:
Зіллям, квітками,
Тихими вітрами,

Шумом криниці,
Голосом птиці
Її душа до вас озивається,
Вести розмову з вами питається.

Дівчатонька, дивіться: он літає
Маленький жайворонок і пісеньку співає,
То душка дівчача на час
Схотіла одвідати вас.

Прислухайтесь, що пташка заспівала:
— І я, як ви, скакала і гулялась,
Усе чогось на світі піджидала
І радості якоїсь сподівалась.

Розлетілись мої сподівання,
Як квітки у садочку із вишень,
Ізмерзли мої піджидання,
Як метелики в осінь холодну.
І думки, й вигадки
Надавили купки
Сирої землі, що мене закидали.

І ваша веселість, сестриці, зов'яне,
І вам на серденьку холодно стане,
І ваші думки й вигадки,
Дівчатка-сестриці моторні,
Повидавлять ті намітки,
Що закриють вам кучері чорні.

Живцем вас положать в тісну домовину,
Живцем вас зарюють у душну могилу,
Ніхто не заплаче, як вас поховають,
Ще гірше — веселі пісні заспівають!

Дівчатонька! Вона співає
І що співає — добре знає.
Он-он її могила мріє,
На їй барвінок зеленіє.
Піду туди! Щасливо вам, дівчата,
Співати і гуляти!

ХМАРКА

По небу блакитному
Хмарочка плине;
Спитай її, брате,
Куди вона плине?
Чи так собі вільно
По небу гуляє,
Чи хмарочку-пару,
Невдаха, шукає.
Все небо синіє,
Одна тільки хмарка,
Мала, невеличка,
Одна собі плавле;
Не вспіеш десятка
Уряд налічити —
Вже хмарки немає.
Була в мене думка.
Як хмарка по небу,
Снувалась, гулялась.
Чи чого шукала,
Чи так для утіхи
Снувалась, гулялась?
Не знаю. Забув!
Її вже немає.

СОН

Quel foco ch'io pensai che fosse spento
Dal freddo tempo e dall'eta men fresca,
Fiamma e martir nell'anima rinfresca.
Petrarca [1]

Як сонні привиди на час появились,
За час утекли,
Так прежнії роки, літа молодії,
Давно вже пройшли!
І згадки не стало, і пам'ять пропала
Об вас уво мні.
Чого ж ви прочнулись, чого ж ви явились
Оп'ять уво сні?

[1] Який вогонь — гадав я, що погас він
У холод і задуху,—
Палає і ятриться в оновленій душі.
Петрарка (італ.).

Я спав, і був во сні у тій країні,
Де, молодий, безпечно я гуляв...
І бачив я: із церкви домовину
Несли, і піп у чорному співав.
І я дивився, і щось мене давило!..
І став дрижать, і став людей питать...
Її, її в могилу хоронили
І от уже приймались опускать!..
Я одвернувсь... я усміхнувся гірко...
І з радістю пекельною глядів
На чорную одежу чоловіка...
Ох, тяжко я, хоч і во сні, грішив!

От вранці... ще досхідною добою
Прийшла поплакать череда моя.
І знов приплівсь до церковки старої,
Весь трусячись, мов той убійник, я.
Дивлюсь: провалля, там долина мріла,
В їй щось чорніє... Ох! Чи не труна?
Розглядівсь: ні, свіженькая могила!
Там, там, покійниця, лежить вона!
І явори ростуть там молодії,
І, одвернувши голови свої,
Повісили назад верхи густії,
Жалкуються поглянуть на неї.

Я прокинувсь. Сон проклятий
Мені знову нагадав
Те, що ввік не споминати
Я давно вже клятьбу дав.

Став я розпитувать, як вона має.
Кажуть, щасливо в сім'ї проживає,
Вірно кохається з мужем своїм,
Діти малії пестує із ним.
Тяжко, ох, тяжко на серці мені!
Краще побачить тебе у труні,
Ніж бачить, як ти повагом сконаєш,
Серцем черствієш, душею вмираєш...
І слухать, як муж твій, корявий, старий,
В'ялить поцілунками губки твої!

ВЕСНА Й ЗИМА

Ходив весною я по квітчаній долині,
За кожним ступнем зілля уроджало сонце.
І я згадав, як по зимі в моїй хатині
Мороз мережками вицвяхує віконце.

Тепера по зимі сиджу в своїй хатині,
Мороз мережками скрасив усе віконце.
І я згадав, як по весні у тій долині
За кожним ступнем зілля уроджає сонце.

І. І. СРЕЗНЕВСЬКОМУ ПРИ ОД'ЇЗДІ ЙОГО НА ЧУЖИНУ

Хай милосердий
Бог та святая
Діва Марія
Тебе боронять!
Майськеє поле,
Квітки червоні —
Шлях буде твій;
Осінь багата,
Жовтеє жниво —
Твій узворот.
Коли ж, звернувшись,
Знову очима
Й серцем шукати
Станеш своїх,
Може, якого
Більш не побачиш!
Друже коханий,
В щасті і в лисі,
В радощах, в горі,
В рідному краї,
І на чужині,
І на тім світі
Приязна, люба
Буде для мене
Згадка твоя!

БАБА ГРЕБЕТНИЧКА

— Дідусю, розкажи нам казку невеличку.
— Яку ж би вам сказать,— пита дітей старий.
— А от про відьму ту, про бабу Гребетничку,
Що бачив ти колись, як був ще молодий!

— Ану вас з нею! От пристали реп'яхами!
Себто, як кажеться, козі смерть нагадав!
Потішу, дітки, вас я іншими казками:
Ось слухайте, сії ще я вам не казав.

І став казать їм дід про дивну кобилицю,
Чом сонце тричі в день переміня свій лик,
Як лицар добував зо дна морську царицю,
Без черепка ходив по світу чоловік.

Такі дивизії кому б не сподобались?
Всяк ласий до казок, як кішка до сальця,
А діти все собі на ослінцях хилялись
І не второпали ні одного слівця.

Їм, так як дівчині нова шовкова стрічка,
Усе роїлася та баба Гребетничка!

Дідусь казав та й став на діти поглядати.
— Якої матері це я кажу стінам?
Лягайте ж, коли так, лягайте зараз спати.
Нехай лихий, не я, казок накаже вам!

— Дідусенько,—услід хлоп'ята розкричались.
А дід собі роззувсь і світло загасив.
— Лягайте спать,— кричить,— чого
розташувались?—
Лягли, а молодик на їх в вікно світив.

— Лягли? Глядіть же ви у мене, не возіться! —
А бідну дітвору і сон-то не бере.
Все Гребетничка, знай, на думці їм вертиться;
І от один братам щось на ухо верзе.

Аж гульк! Ой! ой! ой! ой! Якраз посеред ночі
Старая бабище у хаті під вікном.

Суха, як очерет, заплющені в їй очі,
Киває на дітей і дражнить язиком.

Дідусь мерщій схватився та разом скік із печі:
— Ось-ось я, діточки! Чого підняли крик!
Мани нема! — Та ба! На дідівськії речі
Мов дерев'яний став у дітвори язик.

Всю ніч пролежали вони трохи живії,
А вранці дідові і почали казать.
— От бачте,— дід сказав,— хлоп'ята навіснії,
Я ж говорив, об сім товктися вам не стать!

От бач! Накликали чортбатьказна-що в хату!
От треба до попів йти хати освятить!
І треба лишнюю копійку віддавати!
Ломакою б за се гарненько вас побить! —

У той же день прийшли з свяченою водою
Нечисту силу гнать з села духівники,
Дідусь наш морщиться, киває бородою,
Пропали таки-так аж два четвертаки!!

З тії доби мана, суха, як влітку шпичка,
Вже не приходила хлоп'яток турбувать,
Зате і дітвора про бабу Гребетничку
Не тільки говорить — боїться і згадать.

НІЧНА РОЗМОВА

— Ой ти, дівчино,
Гожого стану!
Вийди до гаю
Або к бур'яну.
Ой ти, дівчино,
Гожого зросту!
Вийди до гаю
Або до мосту.
— Ой під тим мостом
Очерет ростом,
Трава горою;

Ой біля хати
Старая мати,
А я з тобою!
А в очереті
Можна сховатись;
Мати заснула,
Чого боятись!
А в очереті
М'яко та тихо;
Ніхто не зійде
До нас на лихо!
Там я щось маю
Тобі сказати.
Тільки вівчарики
Будуть чувати.
Там ми щось маєм
Нишком робити:
Тілько що місяць
Буде глядіти.
— Ой мій миленький,
Місяць нам світе.
Хай на годинку
В хмару він ввійде!
Йому не треба
На те дивитись,
Як ми тут нишком
Будем любитись!

ПІДМОВА

Ні, ні, мамко, ні, ні, дівко,
Я тобі не ворог,
Не лякайся, моя галко,
Не втікай од мене.
Ходім вкупі в огородець,
Там квіток багато,
Є синенькії волошки,
Нагідки жовтенькі!
Заквітчайсь, моє серденько,
Уберись гарненько,
А я тобі подарую
Шовковую стрічку.

Ходім, мила, ходім, люба,
Там нема нікого.
Посідаємо в затишку,
Під зеленим в'язом.
Пожартуймо, попустуймо
Собі наєдині,
Поцілуємося трошки,
Наче голубочки.
Там нам дуже гарно буде:
Я свою головку
Прихилю тобі на груди,
Тобі стане жарко.
Он і вітрець повіває,
Бузину колише.
Подивися, яка пишна!
Та цвіте як рясно!
А пташок, пташок там сила!
Прислухайся, серце!
Все співають та співають,
А ти невесела;
Не барися, не сумуй-бо,
Не дивись додолу.
Подивись лишень на мене.
Бач, який я гарний:
Очі ясні, брови чорні,
На лиці рум'яний.
Гей же, гей, моя небога,
Як же ти змінилась!
Біле личко, як яблучко,
Стало, як калина.
Сонце гріє, сонце палить,
А дівка трясеться,
Всюди сухо, всюди тихо,
А в дівчини сльози.
Ей, бодай тебе просила
Лихая година!
Полюбила, як схотіла,
Старого сусіда!

БЕРЕЗКА

В огороді березонька паркан оповила́;
Чом до мене ти не ходиш, моя Галю мила?
В огороді березонька край коляки в'ється;
Чом зо мною дівчинонька ніяк не зійдеться?
Ой березка зелененька, а тин непогожий;
Жалкувалась вразька дівка, що я нехороший.
Ой березка зелененька, та трошки кудлата;
Одчинилась у моєї дівчиноньки хата.
Ой без тину ту березку всі топтати стануть,
А без мене тебе, серце, жаліть перестануть.
Ой не можна березоньці край тину не витись;
Ні до кого без милого дівці притулитись!

ВУЛИЦЯ

— Світи, зоре, ізвечора, а місяць з півночі;
Вийди, милий, чорнобривий, потіш мої очі,—
Дівка хлопця визиває,
На ігрище закликає
На цілую нічку.

Заспівали, заскакали у танку дівочки,
Засвистали, загукали до їх парубочки.
Та на танці, та на співи
Віддавалися підзиви
Аж до місяченька.

Та вже місяць височенько; дівки розійшлися,
Кожна з любим своїм милим за руки взялися.
Парувались, женихались,
На самоті милувались
До Волосожара.

Та вже віє-повіває з річки холодочок.
Позлучалися дівчата знову у таночок.
Грались з хлопцями, скакали,
Жартували, жирували
До білого світу.

Мене, бідну, не пускає на вулицю мати,
Положила молоденьку біля себе спати:
— Не йди, доню; між дівками
Та між тими парубками
Доброго немає.

Червонілася горонька, що на віcход сонця,
А мій любий кучерявий стоїть у віконця,
Мене з хати викликає,
На роботу зазиває
До вечора з ранку.

Ми не будем, ми не станем від людей ховатись,
Нам не треба, нам не треба поночі збиратись.
Край криниці в холодочку
Посідаймо у лісочку
В опівденну пору.

Ти до мене, я до тебе схилимо головки,
Цілуватимемось жарко, так як голубочки,
Бо я в тебе молоденька,
Як голубонька сивенька,
А ти голубочок!

ПОПРІКИ

Що я з тобою
Маю робити,
Що ти не хочеш
Мене любити?

Чи за тобою
Все жалкувати,
Чи все кохання
Позабувати?

Я ж тебе, дівко,
Любив, як душу,
А ти казала,
Що я сміюся.

Я ж тебе, дівко,
Кохав, як око,
А ти гадала,
Що то нароком.

Хай мене візьме
Лиха година,
Коли є в мене
Інша дружина!

Не біжи, мила,
Серденько моє,
Будем любиться
Вп'ять ми обоє.

Я ж тебе, дівко,
Буду любити,
Буду всім серцем
Тебе жаліти.

Коли ж ти з жалю
Наробиш сміху,
Я тобі скажу:
— Хай тобі лихо!

ПАНИЧ І ДІВЧИНА

(З польської мови)

1

В зелененькому гаєчку
Дівча рве цвіти;
Їде конем вороненьким
Панич молодий.

І звичайно поклонився,
Із коня злізає.
В дівки личко червоніє
Очі понуряє.

— Помагайбі, дівчинонько,
Я в сії діброви
З товаришами уранці
Приїхав на лови.

Тільки лихо! Не потраплю
У село до хати!
Будь-бо ласкава, дівчино,
Скаж, куди держати.

Чи то скоро отся стежка
З лісу в поле вийде?
— Ще зарані пан ласкавий
Додому приїде.

Он то бачиш: дуб високий,
Край його березки;
Коло хутора уліво
Повернулась стежка,

А там вправо проти пущі,
Та до річки — нижче;
Там млиночок і місточок,
А зараз і місто.

Пан подякував дівчині,
Рученьку стискає,
Та у губочки цілує
Й на коня сідає.

Сів, ударив острогами...
Не видко його!
Іздихнулось дівчиноньці
Не знаю чого.

2

В зеленому гаю
Дівча рве цвіти;
На конику їде
Панич молодий.

І знову гукає:
— Покаж іншу стежку!

За хутором річка,
Не втраплю к містечку.

Ні мосту проїхать,
Ні перебрести;
Мене, молодого,
Хотіла звести!

— Їдь, пане, тим шляхом,
Що вбік від кургана.
— Спасибі, дівчино!
— Щасливо, мій пане!

За лісом густеньким
Не видко його!
Здихнула дівчина...
Я знаю чого.

3

В зеленому гаю
Дівча рве цвіти;
На конику їде
Панич молодий

Й здалека гукає:
— Ох, дівчино мила!
В рівчак був уплівся.
Отак научила!

Тим шляхом не їздять
З давньої години,
Хіба який хлопець
По хмиз до гущини.

День цілий ганяю,
І кінь не напасся,
Й їздець притомився,
І кінь загасався.

Нап'юсь лиш з криниці
Холодній водиці,
Коня розсідлаю,
Пущу до травиці.

Панич поклонився
І з коня злізає!
Дівча червоніє,
Очиці спускає.

Мовчать та здихають.
Так трохи стояли.
Той дужче, та стиха
Собі розмовляли.

Та вітер, бач, дмухав
Усе по діброві,
Так я й не дослухав
Гаразд їх розмови.

А з очей та з лясів
Те певно узнав,
Що панич об стежці
Дівча не питав.

* *
*

Заліг, заліг козаченько
Та й не підведеться.
Товариші вертаються,
Хворий зостається!
— Товаришу, рідний брате,
Маю умирати.
Ой дай же, мій товаришу,
До родини знати.
Нехай мене стара мати
Не кляне, не лає,
Нехай править панахиду,
В царство проводжає.
Рідна мати, рідна мати!
Рідна Україна!
Зостається на Вкраїні
Молода дівчина.
Нехай вона не марніє
З великого горя,
Що зостався її миленький
Край синього моря.
Бодай вона мене зрадить,
Як я її зрадив:
Обіщавсь її любити —
Смерть собі принадив.
Над дівчачий голосочок
І тихую мову
Злюбив слухать сиву хвилю
В глибокому морю.
Над рум'яное личенько
І білую руку
Злюбив, шельма, цілувати
Гостру каменюку.

* *
*

Ой ішов козак, ой ішов бурлак
На той бік Самари.
Там жили тоді по балках-тернах
Самарські лугарі.
Ой нема в його роду-племені,
Ні батька, ні неньки,
Затомилось, зажурилось
Козацьке серденько.
Ой ішов козак, ой ішов бурлак
Та через долину
Та й зустрів же він пізно ввечері
Хорошу дівчину.
Ой і став козак, ой і став бурлак
З нею розмовляти,
Стало тяженько, стало важенько
Її покидати.
Ой зайшов козак, ой зайшов бурлак
За густії лози,
Ой облили же та дівчиноньку
Дрібненькії сльози!
Опинивсь козак, опинивсь козак
У чистім роздоллі,
Та й вздихнув же він, та й заплакав він
Об тяжкої долі!
У зеленому лузі темному
Бурлак проживає,
Всіх цурається, всіх ховається,
Сам смерті бажає.
Гірко жить тому, хто на світоньку
Із щастям не знався,
Гірше жить тому, хто пізнав його
Й зараз відцурався.

ДИТИНКА

(Из народного предания)

Темної ночі коло воріт
Хтось стукотить.

Панська служечка вийшла у сіни —
Коло порога мізинна дитина
В золотім кріслі сидить.
— На тобі, паня, мізинну дитину,
Пестуй, годуй, як рідненького сина,
Пестуй його!
Ти ж, моя кросю, не плач слізоньками,
Під вишиваними спи пелюшками,
Моє дитя!
Будеш горішками срібними граться,
Золотим яблучком перекидаться,
Рости, дитя!
Виростеш, в золоті будеш ходити,
Будуть паняночки тебе любити.
Рости, дитя!
Білеє личенько, карії очі,
Буде щасливе, як серденько схоче...
Моє дитя!
Виростеш, станеш про рід свій питати.
Де тебе, роде, добути, узяти...
Роду нема!
Рід не насіння — на ниві не зійде,
Сльози не дощик — воно не підійде,
Горе моє!
На небі зірка — ясна зірниця,
То твоя доля — твоя красовиця,
Доля твоя!
На небі доля — то вірна дружина,
На світі люди — світ цілий родина,
Світ не малий!

ЗОЗУЛЯ

Не сходило ясне сонечко,
Щось стукало у віконечко,
Віконечко одчинялося,
Я, молода, дивувалася,
Я, молода, як ягода.
Прилітала дрібна пташечка,
Чи то пташка-щебетушечка,
Чи козаченькова душенька?

Ой устану я ранесенько
Та умиюся білесенько,
Піду в поле зелененькеє.
В полі сон-траву я рватиму,
Своєй доленьки питатиму.
Не цвіти, сон-зілля яроє,
Нещасливоє, бездольноє,
Над коханочком милесеньким,
Козаченьком молодесеньким,
Його рученьки край крученьки,
А ніженьки край доріженьки,
Піском оченьки засипані,
У головоньках сон-зіллячко!
Ой не стане дня-годиноньки,
Ні часочка, ні часиноньки,
Тільки стане мого горечка,
Тебе з степу виглядаючи,
До родини закликаючи.
Не сиділа край віконечка
У неділю до схід сонечка,
Не сиділа ночі темної,
Не палила свічі теплої!..
Оглядала із тополеньки,
Та із самої вершиночки.
Ку-ку, ку-ку! мій милесенький,
Ку-ку, ку-ку! молодесенький.
Через три гори високії,
Через три степи широкії,
Через три ріки глибокії.
Загриміли ріки бистрії,
Загуділо поле чистеє,—
Йде, йде мій милесенький,
Йде, йде мій вірнесенький!
Собирайтесь, дрібні пташечки,
Ви мої весільні дружечки.
Не кохатиму дружиночку,
Не качатиму дитиночку,—
Хай в чужих воно кохається,
Свого роду одцурається.
Розвивайся, сухе дерево...
Ку-ку, ку-ку! Мати — в темний гай!
До милого на тихий Дунай.

ЕЛЛАДА

Голосно в світі гула твоя чародійная слава,
Змалку героям твоїм привикав дивуватись школяр;
Сльози народів текли на руїни твої; на колінах
Мовчки стояв, глядючи на тебе, заворожений світ.

Шкода слави твоєї, вродливая, красна країно!
Шкода твого Парфенона, шкода театрів твоїх;
Шкода Солонових прав, хитромовних речей Демосфена,
Шкода великої навіть Тімолеона душі.

Ти не спиняла дітей... вони гризлись з собою, як звірі;
Ти все шукала свободи — нікчемная грошей раба!
Ти прославляла війну людоїдну, і в Спарті проклятій
Пан для потіхи пускав злих на ілота собак!

Ти научала народи втікать до неволі од волі,
Ти зіпсувала найкращий неба восточного дар...
Пам'ять посмертна твоя засліпляла маною нам очі;
Ми, на тебе глядючи, не бачили самі себе.

ДАВНИНА

Як то недобре на світі було,
Як світом безкарні боги управляли!
Каїн, проворний і хитрий синок,
Всіх покривав — і хапуг, і злодіїв.
Змутить, бувало, чорт знає з чого,
Рід чоловічий Арей-гайдамака —
Ллються ріками і сльози, і кров
Задля утіхи тих лежнів безсмертних.
Як же задума який Прометей
Розуму світлом прогнати темноту —
Зцапають зараз боги молодця
Та й оддадуть на поталу шулікам.
В той час Юпітер як хоче гуля:
Дощ золотий розсипає дівчатам
Чи перекинеться білим бичком —
Скаче, мичить, борікає рогами.
Люди ж, на штуки такі дивлячись,

Голови мовчки побожно схиляють.
«Істинно,— кажуть,— не віл се, а бог...»

А Прометея нового немає...

ДО МАР'Ї ПОТОЦЬКОЇ

Віри божої наруга,
Хрест під місяцем стоїть!
Українко нещаслива,
Він говорить про тебе!

На твоїй могилі, Мар'є,
Вічнозелен мирт росте;
Се недаром — твоя пам'ять
Зеленіє, як той мирт.

Вже давно гармати наші
Розорили розбишак;
Пахне пусткою в будинках,
Де із ляку трясся раб.

І солдат, старий каліка,
На постелях ханських спить,
По ревнивому гарему
Шкандиба, не боячись.

І дарма про давні роки
Запитаєшся в його,
Його речі невторопні,
Як могила без письма.

Ти ж, нещасна християнко,
В його пам'яті одна;
Ти, не славна і не звісна,
Славних всіх пережила;

Об тобі сторожа хирний,
Об тобі сідий мулла
Водять речі, казки кажуть,
І прохожий уздиха.

Там вона жила самотня,
Там молилася Христу,
Там зачахла і зав'яла,
Там похована лежить.

І в будинок опустілий
Вийде странній до тебе.
Слава кримська, пам'ять ханська
Не проснеться перед ним.

І Девлетів, і Ісламів
Ледве, ледве він згада,
Ти одна, душа святая,
Встанеш з мертвих перед ним.

Усе славне, світовеє
Розлетиться й пропаде,
Тільки чистеє, святеє
Позостанеться навік.

Плуг могили порівняє,
Черви камінь проїдять.
Що записано на небі —
Не зотреться на землі!

БРАТ З СЕСТРОЮ

Зажурилась Україна,
Що недобра їй година:
Наступають орди ханські,
Палять села християнські,
Палять села із церквами,
Топчуть ниви із хлібами,
Мир хрещений марно гублять,
Одних топлять, других рублять.
Не одна тоді дівчина
Смутно в полі голосила,
Під арканом ступаючи,
Білі ніжки збиваючи.
Два загони на Вкраїні,
Два загони на Волині,

П'ятий з ханом наступає,
До Києва привертає.
Взяли Київ у неділю —
Попсували, попалили.
Брали срібло, брали злото,
Брали сукні і форботи,
Адамашки і атласи,
Оксамити, блаватаси,
Брали коні і корови,
Брали дівки чорноброві.
У ті пори на Подолі
Жив міщанин в добрій долі.
Мав він хату й господиньку,
Мав він хлопчика й дівчинку.
Злі татари набігали,
Мужа й жону зарубали,
Мале дівча полонили,
Тільки хлопця не вловили.
У середу бусурмани
Із Києва повертали.
Став Івась тоді ходити,
Став по рідоньку тужити,
Що ні тата, ані нені,
Ані хати, ні постелі.
Взяли Йвася-сиротину
Добрі люди на чужину,
Запорозькі товариші
Повезли його до Січі.
Виховали на славу,
На козацьку одвагу,
Що козаченька такого
Нема в Січі ні одного.
Сам утворний, ростом статний,
На все бойкий і придатний,
Чи у чайці просвіщається,
Чи на коні красоваться.
Тричі ходив з отаманом
Воювати з бусурманом,
За батенька відомщати,
За нещасну рідну мати,
За сестрицину недолю,
За свою сирітську долю.
Брав він добич незміримо,

Срібло-злото незлічимо,
Кармазинні жупани,
Гаптовані сап'яни,
І пояси шалеві,
І басани зелені.

Раз поїхав Івасенко
У Бендери на ярмарок.
А в Бендерах та на ринку
Продає татарин дівку.
Івасенко приглядає,
Християнку примічає.
Став дівчину торгувати;
Татарюга став казати:
«Сія дівка не наймичка,
Пригожая, як панночка,
Молодая, як травиця,
Рум'яная, як зірниця,
Із далекої чужини,
З козацької України».
Івась гроші одміряє,
Дівчиноньку викупляє
І приводить на домівку
Чорнобриву українку.

Стоїть бранка край порога,
Сидить Івась в кінці стола,
Плаче бранка сльозами,
Мовить козак словами:
— Не плач, бранко, не плач, красна!
Твоя доля не безщасна.
Не на поругу для себе
Визволив я, бранко, тебе!
Візьму тебе за дружину,
Звінчаємось у неділю.
Бо, як тебе зоглядаю,
Отця й неньку споминаю! —
Добре козак промовляв,
Тільки роду не спитав.
У суботу змовлялись,
А в неділю звінчались —
Тоді роду питались.
— Скажи мені, серденько,

Якого ти родоньку?
— Я з Києва Петрівна
По батькові Йванівна,
На Подолі хату мали.
Злі татари набігали,
Отця-неньку погубили,
Мене, малу, полонили,
А маленький брат зостався
Та не знаю, де дівався.—
Як Івась те зачуває,
Свою долю проклинає:
— Бідна моя головонько!
Нещаслива годинонька,
Як матуся нас родила,
Краще б була утопила,
Краще б були нас татари
Вкупі разом порубали!
Я з Києва Петренко,
По батькові Йваненко,
На Подолі хату мали.
Злі татари набігали,
Отця-неньку погубили,
Тебе, сестро, полонили,
А я, хлопчик, заховався,
На лиху долю зостався!
Чи се ж бог нас покарав,
Що брат сестри не пізнав?
Чи вже світу кінець є,
Що сестрицю брат бере?
Ходім, сестро, горою,
Розвіємось травою;
Ходім, сестро, степами,
Розвіємось цвітами.
Ой ти станеш жовтий цвіт,
А я стану синій цвіт.
Тільки вкупі б нам жити,
В однім зіллі два цвіти.—
Пішли вони горою,
Розвіялись травою;
Пішли вони степами,
Розвіялись цвітами.
Ой став Івась синій цвіт,
Стала Мар'я жовтий цвіт.

Як зв'язали в церкві руки,
Не було вже їм розлуки;
Як у церкві звінчались,
Так укупі й зостались:
В однім зіллі два цвіти!
Стали люди косити,
За них бога молити,
Стали дівки квітки рвати —
Із їх гріхи збирати.
Стали люди казати:
«Отсе ж тая травиця,
Що з братиком сестриця!»

ЛАСТІВКА

Під Києвом, стольним градом,
На славній долині,
Де впадає Чортория
У дніпровські хвилі,
Збиралися руські люди
На велику раду,
Рахували, як родину
З лиха визволяти.
Були в зборі князі руські,
Київський старіший,
З Переяслава Володимир —
Над усіх мудріший,
Буйний Олег з Чернігова,
І князі з Волині,
І бояре, і дружини,
І прості людини.
Між князями, як та рожа
В саду процвітає,
Мономах переяславський.
Він річ починає:
— Послухайте, брати князі
І всі християне!
Було мені знаменіє
Од бога послане:
Побачили в Радосині
О самій півночі

Над Печерським стовп огняний
Мої грішні очі.
Сперш стояв над трапезою,
А далі існявся,
Став над церквою, а далі
По Дніпру піднявся
І розсипавсь на болоні.
Братія кохані!
Моя думка — есть се ангел,
Од бога зісланий!
Треба йти нам на поганих
В їх землю прокляту,
Напитись шоломом Дону
І слави набрати! —
Скоро річ таку промовив
Мономах голінний,
Обізвалися кияне:
— Час тепер не вільний!
Як же можна смерда з конем
Од ріллі узяти?
Тепер весна: смерду в полі
Саме час орати.—
Володимир одмовляє:
— Недобре сказали,
Добрі браття! Дурно смерда
Ви пожалкували!
Половчин не пожаліє,
Як на нас налине,
Уб'є смерда, коня візьме...
Вся сем'я загине! —
Отак казав Володимир,
Усі дивовали,
«Право, істинно»,— єдиним
Голосом сказали
І на раді присудили
На поганих стати,
Напитись шоломом Дону
І слави набрати.

Тоді в Києві на ринку
Вояки кричали:
— Кому пам'ятно, кияне,
Що батьки вчиняли,

Кому мила земля руська
І віра святая,
Хто не хоче буть в неволї
У чужому краю
Або жінки, або дочки
В полон оддавати,
Хто не любить на спалені
Церкви поглядати,
Той нехай бере оружжя,
На коня сідає
Та з князями в половецьку
Землю поспішає! —
А в Києві вдова жила
Чесна та старенька,
У вдовиці синок любий,
Як сокіл ясненький.
Вона його годувала,
Пестила, кохала,
Із ним вона доживати
Віку сподівала.
Почув синок закликання,
Палає серденько,
На батьківські мечі-списи
Погляда пильненько.
— Благослови, стара мати,
На добреє діло,
За святую руську землю
Оддать душу й тіло
Або Дону напитися
І слави достати,
Дітям-внукам тую славу
Чесно передати! —
Стара мати відповіла:
— Синочку мій милий!
Не на теє, мій квітоньку,
Я тебе ростила,
Не для того годувала,
Щоб матір старую
Ти покинув без підмоги,
Вбогу, немощную.
Правда, синку, добре діло
За віру стояти,
Але добре в бога діло —

Матір доглядати.
Як закриєш мої очі,
Сховаєш в могилі
Свою матір,— тоді й роби,
Що серденьку мило!

Слуха юнак, розважає,
На матір погляне.
Як квітина під морозом
Його серце в'яне,
А погляне на оружжя —
Знову серце рветься,
А за тим удруге, втретє
Заклик оддається.

Не зжалівся над матір'ю,
Над її сльозами,
Сідла коня, меч знімає,
Їде за полками.

Стара мати з жалю мліє,
К землі припадає,
Своє дитя непокірне
Спершу проклинає,
А на потім пожаліла
Та й молиться богу,
Щоб дав господь молодому
Щасливу дорогу,

Щоб синок живий зостався,
Та в Київ вертався,
Та щоб слави лицарської,
Як батько, набрався.
Отак вона молилася,
За тим час минає,
Вже пройшов святий великдень,
Вшестя настигає.

Стурбувався стольний Київ,
Дзвони задзвонили,
Вертаються руські люди
З чужої країни.

Попереду попи ідуть
З святими хрестами,
А позаду полон ведуть
З тяжкими возами.
На березі люд зібрався,
Старії, малії,
Жінки, діти, заручені
Дівки молодії.
Кожне свого привітає,
Всі дякують богу,
А юнаки розказують
Про свою дорогу:
Як у граді Шарукані
Половці погані
Виносили вино й рибу
І прохали шани,
І як, мов той бор великий,
Вороги сходились,
Як у страшний понеділок
На Салниці бились,
Як все небо загриміло,
Земля стугоніла,
Здолівала руське військо
Половецька сила,
Усівала всю болоню
Руськими тілами,
Поки ступив Володимир
З вірними полками.
Тоді люди побачили
Невимовне чудо:
Ангел божий став на поміч
Хрещеному люду,
Став крилами Мономаха
Свято осіняти,
Став невидимо поганим
Голови стинати.

Так юнаки говорили,
А тут за возами
Обізвались колодники
З гіркими сльозами:
— Довелось і нам побачить
Те велике диво.

Від того-то наше військо
Стало боязливо.
Не здолієм, руські люди,
Воювати з вами,
Бо, воюючи, ще маєм
Биться з небесами!

Отоді-то була радість
Нашій Україні,
Отоді-то пішла слава
На усі чужини!
Греки, чехи, ляхи, угри
Славу ту носили
Аж до Риму великого —
Всі бога хвалили.
Добрі бога вихваляли,
А поганці страха
Набралися, боячися
Князя Мономаха.

У той час вдова старенька
К війську виходжала,
Туди-сюди оченьками
Сина визирала,
Але сина-одиначка
Ніде не уздріла
І до князя старішого
З річчю приступила:
— Княже милий, княже славний!
Де мій син єдиний?
Чи з славою повернувся,
Чи в полі погинув? —
Одмовляє князь старіший:
— Чесная вдовице!
Оженився син твій милий:
Взяв собі дівицю
Нарядную, багатую,
З многими скарбами,
Коса її шовковая
Убрана квітами.
Горда, пишна — роботою
Ручок не потомить.

Навіть князю старішому
Голови не склонить.

Одгадала стара мати
Сій загадки силу,
Що прийняла одинчика
Темная могила.

. . . . . .

Не давала худібоньки
На нищую братью,
Над Дніпром-рікою славним
День і ніч сиділа,
На недолю нарікала,
Плакала, вопила,
І пташкою буть бажала,
І так говорила:
— Якби я тепер, безщасна,
Мала тії крила,
Полинула б до синочка
У чужу чужину,
Одвідала б дитя своє,
Бідну сиротину.
Сіла б, пала б в головоньках
Та й сказала б: «Синку!
Почуй мене, глянь на мене,
Одчини могилку!
А в могилці темно, вогко
І холодно дуже!
Одинокий мій голубе,
Мій синку, мій друже!
Там нікому головоньки
Тобі, синку, змити,
Там нікому сорочечки
Біленькой надіти;
Не почуєш на чужині
Ласкавої мови,
Ніхто там тобі не скаже
Вірненького слова».
Кажуть — синок оженився.
Проклята та мила:
Вона мою головоньку
Навіки згубила.
Не такую сподівала

Я собі невістку.—
Отак вона голосила,
Далі перестала,
Туга дива наробила:
Мати пташка стала.
Скоротались її ноги,
А білеє тіло
Сизенькеє й біленькеє
Пір'ячко оділо,
А рученьки її стали
Легенькії крильця.
Піднялася, закрутилась
По ясній водиці,
Ще хотіла затужити,
Та й защебетала —
Ластівкою сизенькою
Матіночка стала.
Ластівочка домовита,
Любая пташина,
Невсипуща, дітолюбна,
Добра господиня,
Не боїться вона миру,
По селах витає,
Незлоблива, тільки льотом
Себе охраняє.
Її бить бояться діти,
Щоб не вмерла мати,
Кажуть, де вона витає,
Згода у тій хаті.

ЗІРКА

Милий отець, мила мати,
Дружина миліша;
Радий козак молоденький,
Дівчина радніша.
Вранці у їх весіллячко —
Кінець дожиданню,
Завтра піп їм руки зв'яже
На вічне кохання.

І, бесіду покинувши,
Нічною добою
Ходить козак молоденький
В лузі над водою.
Глядить в небо блакитнее —
Там зірочка сяє,
Козаченько до зірочки
Слово промовляє:
— Світи, зоре, на всю землю,
Світи, зоре красна!
Нехай в світі моя доля
Така буде ясна!

Ясно зірка заблищала,
Більшою здалася
І огненною смугою
В небі простяглася.
І пропала й не засвітить.
Зірочки ясніі
Світять в небі — все то долі,
Та усе чужіі!
І не було весіллячка,
Не було й не буде...
Вже чужая йому мила —
Розлучили люде!
І зостався козаченько
При лихій годині,
Одинокий, сохне-в'яне
На чужій країні!
А у небо блакитнее,
Як перш, поглядає.
Чи про зірку споминає,
Чи нову шукає?
Много зірок в темнім небі,
Все чужіі долі.
Козакова погоріла
Й не блисне ніколи!

* *
*

Спить Вкраїна та руїни
Нові щодень лічить,

Гине слава... та й ту славу
Усяке калічить.
Не вернеться дідівщина...
Нехай не вертається —
За що ж з тої старовини
Святої знущаються?
Гріх великий... Чи вже ж дарма
Славнії гетьмани
Умирали в лютих муках,
Закуті в кайдани?..
Чи вже ж дарма в нас мушкети,
Гармати гриміли?
Нащо ж всюди, де не глянеш,
Виросли могили?
Ще ж пісні не повмирали...
Чи то ж на забаву
В їх співають святу славу,
Козацькую славу?
Спи ж у льоху, в привітиці,
Велика руїно,
Спи, небого сердешная,
Мати Україно!
Поки зорють останнюю
Могилу у полі,
Поки й [пісня] забудеться
Про вольную [волю]...
Тяжко... Глянеш — люд як люде,
Ніби все радіє,
А придивишся... жаль, туга
Усю землю криє.

* *
*

Діти слави, діти слави!
Час ваш наступає:
Од Бенеток до Камчатки
Гомін розлягає.

Од Бенеток до Камчатки
Од Фін до Боспора
Розрішається загадка
Великого спора.

Розриваються кайдани
Неволі й неслави,
Згине, щезне братня свара,
Ворог ваш кровавий.

І освіте ваше небо
Сонечко свободи;
Стануть вкупі перед богом
Вільнії народи.

Поклоняться розп'ятому,
Завіт його приймуть,
Ворогів тисячолітніх
Вороги обіймуть.

Уздрять те, на що гляділи
І досі не зріли,
Взнають те, що земля й небо
Всім давно одкрили:

Тілько там, де дух господень,
Тілько там і воля!
Де любов Христова й правда,
Там і щастя й доля.

Ясне небо слов'янщини
Покрила темнота,
Безпросвітна, нерозумна
Давняя не[з]года.

Що ж за гомін чудний ходить
Од края до края?
А чи він що ізгадує,
Чи що провіщає?

А ми слухали і чули
Й до серця прийняли,
Не скажемо, правий боже,
Щоб все розібрали!

Не нам, боже, викладати
Небесні глаголи!
Суди, боже, нашу долю
По твоєї волі!

Ти даєш нам розуміти,
Кому скільки треба.
Молімося, виглядаймо
Твого га[с]ла з неба.

Молітеся, діти слави,
Виглядайте часу!
Прислухайтесь до святого
Небесного гласу!

Мирітеся, очищайтесь
Од п'ятна й пороку!
Любітеся — скоро блисне
Звізда од Востоку!

Горе панству лукавому,
Що в гасло неволі
Обернуло хрест всечесний,
Гасло вічній волі!

Горе тим, що словом божим
Розум подавляли,
Для користі, для мамони
Правду уживали.

Горе тим, котрі говорять:
— Наша власть од бога,—
А без страха над собою
Не знають нікого.

Горе вченим, котрі злеє
Добрим нарікали,
Тим, що істину святую
Од простих ховали!

Всім продажним філософам!
Од духа святині
Розсіються їх хитрощі,
Як пил по пустині.

Любітеся, діти слави!
Любов нас спасає!

Слава, честь тобі вовіки,
Орле наш двоглавий!

Бо ти шпонями своїми
Вирвеш із неволі,
Із поруги давній на світ
Слов'янськую долю!

Слава чехам! Ясним світом
Науки темноту
Розганяйте, пробуджайте
Слов'янську дрімоту.

Слава тобі, люде добрий,
Із слов'ян слов'яне!
В день воскресний станеш в славі
Між всіма братами.

Слава сербам за їх пісні,
За чистую віру
В милость божу, за ненависть
Проти музувіра.

Слава, честь вам, брати ляхи,
Мир вам, вічна згода!
Згине панство лукавоє,
Воскресне свобода!

Слава тобі, Україно!
. . . . . .

НА ДОБРАНІЧ

На добраніч усім на ніч —
Годі вже блукати;
Одинокий, безталанний,
Ляжу спочивати.

Холодная постілонька
У темній діброві,
Буду ждати, сподіватись
Любої обнови.

Усе небо блакитнеє
Покрила темнота
Безпросвітна, нерозумна
Давняя дрімота.

Що ж за гомін чудний ходить
Од краю до краю?
Чи він що нам нагадує,
Чи що провіщає?

Не нам, боже, розгадати
Небесні глаголи;
Суди, боже, нашу долю
По твоєї волі.

І холодно, і боязно,
Туга серце гнітить;
Всюди темно і не видно,
Тільки зірка світить.

Світи, зоре, на всю землю,
Поки сонце зійде,
Поки божий день на землю
Красотворний прийде.

День великий, день воскресний,
День божої слави:
Впрах розсиплються будови,
Старосвітські справи.

Задрижить планета грішна,
Сколихнеться море,
Заридає змій старинний,
Горе йому, горе!

Горе тобі, розвінчаний
Правдою тиране!
За державу тобі плата —
Озеро огняне!

За злочинства — в пеклі муки,
На землі — прокляття!
Горе тобі, Вавілоне,
Душегубний граде!

Скинуть жемчуг, заголосять
Пишнії блудниці;
Розкриються, розчиняться
Скритнії темниці.

Вийдуть мученики бліді —
Катовані тіні!
Дасться суд їм невмолимий,
Що тебе постигне!

Горе, горе лукавому,
Що в гасло неволі
Обертає хрест всечесний —
Гасло правди й волі!

Горе, горе багатому,
Що в гордощі панській
Дурницею нарікає
Голос правди братський!

Горе, горе безумному,
Що братів смущає,
У нечесті, у розпусті
Свободи шукає.

Горе вченим, що од простих
Світло заховали,
Для користі, для мамони
Правду уживали,

Всім продажним філософам...
Од духа святині
Розвіються їх хитрощі,
Як пил по пустині!

День великий, день воскресний,
День суда й любові!
Перед ним туман прейде,
Сліз туман і крові...

А в тумані сонце світить,
Туман розганяє.
Сонце правди незахідне
На весь світ засяє!

День великий, день воскресний,
День божої сили!..
Розкриються великії
Народні могили,

Прокинуться всі народи,
Завіт вічний приймуть,
Ворогів тисячолітніх
Вороги обіймуть,

Уздрять те, на що гляділи
І досі не зріли,
Уздрять те, що земля й небо
Їм давно одкрили!

Тільки там, де дух господень,
Там і правда, й воля.
Де любов господня й віра,—
Там і щастя, й доля!..

Світи ж, зоре, на всю землю,
Поки день той прийде,
А ви, браття, готуйтеся,
Бо нежданно зійде.

Готуйтеся, очищайтесь
Од плям і пороку,
Готуйтеся — скоро блисне
Звізда од Востоку!

СПІВЕЦЬ МИТУСА

Словутнього пѣвца Митусу, древле за гордость не восхотѣвша служити князю Данилу, раздраного, акы связаного, приведоша...

Ипат. летоп., стр. 180.

Гине сила Дажбожого внука. Татари плюндрують,
Князі кують коромоли, не дбають об вірі і людях.
Куриться Галицька волость, дим до Бескидів
простягся,
Впав Володимир Волинський, Києва вже не підняти.

Князь Ростислав із Данилом не милують землю
Дністрянську;
Угри і ляхи біди додають; в Перемишль набігає
Князь Костянтин, коромолує з ним на Данила
владика.
Кріпший за всіх в Перемишлі співець словутний
Митуса.
Шаблі не носить співець і грудей щитом не
вкриває —
Піснями сипле на князя, гострими ніби стрілами,
Піснями люд стурбував і хіть до війни підливає.
Красних не хвалить дівиць Митусина пісня шалена,
Мирного людям життя не пророчить, не гріє одваги
На супостата — усобиці й смути та пісня виводить.
От уже град Перемишль Андрій облягає повками,
Ласкаво згоду дає — не радить на згоду Митуса.
Рано в неділю ступають повки княженецькі до
штурму,
Спершу гарцюють стрільці, а там подаються
пороки.
Ввечері князь в Перемишль уступа; закували
владику,

Силу взяли на поток непокірного люду; подрали
Тули боброві у їх і барсучі і вовчі прилбиці.
Інші біжать по чужинах; не втік словутний
Митуса.
Він, що колись не схотів заспівати Данилові,
бранцем
Став тепер перед князем Данилом словутний,
а буїсть
Давня у серці, не впав на коліна, лице не поблідло.
Грізно поглянув на його Данило і мовив словами:
— Гордий співаче, славний співаче! Бунтовниче
клятий!
Що, соловиний голос зміняв на гадюче сичання?
Бог дарував тобі силу, ти одмінив її бісу!..
Чом, як Боян стародавній, ти не співав нам про
славу
Предків великих? Чом не навчав нас добру і согласці?
Чом од гріхів не впиняв нерозумних огненним
словом?

— Княже,— одвітив Митуса,— ось я заспіваю
вам пісню:
Ріжтесь, кусайтеся, бийтесь, попелом Русь посипайте,
Пийте братернюю кров, умивайтесь сльозами народу.
От до вас добрана пісня! Іншої вам не почути!
Що вас спиняти? Що вам співати? Шкода,
опізнились!
Помста за помсту, кара за кару, лихо за лихо!
Кончились віки, сповнилась чаша, грім розпалився.
Суд неминучий, суд невмолимий, написана доля!
Кончились віки, зілля сухеє огонь поїдає.
Хай поїдає! Хай пропадає Русь із князями!
Боже прокляття чорними хмарами висить над нею;
Хмари згустіють, віки пролинуть, і знов, хоч не
скоро,
Знову розгонить яснеє сонце туман віковічний.
В той час-годину інших пісень півці заспівають
Іншим князям, та не вам, іншому руському люду.

ЯВІР, ТОПОЛЯ Й БЕРЕЗА

(Из народного предания)

Оженила мати єдиначка сина,
Узяла невістку дівку-сиротину,
Взяла і не рада — вовком вовкує,
Повсякчас бідну сирітку катує,
Шле на поругу по воду босу,
Невдягнуту, простоволосу.
Сирітка плаче, по пеньках ступає.
На своїх ніженьках кров зобачає.
Прийде додому — лає катівка,
Часом ухопить за косу сирітку,
Часом по личку її затинає.
Сирітка плаче, до бога взиває:
— Боже мій милий, боже милостивий,
Нащо ти держиш в світі нещасливу? —
Хотіла мати навік розлучити,
Дала синашу меду-вина пити,
Його дружині отрути вложила.
Каже синочок: — Вип'ємо, мила!
Вип'ємо, серце, по одній чарці,

Будем лежати у одній ямці! —
Випила мила, випив миленький,
Бере дружину, тулить к серденьку.
Пішли обоє в широке поле,
В зелені луки, в чисте болоння.
Та вже сирітка очі закриває,
Миленький мліє, слово промовляє:
— Яснеє сонце, небо високе,
Земля широка, море глибоке!
Хай наша доля у вас зостане,
Хай після смерті кохання не зв'яне!
Хай по всім світі ідуть про нас вісті,
Хай після смерті кохаємось вмісті! —
Став молоденький — зелений явір,
Стала дружина — тополя біла!
Стали їх ніженьки — чорні кориннячки,
Стали їх рученьки — довгії гіллячки,
Все їх одіння — зелене листя;
Оченьки, брівоньки кора покрила,
Крівця гарячая похолоділа.
Одного зросту, листу одного,
Схожі два дерева — одно в другого!
Явір вершечок к тополі схиляє,
Наче з дружиною річ поводжає.
Вийшла матуся — древа зоглядала...
Туга велика на серце їй впала.
Плакала гірко, таяла, в'яла,
На злеє серце своє нарікала.
Почув предвічний — змінилась мати:
Стала їй коронька тіло вкривати.
Стала матуся — береза біла,
Понурі гілля, сумна, журлива,
Все наче ниє, усе жаліє.
То об дітках вона все болієї

ЗОРІ

Вийду ніччю в чисте поле — гроби бовваніють,
Погляну я в чисте небо — там зорі зоріють.
Ясні зорі, красні зорі, любі зорі, милі!
Буду на вас поглядати, стоя на могилі.

Рівним рухом, живим духом на синім просторі,
Огнем грають, світом сяють неодмінні зорі!
Плинуть зорі без упину вічними шляхами;
Не нам, не нам, дітям праха, любоваться вами!
Нас неволя, наша доля, на світ породила,
Подражнила свободою та й не вдовольнила;
Дала розум пізнавати, що ми дурні зроду,
Дала серце нарікати на власну природу,
Обіцяла щастя-долю, а горе послала,
Підманила надією, а гроб дарувала!
Зорі світять, як світили, і будуть світити,
А ми, на їх подивившись, ляжем в землю тліти.
Дражнить вічность чоловіка з темной високості,
А могила ожидає його трухлі кості!
Душа рветься все до неба — непривітне небо.
Непривітне, безотвітне — нас йому не треба!

НАТАЛЯ

(Из народного предания)

Не осіння буря оре
Ковбанями синє море;
Трьох народів страшна сила
В Крим по морю навалила.
Ідуть чутки лиховісні;
Ліс гармат, рушниць подвижний
Руське царство висилає,
Полк за полком поспішає
З Дону, з Волги, з Московщини,
Із Уралу, з України...
І на бенкет той кровавий
Поспіша Івась чорнявий.
Ой і де він опиниться,
Ой і що з ним зострінеться?
Альма з славним Інкерманом,
Севастополь з твердим станом...
Дома ж любка, дома краля,
Заручeная Наталя.
Чиста дівочая душа;
Вона впала на небеса,
Її молитва щира.

У їй дитяча віра.
Твердить Наталя: «Благ господь,
Хранить убогих і сиріт,
Повернеться миленький,
Живий і здоровенький».

Промчався рік. Од молодця
Нема листочка, і дівча
Од горя з личка спало:
— Пропало, все пропало! —
Не чув молитв дівочих біг.
Чорнявий, певне, десь поліг
У полі коло моря.
Наталі тяжке горе!

Втіка людей, всякчас сама;
Нема розваги їй, нема,
Нема і не настане...
Серденько марно зв'яне.
Противний став їй білий світ
І рідної сім'ї привіт.
Все плаче та ридає,
На бога нарікає!

Дурно матінка Наталю
Розважала, вговоряла:
— Донько моя! Схаменися!
Богу, донько, покорися!
Терпи, серце, тую долю,
Яку дасть небесна воля!
Бо хто терпить — буде в раю,
А упертих бог карає!
— Хай карає як він знає.
Гірше вже не покарає.
Мені в раю вічна мука
І з милесеньким розлука.
Мені рай — з миленьким жити,
Хоч би й муки з ним ділити!
— Донько, донько, схаменися!
Богу щиро помолися!
— Що молитва! Мамо, мамо!
Бог сміється над сльозами! —
Так безумная Наталя
Дурне слово промовляла!

Уже вечірньої зорі
Погасло світло, з-за гори
Встав місяць повновидий.
Всім час прийшов спочити!
Не спить Наталочка одна,
Сидить небога у вікна.
Крізь гілля місяць світе.
Ось по шляху щось їде!

Земля гудить і стугонить,
Вітрець по листях шелестить;
Хтось їде-поспішає,
До двора привертає.
Наталя слуха — клямка брязь!
Ввійшло в світлицю... Хто ж? Івась!
Од радості Наталя
Аж трохи не упала!
— Немає часу — не питай!..
На шлюб зо мною поспішай,
Не буде нам розлуки! —
Виходять — дав їй руку,
Рука холодна та важка;
Там кінь стоїть у рундука,
Чорніший він од ночі,
Огнем палають очі!

Милий милу обіймає,
На сіделечко саджає,
Кінь із місця, кінь з воріт,
Кінь стрибає, кінь летить...
Зверху чорний ворон в'ється,
Вихром кінь баский несеться,
Скоком скік через балки,
Через ріки й байраки.
Копитами туп, туп, туп!
Ворон кряче: «Труп, труп, труп!»
Милий пісеньку співає,
Наталочку розважає.
— Місяць світить ясно, ясно,
Мертвий їде страшно, страшно,
Чи не боїшся ти, дівочко,
Наталочко, коханочко?

— Чого ж мені боятися,
Що я їду вінчатися?

— Вінчатись справді їдем ми,
Там різних матерей сини,
Зійшлись весільні гості —
Постукують їх кості!
Яких не буде в нас бояр...
Москалик, грек, араб, болгар,
Француз, і англичанин,
І турчин, і татарин!
Гей, коню, гей, не одставай!
Гей, коню-коню! поспівай!
Вже північ настигає —
Ось півень заспіває...
Ще триста верст...— І кінь летить...
— Швидчіш, бистріш...— Земля дрижить,
Ізбоку ліс меріє;
Ось у лісу щось виє...

— Хто виє там? Я знаю вас!
Не кваптесь — ні! Не в добрий час!
Не буде вам похмілля
Із нашого весілля.
Других, голінних, позову,
Дідів чубатих назову,
А ви собі лежіте,
Та солонці гложіте!

— Місяць світе ясно, ясно,
Мертвий їде страшно, страшно!
Чи не боїшся ти, дівочко,
Наталочко, коханочко?
— Чого ж мені боятися,
Що я їду вінчатися?—
Зверху чорний ворон в'ється,
Вихром кінь баский несеться,
Копитами топ! топ! топ!
Ворон кряче: «Гроб! гроб! гроб!»
Там управо залеліло —
То дніпровські ясні хвилі,
Там Хортиця — місце гоже,
Місце славне, Запороже!

Там козацькі душі в'ються...
І в промінних місяченька
Кохаються козаченьки!
— Чуйте, чуйте! Кряче крук!
Поздравляйте! Їде внук!
Здоров, внуче, в рідним полі,
Ти поліг в Севастополі.
Слава тобі! Слава всім,
Слава внукам од дідів!
— Степовики і лугарі,
Січовики богатирі,
Привіт вам, честь і слава,
Дідам од внуків слава!
Летіть, летіть за мною вслід,
Весільний буде вам обід;
До внука веселиться,
Бо їде внук жениться!

Гай, гай, чи все ж ви ще такі,
Які були, степовики?
Он, справді, і могила
Вас ще не випрямила!
Чи ще лякаєтесь жінок?
Не всяка жінка — сірий вовк.
Ну ж, ну ж, швидчіш за мною
Поштивою гурбою!
Гей, коню, швидше — гоп, гоп, гоп!
А от і славний Перекоп!
Синіє Чорне море,
От скоро, серце, скоро!
От Альма кров'ю підлилась,
А там в руїнах простяглась
Кривавая водополь —
То славний Севастополь!

Ой став місяць примеркати,
Став кінь чорний приставати.
— Не бійсь, не бійсь, Наталочко,
Дівчинонько, коханочко!
Чого тобі боятися,
Що ти їдеш вінчатися?
Ти моя тепер довіку! —
Крикнув півень: «Кукуріку!»

Гульк! ізникло все... І стало
Як нічого не бувало!
Перед нею у могилі
Лежить милий почорнілий,
Коло його трупи й кості —
То його весільні гості.
На Наталю позирають,
До Наталі промовляють:
— А що, а що, Наталочко!
— А що, а що, коханочко?
Чого тобі боятися?
Приїхала вінчатися!

* *
*

Юпитер светлый плывет по зеленым водам
киммерийским.
Сон туманный покрыл и город, и порт. Но в селеньях
Сильных Пантикапеи бродит странник унылый,
Смысл могильных вершин уловляя при тусклом мерцаньи.
Скорбь посетила обитель отживших. Враг неизбежный
Непроницаемых сеней коснулся. Смелее он полчищ
Готфов, нанесших последний удар стародавней Тавриде,
Неукротимее моря и древней судьбы неприступней.
Зорче всезрящего солнца — он из пучин океана
Тайны износит на свет и в от века замкнутые входит
Горных сокровищ приюты; он с равной отвагой вступает
В неизмеримую звездного Понта пучину и в сети
Неуловимой очами цветка плодотворной пылинки,
Он разрушает и светлый надзвездный Олимп и Плутона
Мрачное царство. Враг тот наука. Граду, который
Огненный дух посетил, подобна долина покоя,
Суетным взорам открыты могил уютные недра.
Царственным ликом всех выше есть меж холмами
печальный
Холм без жильца, ограбленный, брошенный нищий
калека,
Гордо глядит на увядшее поле, на моря сонные волны.
Ночи росой как слезою стены седые покрыты
Блещут. Таков несчастливец, если безжалостно люди
Сердце его раскопают, изведают суетно тайны,
Веру в счастье похитят и храмину сердца пустую

На поругание кинут улыбкам зевающей черни.
Нем, бездвижен, бесчувствен, бессилен для мира
страдалец,
Дневной свет опаляет разверзтые раны, от боли
К небу он не поднимает очей — не опустит и в землю.
Горд, как богач, как счастливец, спокоен с печатию
явной
Гибели — он и открытый неведом, когда, наглядевшись,
Чернь покинет его в одиночестве — сумраке тихом,—
Выронит тайно слезу: то признак мерцающей жизни...
Странник садится у входа могильного склепа, вперивши
Очи в пустынное море, сребримое звездным мерцаньем.
Вдруг перед ним появилась воздушная тень, человека
Облик бесплотный, легкий, но темный, струйке подобный
Дыма, случайно принявшей несвойственный образ.
Светила
Ночи сияли сквозь тонкое тени строенье, ногами
Призрак земли не касаясь, плывя, приближался к могиле.
Грустно прерывистым голосом дивная тень провещала:
«Иль не довольно еще поругания мы претерпели?
Хищно нахлынули вы в безмятежное наше жилище,
Наши дома разорили, сокровища наши исторгли,
Нас самих извлекли из обители вечной прохлады,
Золота ль мало в горах? Зачем святотатственно ищешь
В темных гробах ты его, ненасытное племя? Иль тесно
Вам на земле и, разграбив наши жилища, хотите
В них поселиться?»
— Тень благородная,— вымолвил
странник,—
Руки мои не касались ваших сокровищ: прости мне,
Если, усталый от жизни, в вашем уютном селенье
Ночью ищу я покоя! —
Тень отвечает: «Покоя!
Ищешь напрасно покоя: нет больше покоя в могилах;
Тысячи лет мы лежали спокойно, не зная о свете,
Не ощущая себя, в ничтожества сладости сонной.
Дар драгоценный ничтожество! Смертный тебя
не постигнет,
В вихре обманчивых благ и существенных бедствий за
счастьем
Вечно гоняясь и горя всегда избегая, и счастьем
Он недоволен, и сам себе горе творит непрестанно.
Не оценим ты и теми, которые полным фиалом

В недрах земли испивают твой усладительный нектар.
Нам лишь ты ведом, нам, потерявшим тебя безвозвратно,
Нам, осужденным на страшную муку сознанья без жизни.
Тысячи лет проходили: мы спали спокойно, недвижно,
Волны народов по нашим могилам катились, а в сени
Наших могил не входили их буйные крики. Явились
Вы ненасытные — горе нам, горе! вечное горе!
Был я царем и приморья, и моря, и всей Меотиды,
Гордых жестокий каратель, смиренных благой утешитель.
Час мой настал — и с достойною почестью дети и внуки
С сонмом покорных рабов погребли меня в этой могиле;
Слезы долга, рыданья любви оросили мой пепел.
Странник, взирай! И если способен ты чувствовать горе,
Горе царей оскорбленных... пусть разорвется от скорби
Сердце твое, пусть брызнут потоком достойные слезы!
Царственный склеп мой разрушен — последний мой дом
неприступный,
Раб ничтожной ногой попирает ложницу владыки...
Мраморный гроб мой похищен... увы! Из амфор, куда
слезы
Чад и родных нистекали, вытерты пятна драгие.
Горе мне, горе, вечное горе!»
И странник унылый,
Весь потрясенный, проникся участием к царственной
тени.
Тень продолжает: «Но мало бесчестия, мало бессилья!
Страшная мука мне суждена, несказанная мука!
Видишь ли дикий утес, нависший печально над морем?
Там, как Эола унылая дочь, бездвижно день целый
Я осужден изнывать под пылающим, мне ненавистным
Солнцем, незримый очам ни людей, ни животных,
лишенный
Дара смотреть, затопленный в какой-то бессмысленный
ужас.
Ночью ж, безлунное ль небо заблещет звездами,
Селена ль
Выйдет из топи туманной, неведомой силой влекомый,
Я поднимаюсь, иду по селеньям отживших, скитаюсь
Между разрытых могил, иногда повстречаю
Тень, подобную мне, осужденную также скитаться,
Тень родного иль друга; приветствие скажем, былое
Вспомним, поведаем муку свою, разойдемся.
Ах, ни обнять, ни лобзания дать дорогому! И горе

Сильно свое, и не слушаем горя чужого! Нередко
Тень незнакомую встречу, жильца времен наступивших
После меня, напрасно для смертных заманчивым знаньем
Лет неизвестных себя услаждал я: призрак бесплотный,
Отжил равно я для лет настоящих, грядущих, протекших;
Если же встречу врага — от бессилья врага уничтожить
Вдвое скорбь удручает меня, и скорбь без предела
Давит меня, когда вижу, что враг мой не терпит; угасли
Все ощущенья во мне любопытства, приязни,— не гаснет
Ненависть к царским врагам и величия царского
гордость.
В час же, когда озлатит Фанагории взморье денница,
Снова, неведомой силой влекомый, иду я на берег,
Снова терплю несказанную муку и нет мне отрады!»
Воплем прерывистым кончил рассказ властелин Меотиды,
И состраданием глубже проникнулось странника сердце.
— Царь злополучный! Властитель-изгнанник! —
сказал он.—Ужели
Был ты могуч для того, чтобы в горьком сознанье
бессилья
Ныне на муку идти, по веленью таинственной воли?
Ах! На то ль обладал киммерийским туманным
приморьем,
Чтоб сиротой безнадежным бродить по знакомому полю,
Полю, ныне чужому? Последний из многих, ничтожных,
Власти твоей трепетавших, счастливей тебя: любопытный
Гроба его не найдет и не выбросит бедного праха!
Был бы сто раз ты счастливей, если б, как сына рабыни,
В поле пустынном тебя погребли и могилу сравняли
Плугом. Ты б не скитался, страдалец, в томительной
муке.
Ах! Если может быть связь и общение мертвых с живыми!
Ах! Если б мог усладить я твой жребий печальный! —
И гласом,
Гласом, подобным тому, какой бы арфа издала,
Если б внезапно все струны порвались, ответствовал
призрак:
«Если б ты мог возвратить мне снятый венец
и богатства,
Если бы мог ты собрать мой развеянный по миру пепел,
Если бы мог, как родной, как подвластный, достойно
оплакать
Вновь кончину мою — и тогда погрузиться б не мог я

В сон ничтожества сладкий, в спокойствие вечного мира.
Роем грехи мои вышли из бездны забвенья и грозно
Встали противу меня с приговором погибели вечной!
Если погаснет солнце, луна и светила ночные,
Если сгорит вся земля и звонкие воды умолкнут,
Мне и тогда не узнать, не узнать благодатного мира.
Буду скитаться на черных обломках угаснувшей массы,
В однообразной тоске, без конца, от века до века!»
Медленно призрак начáл отходить и в ночном полумраке
Скоро из вида исчез. Удивленный задумался странник.
Вдруг к нему начал звук долетать, подобный журчанью
Кроткой струи, когда каплями льется она из фонтана,
Слезоподобным дождем поражая светящийся мрамор.
Снова пред ним человеческий лик, но с облаком сходный,
Если оно набежит на серебряный облик Фебеи.
Нежно льющимся голосом светлая тень провещала:
«Смертному в жизни даны два несравненные блага,
Первое благо — поэзия, благо другое — любовь.
Счастье тому, кто умеет любить и исполнен восторгов,
Горе тому, кто лишает поэта и муз, и любви!»
— Если бы,— странник сказал,— я мог от себя отделиться
И созерцать свою душу — таинственной речью иною
Мне б не сказала она погребенной на дне ее правды! —
Тень приближается. «Странник,— она говорит,— кто бы ты ни был,
Тайная связь между мной и тобою: доселе я слышал
Речи чужие; не слышал меня никто из живущих,
Видел я всех и в день и в ночи, незримый доселе
Ни для кого, а тебе суждено меня видеть и слышать!
Долей моей поделившись с тобою, найду я отраду!
Верно, известно тебе начало Пантикапеи:
Гордый Милет Ионийский, родивший триста колоний,
Был отцом и для нас. Попрощавшись с цветущей отчизной,
Новую родину деды нашли в ужасавшем их крае.
Здесь, прорицанью внимая, на бреге пустынном пролива,
Град заложили эллины и Пану его посвятили.
Светлое было призвание юной колонии нашей:
Скифии хладной дары получая, деды меняли
Их на дары просвещенья и солнца обильного юга.
Было еще и другое призванье светлее и выше:

Синды, сарматы, меоты и варвары Скифии дальней,
С племенем нашим знакомясь, отвечный животный
Нрав свой бросали, вдыхая сок просвещения сладкий.
Так, когда наступает весны благотворное время,
Солнце лед растопит, откроет исходы земные,
Окоченевшие встанут летучие мелкие твари
К жизни, к дыханью — и шумным наполнится воздух
жужжаньем,
Так под убийственным хладом невежества спавшие роды
От благотворных лучей эллинского солнца вставали.
Все здесь дышало Элладой. Долго хранили пришельцы
Веру отцов, и язык, и нравы, и песни Гомера,
И драгоценнейший дар эллинского рода — свободу.
Часто нас посещали желанные гости Эллады,
Часто наши суда отправлялись на родину предков
С грузом скифских товаров. Понтом Эвксинским недаром
Понт Аксенский был прозван. Но язва нас посетила,
Страшная язва: тиранство — недуг неисцельный эллинов!
Доблестью бранной сначала первенство в сонме
сограждан
Приобретал полководец, готовил запасы сокровищ,
Хитрою речью воле своей приучал подчинять
Непостоянную площади волю, потом, заглушая
Звуком прельстительным золота совесть убогих, почетной
Стражей себя окружал и захватывал дерзко правленье.
Так погибла свобода общин эллинских, погибла
Так она и у нас, и корни пустило глубоко
В Пантикапее тиранство. Венцом освящая хищенья,
Смело детям и внукам отцы отдавали добычу.
Мне судьба повелела родиться в то время, как память
Прежних лет освещала отчизну негреющим светом.
Деспот властвовал нами, тот самый, которого видишь
Ты пред собою пустую гробницу. Был деспот суровый,
С мрачной, зловонной душою. Как эвмениды Оресту,
Сна не давали ему опасенья — ни заговоров
И ни восстаний: слишком с неволей сжились ионийцы.
Мучился деспот безумный, воображая, что тайно
Хульные речи об нем произносят, и черною стаей
Рыскали, мнимых ища преступлений, шпионы, и горе
Бедному, кто попадал в их паутину: телесных
Мук не довольно казалось тирану!
Видишь ли дикий утес, нависший печально над морем?
Там построил он башню, под видом, чтоб в темные ночи

К порту указывал путь кораблям маяк благосклонный.
В башне было два яруса; верхний нижнего меньше,
Сверху на кровле маяк; безмерно толстые стены.
Так казалось снаружи, не ведали тайны строенья,
Тайны ужасной, бесчувственным стражем заботливо
скрытой.
Были устроены в ярусе нижнем узкие ямы,
С тайным отверстием в ярусе верхнем, покрытом
железным
Полом; доску приподнявши, туда опускали
Жертву тирана, и трупом стоячим, недвижный, лишен-
ный
Света, не слыша ни речи людской, ни дыхания ветра,
Медленно тлел несчастливец. Хлеба кусок ежедневно
Сторож погибшим бросал, протягивать велено было
Их бытие: бесконечною тешился варвар кончиной.
Светлую мысль, благородное чувство, божественный
песней
Дар преследовал деспот и, с корнем исторгнуть желая
Жизни разумной порывы, в школах незрелых питомцев
Он повелел развращать, чтоб личной выгоде каждый
В жертву охотно принес и мысли, и чувства святыню.
Если когда-либо, странник, ты видел, как гусениц рои
Ветви укроют дубов, мотыльков легкокрылых отродье,
Вдруг налетают нежданно на бедную тварь золотые
Осы, любимицы полных цветов и полуденной неги:
Юное тело червя разверзая, они опускают
Плод свой в него, и кормилицу гложет растущий
питомец.
Медленной мукой томится бедняжка, то вправо, то влево
Водит головкой, ложится на спину, вьется в колечки
И, не вступая в новую жизнь, пропадает. Подобной
Участь юношей наших казалась тому, кто способен
Чувствовать горе! Нося человеческий образ, не в силах,
В детстве отравленный ядом тлетворной науки,
достигнуть
Цели, указанной нам от природы, совлекши начальный
Образ животный, явиться в образе стройном согласья
Животворящего духа с покорно-прекрасною плотью.
С юных лет, когда склонности наши зараней являют
То, к чему каждый судьбою призван на поприще жизни,
Сердце мое воспылало любовью к тому, что, над плотским
Миром нас возвышая, уносит в эфирные страны.

Рано я стал разуметь язык красоты благодатный,
Звуки лиры мне были отрадней богатства и чести,
Смысла высокого полны казались мне скалы, и гордых
Тополей тень, и чарующий голос пустынного моря.
Басни поэтов и радужно-светлые старцев преданья
Душу мне услаждали: в часы вдохновенья святого
Передо мной воскресали Ионии матерней игры,
Танцы заветные дев и священные Делоса рощи,
В день покровителя-бога звенящие радостным хором.
Сами невольно слова улегались в звонкий гекзаметр:
Пел я деяния славные предков, пел я начало
Града родного; душой иониец, пел я свободу.
Скромная муза моя не гремела сатирой тиранам,
Дел современных я не касался, житейских волнений
Чужд Аполлона истинный сын, между тем наступила
Страсти любовной пора, благовонного жизни расцвета!
В юности, многим из наших подобно, не пел я продажных
Жен, сладострастных ночей и шумных вакхических оргий.
Не для коротких утех я был создан, для томной,
глубокой
Тихой любви, для святого союза по гроб и за гробом,
Той бесконечной любви, какою пылал к Эвридике
Падший за верность и девство фракийский певцов перво-
образ.
И наградила богиня меня Эвфросиной достойной:
Дочь востока, денница, золотокудрая дева
Так не прекрасна. Но чистое сердце, и девственно светлый
Разум, и к музам порыв благородный меня привлекали
Больше волнистых кудрей и гармонии полного тела.
Я не испытывал долго любви безответной томленья:
Равной любовью мне отвечала девица, и скоро
Мать и отец соединили нас словом заветным согласья.
Ранней весною, когда Афродитой начнут наполняться
Рощи, луга, и матерь земля, и эфир плодотворный,
Был назначен тот день, когда к алтарю Гименея
Должен был я повести под багряным покровом невесту.
Но когда в девственно-страстных объятьях невесты я таял,
Скрытно мне гибель ковала во тьме боязливая подлость;
Жаба, змея, крокодил и ящериц гнусных породы,
Сколько их есть на земле, под землей и в пустынях
подводных,
Слишком прекрасны в сравнении с тем, кто тирану
Ложно донес на меня, будто я, старину воспевая,

Ненависть к власти его разношу, что я развратитель
Нравов, что я для спокойствия общего вреден. Довольно
Было тирану увидеть поэта во мне — приказал он
Тайно меня погубить и, узнав, что готовлюсь я к браку,
Дал повеленье, для больших мучений, пред праздником
самым
Жизни, забросить меня в свое роковое строенье.
Ах, если знаменьям верить, которых боятся народы!
Трижды я слышал над кровлей зловещего ворона крики,
Конь подо мной спотыкался, тайная скорбь безотчетно
В сердце мне заронилась в то время, когда в упоенье
Страсти считал я себя счастливейшим в мире, и, мучась,
Сам себе я удивлялся! Так накануне блаженства
Вечером тихим, весенним сидел я с своей Эвфросиной,
Взор устремивши в раздумье на синюю даль небосклона;
Тщетно старалась она поцелуем стыдливым рассеять
Тяжесть души непонятную, тщетно восторженной речью
Будущность мне рисовала, напрасно родные смеялись,
Глядя на лик мой задумчивый, сам над собой я смеялся
С ними и в ту же минуту от грусти готов был заплакать.
Так в тревожном предчувствии я попрощался навеки
С морем, и с золотом дневных лучей, и с лазурью
воздушной,
И с Эвфросиной! За полночь, когда заходящие звезды
Сном утоляют мучительный бред беспокойного сердца,
Был я схвачен. Как филины, тихо подкрались тирана
Слуги, уста завязав, повлекли и без дальних расспросов,
Без объяснений, забросили в страшную стену навеки!
Так погиб я.
Однообразной волной понеслось невозвратное
время,
Царства с собой унося, и грады, и речи народов,
Века сменялись! Не стало колонии гордой Милета.
Вновь воскресла она. И случаем, вышнею ль силой,
Кто-то, копаясь в земле, костей моих части сухие
Вместе с истлевшим железом оков исторгнул из персти.
Силой таинственной я пробудился от сна бессознанья.
Это случилось в тот год, когда воскресения знамя
Дети эллинов подняли, воспомня прадедную славу.
Мне побужденье не в тягость. Бесплотный, свободный,
быстрее
Света парю над землей, постигая несвязанные смыслом
Силы природы, судьбы человека и мироправленья

Тайную связь, познаю справедливого, вечного бога,
Бога, которого мы, недовольные древними снами,
Предощущали в гаданье, которого гимном согласья
Славил хор мудрецов, томившихся жаждою знанья,
Бога, открытого вам в надежде бессмертья и жизни.
Дар мне ниспослан отрадный: любовь и добра вдохновенье
Я поселяю, невидимый, в души нередко, влетая
В дом несогласной семьи; поселял я раскаянья трепет
В детях строптивых, и братний раздор погашал, и в гневе
Муж оскорбивший жену со слезами искал примиренья.
Я навевал сновиденья поэтам и в души страдальцев
Лил утешения нектар и крепкую горечь терпенья.
Я пред полками эллинов носился духом надежды,
В высях незримый, и дивною силой присутствия, будто
Песнею славы, им освежал благородные души.
Даже природа за мной по следам расцветает: обильней
Желтая нива, дрожит виноград под тяжестью гроздьев,
Белая лилия девственней, томный цвет незабудки
Ярче яхонтом блещет и птичек весенние хоры
Звонче приветствуют ясное утро. Но ах, и такое
Счастье не полно... Нет Эвфросины со мною! В далеких,
В близких местах я искал ее, много подобных, воскресших
К жизни летучей, теней вопрошал я, и нет мне ответа!
Где она? Что с нею сталось? Забыла ль поэта и с новым
Другом вступила в союз, иль, верная памяти слезной,
В тихом угасла томленье, равно для меня неизменна.
Вечно единая, милая, сладкая — с ней бы я в область
Света вознесся.. Гаснет по смерти лишь тленная похоть;
Неугасима любовь, добра животворный источник!»
Кончил рассказ иониец, и странник в восторге воскликнул:
— О святыня души, дорогая свобода! Ты лучший
Дар божества, свет ума и сердца, огонь животворный!
Счастья нашего страж, наслаждений высоких хранитель!
О засияй, лучезарная, о согревай нас, святая!
Долго ль во мраке душном блуждая, мы будем напрасно
Ждать твоего восхожденья и делаться пищей тиранам!
Скоро ли, скоро? Приди ж, дорогая свобода! —
Так восклицал он. Заря расцвечала восточное небо,
Утро являлось обычно, но ах, не светила свобода!

ВОСЕНИ — ЛІТО

Була мого віку в маї ти, моя зозуля.
Де взялася шуря-буря, холодом подула!
Нас погнала-розігнала, я один зостався.
Пройшло літо, тоді знов я з тобою спіткався.
Либонь, літо повернулось: ти моя дружина,
Та не та вже молодая весняна пташина!
Світить сонце, мало гріє, літо не гаряче,
Часом дощ холодний крапле, по давнині плаче.
Не розцвіте моє серце, бо воно розбито!
То не літо настояще, то восени — літо!

Портрет М. Костомарова. *Фото. 40-і роки XIX ст.*

Рукописний список М. Костомарова
з поеми Т. Шевченка «Сон». *1846 р.*

Переклади

З «Єврейських мелодій» Байрона

ЖУРБА ЄВРЕЙСЬКА

Ой плачте так, як плакали діди
Над вавілонськими ріками!
Розорен храм, родини в нас нема —
Чужі знущаються над нами!
Ой плачте люди! От її тріски...
Розбилася святая арфа Юди!
У тій землі, де бог наш панував,
У тій землі панує ворог лютий!
Куди тепер ізраїль помандрує?
Чи ще сіонську пісню він почує?
Чи ще музика Юди задзвенить?
Чи ще вона нам серце звеселить?
Нещасний люду! Сирота народе!
Куди біжить він? Де він оддихає?
Ма припетень гніздо, лисиця — скоту,
Родину чоловік,— він і труни не має!

МІСЯЦЬ

Несонним сонечко ти, зіронько мутная!
Як твій дрижачий світ далеко сумно сяє!
Твій блідий лик прогнати ніч не має власті,
Ой, як він схож на згадку про старинне щастя.
Так прошлеє горить, так першії дні мріють,
В безсильних променях хоч світяться, не гріють!
Туди підчас на них дивитися завгодно.
От-от вони! Аж ні! Хоч сяють, та холодні!

ДИКА КОЗА

Дика коза, і вільна й веселенька,
Спинається по ізраїльських горах
І п'є з криниць водицю студененьку,
Що по святих тече собі луках,
Красуються в її ніжка й ясні очі,
Коли вона провалля перескоче.
Швидчіші ноги й оченьки ясніші
Колись Іуда бачив в тій землі;
Колись селяни ще були красніші
В тій, радощів колишніх стороні.
Кедр на Ливані верх свій піднімає...
Але дівчат Іуди там немає!
Щасливша кожна пальма тих долин,
Ніж ізраїльські розігнані народи.
Де вродиться, там і росте вона,
Й красується в тихій своїй уроді.
Вона не кине своєї родини,
Вона не схоче жить в чужій країні.
А ми тулятись мусимо в печалі,
В чужих людей могил собі прохать...
Ніколи там, дідів де поховали,
Не будуть кості наші спочивать!
Ізраїль сохне, в'яне на чужині —
Безбожнії сидять в Єрусалимі!!!

ДО ЖИДІВКИ

She walks in beauty like the night
Of cloudless climes and starry skies,
And all that's best of dark and bright
Meet in her aspect and her eyes.
Byron. Hebrew. Melod. [1]

Над всіх дівчат гарніш, миліш
Моя ізраїльська дівчина,
З богоубійників рода́
Всіма забутая дитина!

Коли зійдусь з тобою я
І слухаю і поглядаю,

[1] Вона іде в красі, неначе ніч безхмарних країн і вкритих зорями небес, і все, що є кращого з темряви й світла, грає в її виді і в її очах. *Байрон. «Єврейські мелодії» (англ.).*

Красу землі твоїх батьків,
Уроду пісень їх згадаю.

Поважно, смутно якось так
Через густенькії війниці
Глядять на мене крадькома
Твої ясненькії очиці.

Тобі у очі дивлячись,
Душі дівчачої віконці,
Згадав, як в рідній стороні
Твоїх дідів заходить сонце —

Свяге віконечко небес,
Як над ліванськими кедрами
Убиті мусором поля
Гаптує сумними смугами.

Як гляну на лице тобі
Без фарби, так, як мрамор, біле,
Як чорні кучері його
Розкошно приязно обвили,

Тоді здається, бачу я
Ріку — Йордан ваш іменитий,
При місяці у старину,
Пальмовим гаєм оповитий.

Як часом усміхнешся ти,
Мені згадається, дівчино,
Із дивами старовини
Вефільська дивная долина.

Як часом заговориш ти,
Твій голос так серденько гріє,
Неначе чуєш — то співець
Віщує ласку і надію.

Як часом та заграєш ти,
Як часом пісню жалосливу
Ти заспіваєш при мені
Про рідну долю нещасливу,

Як окам'янілий я стою,
Мені здається, чую й бачу,
То знов понурий ваш старий
Над попелом родини плаче.

І стане серце у мене
За рід ваш бідний жатись, битись,
І в ту часинку радий я
До вас, як рідних, притулитись.

Чого ж, голубочко моя,
Як прийдеться нам час, буває,
Розстатись, в мене нишком щось
На серце тяжко налягає?..

Дарма господь бог наділив
Тебе уродою своєю,
Дарма він в світ тебе пустив
Над вроду з кращою душею.

Ані з своїх, ані з чужих
Тебе на світі не признають,
Не розбираючи, чужі
Твій рід кепкують, зневажають.

А кревні? Кревнії твої
Давно вже серце загубили,
Через наругу душі їх
Заспітились і зачерствіли.

Твій рід на срібло проміняв
Звичай дідівський, старосвітський.
Од слави батьківській зоставсь
В наслідця ляк їм соромницький!

Вони погані, ти чиста
І неповинна, як голубка!
У них в серцях сміття, в тобі
Угодна богу сяє думка!

Так часто бачиш: по лісах
На липі, вже зовсім сухої,
Зосталась гілочка одна,
Що зеленіє під росою!

* *
*

Кохавсь я тобою,
Як місяць водою,
Як сонце усходом,
Як роса травою.
Стан твій як тополя
На долині Юди;
Личко розцвітало,
Як кидарська рожа;
І уста рум'яні,
Краплі стільникові,
Викапали сласті
Жаркої любові.
І словами ніжно,
Сходняя дівчино,
Годувала серце,
Як млеком і медом.
В світі золотому
Божим Серафимом
Ти мені явилась,
Запашная квітко
Небесного раю!
Ти, як сонце, душу
Мені освітила,
Так, як ранок сяйний,
Розігнала тугу.
Споминаю, дівко,
Очі твої ясні,
Як озера світлі
Далекого краю.
Дівчино! В ті пори
Як мені хотілось
Утекти з тобою
За моря, за гори,
В ту далеку землю,
Де селяни другі,
Де година прошла
Воскресає знову...
З миром розлучившись,
Жили б ми з тобою!!
Де ти, моя радість?

Обізвись до мене!
Де ти, моє сонце?
Прогляни на мене!
Де ти, моє серце?
Пригорнись до мене!
Прощай, моя мила,
Моя чорноока!
Доле моя, доле!
Ти моя морока!..

БЕНКЕТ ВАЛТАЗАРА

На троні цар сидить,
Кипить гостями зала,
І сотня ламп горить
Із чистого криштала,
І сотня золотих
Чаш ходить поміж ними,
Єговиних, святих,
Взятих в Єрусалимі.

В той час, коли вони
Безпечне пирували,
Проти їх на стіні
Чиїсь пальці виходжали,
І по стіні рука
Невідома щось пише,
І писана строка
Огнем і страхом дише.

Цар глянув, закричав...
Кумпанія затихла...
Язик в царя дрижав
І в очі кров набігла.
— Всіх мудрих приведіть
Жреців, котрі б уміли
Слова сі зрозуміть,
Що царський пир смутили.

Халдейські знахурі
На бенкет прибігають,
Ваалові старі,

Що всяку тайну знають,
І дивляться — і стид
Покрив чоло їх думне:
Писаніє стоїть
Невідоме і сумне.

От сужній обізвавсь.
Він хлопець чужестранний,
Він бачив, дочувавсь,
Він зна писання тайни.
Не треба ламп і свіч:
Що написали пальці,
Він прочита те вніч,
І ста'неться те вранці.

— Погибне Валтазар,
Погибне з ним країна,
Сю ніч він пишний цар,
А завтра — мертва глина.
Сю ніч нехай сидить
У золоті й короні.
Мідяни у воріт,
А вранці — перс на троні.

ПОГИБЕЛЬ ЄРУСАЛИМА

Гірше лиха Седекії,
Гірше, ніж Содому,
Сталось граду Давидову
І господню дому.

Галас, сурми, стон побитих,
Брязкотня мечами,
Стук таранів, дим пожарний
Чорними смугами.

От він, день той... день великий
Наступа грозою...
День, провіщаний зарані
Мовою святою.

От він, день той... день великий!
Там голодна мати,

Безумная, рве зубами
Плоть свого дитяти.

От він, день той... За волосся
У мирську громаду
Тягне син отця старого
Карати за зраду.

От він, день той... Люди в храмі
Руки підіймають,
І останню архіреї
Жертву совершають.

Тії жертви не приймає,
Як перше, Єгова...
Де знаменія і чуда?
Де пророків мова?

Чом не явиться, як перше,
Муж правди й надії,
Чом упалих божественним
Словом не зогріє?

От пророк, столітній старець,
Тихо в храм входжає:
— Горе, горе Ізраїлю,
Горе! — він віщає.—

Горе граду Давидову —
Остання година.
То Єгова відомщає
За милого сина!

Не кричіте: «Царю! Царю!»
Не цар вам Єгова.
Самі його розвінчали,
Скинули з престола!

Самі його на кесаря
Римського зміняли.
Просіть ласки в того пана,
Що самі обрали.

Згадай, згадай, Ізраїлю,
Як перед тобою
Бідний в'язень катований
Стояв сиротою.

Коло його чужестранець:
«Що,— питав,— робити
Із сим в'язнем?» А Ізраїль
Закричав: «Забити!

Смерть йому! Царем озвався
Він в Єрусалимі.
Єдиного царя маєм —
Кесаря у Римі».

І на посміх його царству,
Терном увінчаний,
Кончив в'язень неповинний
Вік свій богоданний,

Присуджений народовим
Судом неправдивим,
Поруганий, запльований
Всім Єрусалимом.

Не моліться ж, не благайте,
Не цар вам Єгова:
Самі його розвінчали,
Скинули з престола.

Самі його на кесаря
Римського зміняли.
Служіть тепер тому пану,
Що самі обрали!

ЄВРЕЙСЬКА СПІВАНКА

Жнива вбрали, смутно в полі,
Пожовтіли вже ліски,
І збираються поволі
В ірій літніі пташки.

Ой чому я не вродився
Птахом бистрим та швидким?
Полетів би, опинився
В краї ріднім, дідівськім.

Полетів би, оком звів би
На замулений Кедрон
І головку прихилив би
На покинутий Сіон.

Хоч населен ворогами,
Край для мене досі свій,
Все до тебе думоньками
Рвусь, Сіоне мій святий!

І далеко на чужині
Об тобі гадать я звик,
Привітать хоч на годину —
З мене буде на весь вік.

Той не дурно в світі шлявся,
Хто на тій землі побув,
Де господь нам показався,
Де господь нас позабув.

З «Краледворського рукопису»

ОЛЕНЬ

Бігав олень горами,
Горами, долами,
Він по лісу скакав
Гнучкими ногами,
Густий ліс роздирав
Рясними рогами.

Чи по тих горах, чи по тих долах гарний хлопець ходив!
Із списом, із мечем ворога зустрівав, ворога одолів.
Та уже ж його, та уже ж того та немає на світі,
Та уже ж його, хлопця гарного, на горах тих забито.

Лютий ворог біжав,
На його наскакав
І страшливо вічми
На його заблищав.
І ударив його
В білі груди,
І стогнали гаї
Та од смути.
Його душка-душа
Вилітала,
Через горло вона
Проходжала,
А відтіль у вуста
Червоненькії,
А за нею слідком
Кров тепленькая.
Убирала земля
Кров хлопчачую,
І стогнали серця
Все дівчачії.
Ой заритий в землі
Молодець лежить,
А на йому росте,
Дуб-дубок стоїть.
Розпускає гілля
Він і вдовж, і вшир,
Прибігає туди
Олень, хижий звір.
І спинається він
Та на дубчичок,
І зриває з дубка
М'яке листячко.
Ізлітались круки
Та на дубчичок
І покрякували
Смутно-жалібно:
— Ой ізвів розбишак
Та вояченька!
Оплакали його
Всі дівчатонька!

ТУРНІЯ

Слухайте, люди старі й молодії, про валки й турнії!
Був в нас за Лабою князь: і багатий, і славний, і добрий.
Мав він дочку-одиначку, милу йому і всім людям.
О, та й хороша була вона! Гарний, пряменький станочок,
Очі ясненькі, як небо, а з білої шиї спадало
Золотокудре волосся, вилось, котючись обідцями!
Раз посилає той князь гонця за усіма панами,
Щоб поз'їздились до його на пир веселий та пишний.
От із далеких країв у намічений день поз'їздились
В замок до князя на пир великий, та бучний, та пишний.
Б'ють у котли, засурмили у сурми, пани йдуть до князя.
Всі поклонилися князю, княгині й красній княгівні.
Далі усі за широкі столи рядком посідали,
Кожний по чину й по роду; носили тут різнії страви,
Мед розливали. Був бенкет великий, був бенкет на славу.
Мочі набралося тіло, а мислі набрались завзяття.
В ті пори князь до панів своїх річі такії говорить:
— Час вам, панове, сказати, навіщо зібрав я вас тута.
Хочу дізнатись, на кого з вас дужче мені сподіваться.
Треба в замир'ї війни піджидати, бо наші сусіди
Німці.— Князь каже, і тихо пани од стола виступають,
Всі поклонилися князю, княгині і красній княгівні.
Знову котли загуділи і голосно в сурми заграли.
Всі ізійшлися на валку, на двір до огради виходять.
Там перед панським будинком на пишнім рундуці усілись
Князь з старшиною, із панями пані, з панянками панна.
В ті пори князь до панів своїх слово таке промовляє:
— Хто з вас попереду вийде на герець, я сам те
уставлю! —
Князь на Стребора махнув, Стребор визива Людислава.
Сіли обидва на коней, гострі списи ухопили,
Прудко один проти другого коні баскії погнали,
Довго вигляли і бились, обидва списи поламали,
Далі втомились і швидко роз'їхались дружка від дружки.
Знову котли загуділи і голосно в сурми заграли.
В ті пори князь до панів своїх слово таке промовляє:
— Хто з вас вийде удруге на герець — княгиня хай
скаже!—
Пані махнула Серпошеві, той покликав Спитибора.
Сіли обидва на коней, довгі списи ухопили,
Вдарив Серпош Спитибора і вибив з сідла із кріпкого,

Скочив і сам із коня; тут обидва мечі добувають,
Б'ються, січуться, раз по раз у чорні щити ударяють,
З чорних щитів раз по раз вискакують іскри. Спитибор
Вдарив Серпоша — Серпош покотився на землю холодну.
Далі втомились вони й розійшлися дружка від дружки.
Знову котли загуділи і голосно в сурми заграли.
В ті пори князь до панів своїх слово таке промовляє:
— Хто з вас вийде утретє на герець — Людиша хай
скаже!—
Панна махнула Люборові, той покликав Болемира,
Сіли обидва на коней, довгі списи ухопили,
Прудко в ограду летять, наміряючись дружка на дружку,
Б'ються списами, з коня Болемир покотився на долівку,
Щит його пріч полетів, понесла його челядь з огради.
Знову котли загуділи і голосно в сурми заграли.
В той час Любор покликає Рубоша, цей на коня
садовиться,
Прудко летить на Любора; Любор йому спис розсікає,
Поперек тріснув мечем і сітку йому пробиває.
Гепнув на землю Рубош, понесла його челядь з огради.
Знову котли загуділи і голосно в сурми заграли.
В той час Любор покликає панів до огради на валку:
— Хто, каже, хоче зо мною побиться, хай в'їде
в ограду!—
Бойкий Здислав з великим списом обібрався на валку.
Висить на списі волов'я страшна голова; виступає,
Гордо сіда на коня, уїжджає в ограду й говорить:
— Дід мій забив престрашенного дикого тура; а батько
Військо німецьке один сполошив—покуштуй моєї сили!—
Тут з усій мочі один проти другого коні пустили.
Сперлися враз головами й обидва попадали з коней.
Потім мечі добули і пішки рубатися стали.
Скокнув Любор на Здислава, у голову вдарив, на шмаття
Шлем розтрощився. Мечем по мечу ударяє —
Меч полетів за ограду, Здислав простягнувся на землю!
Знову котли загуділи і голосно в сурми заграли.
Коло Любора зібрались пани й повели перед князя,
Перед княгиню та перед Людишу. Вродлива
Панна його заквітчала вінком з дубового листу.
В той час котли загуділи і голосно в сурми заграли...

ВЕРБА

(Пісня Дездемони)

Ой вербице зеленая,
Вербонько моя!
Під вербою зеленою
Дівочка сиділа.
І бідную головоньку
Долі похилила.
Ой вербице зеленая,
Вербонько моя!
І на груди положила
Білі рученята,
І сльозами заплакали
Карі оченята.
Ой вербице зеленая,
Вербонько моя!
І на білеє каміння
Сльозоньки падали,
І холодне каміннячко
Сльози пробивали.
Ой вербице зеленая,
Вербонько моя!
Вийте вінки, дівчатонька,
Збирайтесь в таночок;
Мені буде з зеленої
Вербоньки віночок!

ДРАМАТИЧНІ твори

САВА ЧАЛИЙ
ПЕРЕЯСЛАВСЬКА НІЧ
ЗАГАДКА
КРЕМУЦИЙ КОРД
ЭЛЛИНЫ ТАВРИДЫ

САВА ЧАЛИЙ

ДЕЙСТВУЮЩИЕ ЛИЦА:

Петро Чалый
Павло Булюк
Андрий Гордый
Степан Гудай
Антин Гайдаревич
Ничипир Обизняк
Онисифор Чуркевич
Карпо Немирович
Грицко Лысый
Микита Завалченко
Мосий Дзыга
} старшины козацкие.

Савва Чалый, сын Петра.
Игнат Голый.
Коронный гетман Конецпольский.
Лисецкий, польский офицер.
Параска Вапулиха, вдова в Трахтемирове.
Катерина, дочь ее.
Настя, девушка из Трахтемирова.
Хомка, слуга Саввы.
Мотря, служанка Саввы.
Козаки.
Жители Трахтемирова.

Действие в 1639 году в Малой, потом
в Червоной Руси.

ДЕЙСТВИЕ ПЕРВОЕ

СЦЕНА I

Открытое место в поле, усеянном кустарниками. В глубине театра — горы. Издали синеет Днепр, а за Днепром видна песчаная степь. Чиновники: Петро Чалый, Павло, Антип, Карпо, Грицко, Микита, Андрей, Савва Чалый, Ничипор, Онисифор, Мосий, Максим и многие другие с толпою козаков сидят на траве. На почетном месте впереди Петро Чалый. Челядники выкачивают бочонки с горилкою, пивом и медом. Козаки распивают это кружками, стоящими перед каждым. Шум, крик, хохот, разгульный пир козацкий. Видно, что Чалый угощает их.

Антін. А що ж, братці, усе у нас невесело. І гульня не гульня... Мов чиї поминки справляємо!

Петро Чалий. Але... їж паляниці, та зубів нема! Яка тепер веселость, панове братці, коли того й гляди, що проклятий католик за гирю зачепить. Або ся жидова. Кат її наніс! Мов комашня, розплодилася. Ех, братці! Не те бувало у старину: і на світі жили, і хліб святий їли, А тепер... Були, кажуть, на масниці вареники, та у піст на вербу повтікали! Була своя воля, та вороги одняли!

Ігнат. Е, стариганю ти! Чого квилить? Ще божа воля! Хіба у нас козаків не стало?..

Карпо. Та їх то, як кажуть, що не байрак, то козак, що не ярок, то гайдамачок... Та шкода! Запевне, скоро усі на ляхів попереводяться.

Павло. А хто ляшка рубати, той буде і козацьку клюгу знати! Забув стару помовку?

Андрій. Та нікому-бо.

Грицько. Як нікому?

Андрій. Та так... бач... Тепер який моторніший, та ще нежонатий, та ще не забув старого козацького обичая.

так зараз поплівсь у Січ та й лицарює собі там із татарвою. А які поженились, так тим і байдуже! Діти та жінка миліше від України: за їй — хоча й у католики, що робитимеш? Така пора прийшла, що ще, мабуть, і з початку віку не було такої; зовсім отак... скрутились... нінавіщо! Трясця його матері!..

Степан. Воно ж усе то по-божому діється. Отсе вже, бачите, хоч у якій справі не возьми, як біг дасть, мов своєю моччю повелить, так усе й гаразд буде; а другеє ще, бачиться, й те, як то до того візьмуться; а вже як біг не зволить, то хоч як не бийся, а все марно піде.

Грицько. Бачу вже й я, що прийшла до нас лиха година!

Онисифор. Тут, біс його батькові, так хотілося подраться б, а тут і виступу нема!

Ничипір. Але... от і ніякой поживи!

Максим. Яка там у диявола пожива! Скоро з голоду пропадеш... не те що!

Несколько голосов. Погана пора! Погана!

Петро Чалий. Ех, братища, не те колись у давні роки було, при батькові нашому Конашевичі; як не перся проклятий лях, та ні. Не те щоб як-небудь так... Бувало, духу козацького лякаються! А доставалося й татарві, і туркові, і всім. А що здобиченьки! І боже милостивий! Не перелічиш, бувало. А все то через теє завзяття! Тепер уже таких і молодців нема. А тоді... Як то ми їздили та під Синопу, і чого ми там не одбули! І холоду, й голоду, і бурі, і сльоти... Море так горою й дметься, а ми... дармо... крутимся собі на чайках, а до бережжя мов до зірки. Тоді, нічого дуже хвастать, котрі були такі, що й уші попущали! А наш пан Петро Конашевич як крикне-гукне: «Гей, братища, біг поможе, супостат не здоліє; не на нас фуга—на ворогів Христових. Не бійтесь, мої голінніі!» Сказав, мов кухву горілки викотив, на усіх така веселость напала що куди! Грім гримотить, дощ шумить, хвилі разом як заревуть, та вглиб, а там оп'ять наверх, та так нас і накриють, а блискавка... І боже милостивий! Тільки спом'янеш, так страшно. Як разом лискне, так так від усхода до захода усе небо мов огнем що палять, та очима після дивиться трудно... Така страхота, що й... А ми! От насправжки сказано, що не боїться козак ні тучі, ні грому, ні хмари, ні чвари!.. Аж кишки рвуть, пісні деруть. Здається, грім притих. Біг дав, усі переплину-

ли. Та вже ж як і переплинули! Ой, задали ж ми перцю музувірові! Усе попалили, порізали, постріляли... Напились удовіль кровавого пива! Повірите — ні чоловіка не зосталося... Так хіба що молоді хлопці дівчат позоставляли, та й то... Погралися та і к злидню! Які були християне у їх у полоні,— повипущали... Ще й грішми наділили, хто схотів в свою землю йти. А здобичі набрали стільки, що як повалили на чайки, так койякі не здержали... пурнули. І додому зо славою вернулись! Тоді-то, як кажуть, тая слава по всьому світу мов гомоном віддалася. Як побачить татар або турок нашого брата, так так і обомліє: «Чубатий,— каже,— іде, лихо з собою несе». Тоді-то славна була та військова справа, що ні своїм, ні чужим себе у обиду нѐ давала. Ей, горілки, хлопці! І ляшки були як маслом примазані. *(Смеется)*. Коли то вже добре, мабуть, підгріли ми того турського шалтана, що він те й твердить, що листи до короля посила: «Та щоби не було,— каже,— сього Сагайдачного! Та щоб угомонили козаків!» А що ж з того? Напише було король до гетьмана: нащо так робить? Та й тільки! А коли дошкуляли їх бусурмени, так вони й нас благати. Він так умів себе показать, що й ляхи його шанували. Тоді й унія чорта зробила. Там-таки вибирають своїх онцихристів-архіреїв, щоб, бачите, ми їм голдували, а наш батько Сагайдачний призвав грецького патріарха та й посвятили собі митрополита. Тоді ляхи казали: «Оце бісів козак! Ти йому те, а він усе своє. Із турком воювати не велять, а він те й зна, що землі їх плюндрує та руйнує; унію хочуть увести, а він усе її випихає та православну віру боронить!» От, панове, була година! І божа ласка нас не покидала: кому лихо, козакові усе добро. От коли так пожили ми на світі! Як умер наш батько, мов на нас сарана налетіла, нема добра та й нема, усі терпимо.

П а в л о. І хіба таки меж нами не буде другого Сагайдачного?

І г н а т. Ні вже, поминайте його. Не такі козаки стали! Тепер уже таких послухачей нема, щоб доброго слухали. Адже ж скільки у нас уже гетьманів було: пропали через військові чвари!

П а в л о. Які через чвари, які через худий розум, а які через кривду свою. Що ж, як ізрадник — не терпітимеш!

І г н а т. Та були ізрадники... Вони були, а найбільш таких, що пропали через козацьке завзяття, мовляв, нізавіщо.

А н д р і й. Ні, це вже як хочеш, пане Ігнате: медведя не налигаєш, так і козака шкода нуздати. Свій розум май і доброго собі дбай, а козацьку волю не руш! Так, панове братці!

М н о г и е г о л о с а. Так, так.

А н д р і й. От бачите, і всі за мною.

П е т р о. Гей, пива! Аджс ж і пан Ігнат що хіба каже? Були зрадники, і покарав їх господь; були й добрі люди, та загинули анізавіщо! Усякове було! Хоч от і Трясило Тарас, яківський друзяка, адже ж пропав! Усе то не гарно, що слухати не хочуть. І Павлюк би не закончив свого похода такечки, коли б його послухували пани козаки.

С т е п а н. Воно-то й се правда. І чого воно й так, що от кому так усе удається, чи він до великого дуже ума дійде, чи вже так господь то дає. От, бач, ти ж сам кажеш, що при Сагайдачному нам життя було, і Сагайдачного усі наші любили і вороги боялися. Чом же воно не кожному так? От хоч і наш покійний, дай господи йому царство небесне за його мученическу смерть! Я кажу — Остряниця... Чим не козак? Що ж! Спершу йому бардзо трапилося, а навпісля... Боженьку мій! Аж згадувати страшно.

А н т і н. Ох, Остряниця, Остряниця... Степане наш добрий, милий! Царство йому небесне!

П а в л о. А як під ним вільно було!

А н д р і й. А який був голінний!

О н и с и ф о р. А який був на війні хоробрий! Сам, бувало, уперед іде!

Н и ч и п і р. А який був щедрий! Ніколи так не пройдеться, щоб він не обдарив нас.

М а к с и м. А як його шанували!

Г р и ц ь к о. А який був до своєї справи дотепний!

П е т р о. Та ще й справедливий! Загинув, сердяга, через свою щиру правду!

М н о г и е г о л о с а. Ох, Степане, Степане наш, наш батько рідний!

П е т р о. От і заплакали! Та я й сам лиха спинюся... Самі сльози котяться. *(Отирает слезы)*. Плачте, панове, плачте. Воно хоч і кажуть, що то баба, не козак, хто

рюма, та ні. За такі сльози отой, що на небі живе, ласків буде.

Павло. Ех, братці, вічна йому пам'ять! Хоча покійників і гріх турбувати, а ще грішніш такого, що за віру головою наложив, та що ж, нічого казать! Оплошав і він перед кінцем: і себе, і братів своїх у напасть завів.

Петро. Бодай тебе, Павло! Чи тобі не гріх такечки казати? Ти знаєш, що доброму усі здаються добрі. Він вчинив своє: піднявсь, побив ляхів, у другий раз нагнав та задав їм зради; тут пан просить, обіщує, перед хрестом та святим євангеллям присягнувсь, що не буде унії. А наш пан гетьман то й дума-гада, що вони, мовляв, ляхи, хоча й католики, а все ж таки у бога Христа вірують; коли заприсягнулись, так посоромляться... Розпустив своє козацтво та й поїхав. Поїхав же він не пити та гуляти, поїхав він богові помолитися, спасителььові поклониться та божой матері молебень відправити. А тут... О господи! Татари-бусурмени того не зроблять. Ні, треба його пам'ять чтити та шанувати та бога за його душу молити, а казати так, брате, не подоба, великий гріх за це буде.

Несколько голосов. Правда твоя, пане Петре, правда!

Степан. Дай боже йому царство небесне!

Микита. Спаси його душу, господи!

Ігнат. А ми вип'ємо за його душу!

Выкачивают бочонок и распивают.

Степан. Цáрство йому небесне!

Грицько. Нехай це буде перед його душею!

Мосій. Та щоб він за нас, грішних, бога молив!

Ігнат. Він нехай у царстві за нас за всіх бога молить, а ми його тут добром поминатимемо. Попи у церкві панахидою, а ми, козаки, у таборі піснею. *(Берет бандуру)*. Ану, лишень, пани братці, ту пісню, що на смерть його скомпонували.

Многие голоса. Ану-ну!

Поют хором. Игнат играет на бандуре.

Песня

Ой забили ляхи нашого гетьмана,
Нашого гетьмана, пана Стефана.
Орлику, сизий орлику, молодий Стефане,

Україна плаче по тобі, гетьмане!
Орлику, сизий орлику, орлів братів маєш,
Що старії й молодії, сам їх добре знаєш;
Що старії й молодії, всі в тебе вдалися,
Відомстити та за тебе усі поклялися.
Та всі ж вони завзятії, та всі голінніі,
А в їх коні воронії, швидкії й пирські;
А в їх коні воронії, громкі самопали,
Та їх здавна супостати католики знали.
Та в їх списи булатнії з довгими клюгами,
Всі гострі як голочки з довгими кінцями;
А в їх шаблі булатнії на обидва боки,
Католикам зраду сиплють по всі вічні роки.
Набігають на городи як чорная хмара,
Увірилась католикам козацькая слава!

Петро. От півроку тому частіш співали цю пісню, чим тепер.

Павло. Е, панове, ще не загинула козацька мати! Заспівають її колись і шаблюки наші.

Петро. Тоді усі присягалися відомстити за його.

Павло. Ану-ну! Горілки, меду, ну! Щоб я луснув, коли оця шабля не нап'ється ляцької крові. *(Берет кружку)*. Царство небесне, вічний покой нашому доброму, милому панові гетьманові Остряниці, та тут же й тестю його Левку Гуні. Що ж, і він добра душа був... Так!

Многие голоса. Так, так.

Павло. Ну, і усім тим, що за віру Христову напасть і муку одбули, тож царство небесне й вічний покой, а на ворогів наших зрада і помста.

Несколько голосов. Щоб їм добра не було! Щоб на їх чума напала! Щоб вони подохли усі! *(Вместе)*.

Петро. Ну, панове громада, пили ми за мертвих, вип'ємо лишень іще за здоров'я живих, тих, що родину свою кохають і на глум лихим ворогам не дають.

Выкачивают еще бочонок и распивают.

Іще ж тепер меду, панове!

Пьют.

Павло. Ну, пане-брате, стій! Ми з тобою як два апостоли: ти, бач, Петро, а я Павло; Петро хоч старіший, а усе їх малюють умісті. Давай руку! Спасибі і простибі тобі за твоє щире серце, та за твою ласку, та за твоє ча-

стування. Поділимось лишень чарочкою та вип'ємо за твоє здоров'я.

Все пьют с восклицаниями.

Дай тобі, боже, чого забажаєш: сина оженити, щоб було кому старості твоїй глядіти...

Петро. Мені нічого так не хотілось би, тільки щоб своїй неньці рідній Україні послужити.

Степан. Так, так! От добра душа пан Петро Чалий. Та який ласкавий: от скільки разів уже він нас частує!

Петро. Що біг послав, призволяйтеся, панове. Медку ще! *(Пьет, за ним все).*

Павло. А що твій син такий оспалий сьогодні? За цілу бесіду рота не роззявляв. Ей, Савко! Хіба ти такий був, коли ляхів, мов зайців, по чистому полю цькував та слави собі залучав?

Сава. Був мед, та гості попили. На страшній неділі весілля не справляють! Ви кажете, чого я такий оспалий? А хто не буде оспалий у цю злющу годину, коли проклятий недовірок мучить та катує православний люд без ласки? Ви кажете, чого я такий смутний та сумний? А хто не сумуватиме за своєю волею, що самі у себе віднімаємо? Хто веселитиметься, дивлячися на те, що там послідню худобу у людей забирають, дітей від матерей однімають, у православні церкви не пущають, сповідатися та причащатися не велять... Скоро із християн перевернуться на нехристей, а тут думки й гадки об тім нема! Мов не одної матері діти! Панове братці! Гуляли й діди наші, та й вороги від їх трусилися. А у нас... Де кричать, а де співають, де кров іллють, а де горілку п'ють. Аби мені гаразд, а об других нема заходу! Не таке вам пиво пити подобає, коли наша Вкраїна пропадає!

Петро. Синку, кажеш ти правду, та й дуже правду! Далебі, правду. Ми хоч старіші від тебе, та молодих слухати мусимо.

Андрій. На славу собі і нам вигодував ти сина, пане Чалий! Голінний молодець! Ще й тридцяти літ нема йому, а вже дві пісні співають про його. Ану лишень, хлопці, про Саву пісню!

Песня

Ой то ж наш Сава в поход виступає,
На конику вороному жахом вигравае;

Бухо ляхів дві тисячі, зосталося двісті,
Ще й багацько та за ними візьметься користі.
Як подивиться пан Сава на правую руку:
Ей, вискочи, коню, коню, із лядського трупу.
Як подивиться пан Сава через праве плече,
Позад його, поперед його кровавая річка тече.

Сава. Колись і справді це було під Немировим, тому вже два роки. Це тоді, як вибрали Остряницю. Та й тепер би, може, зложили пісню, коли б було з ким йти на ворогів! О, дайте мені лишень тільки поміч та волю! Я б показав себе недовіркам, почоломкались би вони зо мною, із колишнім друзякою! Береженого, кажуть, бог береже, а козака шабля стереже. Поки оця *(указывает на саблю)* не защербилася, Сава знатиме, що робитиме! Бачив мене Конецпольський, приглядиться він до мене ще й ближче.

Многие голоса. Молодець, молодець пан Сава!

Павло. А біс їх батькові, ляхи добре взнали нашого Саву під Немировим, та ще двічі!

Степан. Не менш того і під Случчю!

Антін. А як він, із Остряницею тоді він був, та пробився крізь ляхів та іззаду їх дошмигав!

Мосій. Усім молодець. Не гарний тим тільки, що горілки не п'є.

Грицько. А, мовчи вже ти.

Ігнат. Та що й казати. Якби усі такі, не така б тоді й наша Україна була.

Сава. Спасибі за теє, що ви мене не забуваєте. Але мені б миліше було слухати, якби ваші шаблі забряжчали або самопали заревли, ніж отаку честь на мене одного. Ех, братці, братці, пора б нам оп'ять на войну. От скоро рік сплине, як ляхи нас позабули.

Павло. Сто чортів їх батькові, щоб вони нас і на два дня не позабували! Братці! Пан Сава хоч і попріка нас, так за діло. Як таки ми позабули свою рідну матір боронити! А чи таки не гріх нам? Далебі, ми обабилися, братці!

Несколько голосов. Що? Хіба в нас козацька кров застигла? За шаблі, братці! *(Обнажают сабли)*. Го, го! На ворогів! На ворогів! Ходім!

Петро Чалий. Посідаємо лишень оп'ять, братці! Ляхів тут чортма, так і биться ні з ким. Наколихаєтесь

з їми тоді, як ляхів спіткаєте. А тепер поховайте їх. Та посідайте та мене послухайте. Я, бачите, вже і старий; хоч трошки п'яненький, а все ще розума не пропив! От бачиться, з такими голінними молодцями чого журиться? Та, бач, нічого не зробите! А від чого це? Від того, що без бога світ не стоїть, без царя земля не правиться. Бачиться, що у колоді багато бджіл, та усі слухають одної матері. Отак і це! Через що наша Україна у такій славі була при Сагайдачному? Через що нас добрі зважали, а злі лякалися? Через те, що тоді усі одно думали, одно й гадали, одного й послухáли, а той слухав одного бога, царя небесного! Отоді-то у нас і справа була, і божа ласка нас потішала! Тепер... як сучі ляхи убили нашого гетьмана Остряницю, що ми? Які позабігали катзна й куди, які пішли у Січ, а які попереверталисъ на ляхів... От тобі на! Нагибала коса каменюку! Гарцювала воля та й перестала; гуляла воля, налигала й неволю! А якби у нас тепер гетьман був та справа, давно б ми католикам баньки повибивали.

І г н а т. От що праведно каже пан Петро, так праведно; як череді без личмана, так Україні без гетьмана!

А н д р і й. А що, виберемо собі гетьмана та тоді й гайда! Знатимемо, що починати.

Г р и ц ь к о. Та воно так, та де тих у диявола й козаків набрати! Вся козаччина запустіла, мов перед кінцем світу.

П е т р о. А хіба забули, як Остряницю вибрали? Зійшлися панове генеральні та й вибрали; тоді до усіх козаків на раду. От і все! Не бійтеся, аби вибрали гетьмана, а то де вони й наберуться! От тепер хоч і ми тутечки, усе люди шляхетні, виберемо собі. Чого бариться?

П а в л о. А що ж, панове, хіба ми не старші у війську?

М н о г и е г о л о с а. Що це за попитка? Оце ще!

П а в л о. Коли так, помолимося богові та виберемо собі гетьмана!

М н о г и е г о л о с а. О!

П а в л о. Далебі! Чи таки нам тут і заснітиться без діла! А ми без гетьмана нічого не зробимо! Хіба ми не козаки! Що це?.. Гетьмана, панове, гетьмана!

А н д р і й. Кого ж?

П а в л о. Як ви скажете?

А н д р і й А ти?

П а в л о. Пана Петра Чалого?

Н е с к о л ь к о г о л о с о в. Гарно, гарно!

Г р и ц ь к о. Мов шаблею усік! Пана Петра! Пана Петра!

С т е п а н. Лучшого у нас немає!..

В с і. Немає... немає...

П е т р о. О ні, панове, ні! Я вже старий, немощний, ослобоніте; у вас є й молодші, і достойніші.

П а в л о. Ні, ні, нам старого треба, та щоб розумний був, та управляти над нами умів.

М н о г и е г о л о с а. Пана Петра Чалого!

П е т р о. Ослобоніть, будьте ласкаві!

М н о г и е г о л о с а. Ні, ні, гетьман наш! У Трахтемирів козаків скликати! Гетьман у нас є! Пана Чалого! Пана Чалого!

І г н а т. Ні, панове, тут є дотепніший від його.

М н о г и е г о л о с а. Хто? Хто? Нікого нема!

І г н а т. Ні, є. От хто! *(Указывает на Савву)*. Хто ляхів, як снопи, валяв? Від кого пан Конецпольський трусився? Хто під Немировом кровавую річку переплинув? Про кого наші дівчата співають? Чия слава по всій Україні як грім гримотить? От хто: пан Сава Чалий, голінний, хоробрий, славний наш пан Сава!

П а в л о. Молодий іще, нехай послужить!

М и к и т а. Він гаразд воювать, а не вправлять: дуже сердитий!

С т е п а н. Таже ж ми вибрали батька! Як же можна синові над батьком старшинувати?

Ч а л и й. Ні, вже у сім я вас не пораджу! Він хоч і хоробрий, та ні. Не можна, норов у його не такий. Ні, ні! А коли порадить, то от... пана Павла, а мене, буде ваша ласка, ослобоніть!

Савва скоро уходит, за ним Игнат.

П а в л о. Дякую. Пана Чалого, панове! Так!

В с і. Так, так!

П а в л о. Ну, тепер поїдемо у Трахтемирів.

В с і. Поїдемо! Поїдемо!

П е т р о. Ну, панове, коли вже так бардзо забажалося, щоб я був у вас гетьманом, так тепер і я не прічки.

В с і. Гетьмане наш! Гетьмане наш! *(Уходят с шумом)*.

СЦЕНА II

На дороге. С одной стороны лес, с другой — Днепр.
Игнат и Савва.

І г н а т. Що тепер казатимеш, пане Саво?

С а в а. Нічого. На Вкраїні є гетьман, ми ще не пропали.

І г н а т. Порвалися, мов з мотикою на сонце, бісові!

С а в а. Вони про теє знали, що починали. Ігнате, кажуть люди, що хто дбає, той у себе має. Брехня, не вір!

І г н а т. Ти бачив, як я бивсь за тебе?

С а в а. Багацько дякую! Піди, товаришу, до мого батька, шановного та вельможного пана українського гетьмана, та кажи йому чолом од мене і вічне опрощання!

І г н а т. Ні, друзяко, преж хмель потоне на воді, ніж я тебе покину.

С а в а. Прив'язать до його залізяку, так і потоне! Мені казали козаки, після того як я їх із полону аж сто одинадцять вислобонив, знаєш, що вони мені казали? Тоді із отсеї правої руки текла кров, я лежав обомлілий, хворий, як навіжений плигав з ліжка, не знав, куди сховаться од хороби, а край мене стояли козаки і говорили мені схоже на теє, що ти зараз мені промовив: «Дознали ся, ка', ми були лиха, прийшлось було б і нам покуштувати від того бенкета, що ляхи Остряницю частували, коли б не пан Сава. Камінь попливе по воді, тоді хіба ми тебе забудемо». І от, мабуть, бісові, умудрувалися, здоровий байдак добули та й узвалили. Атож! Дурний же і я був, що повірив!

І г н а т. Що ти тепер замишляєш?

С а в а. А от що: відправлю собі молебень, заберу свою худобу, що колись оцею *(указывает на саблю)* собі залучив, поклонюся свому батькові і усім добрим людям, та ще по поклону на всі чотири сторони, та ще один на віхід сонця, поцілую рідну землю, заплачу трошки та й... поминайте як звали! Піду, куди очі дивляться! Коли я їм не до мислі, так і вони мені байдуже! Виженуть горобця із-під оселі, так він і до другої полетить. У ляхів землі багато: може, вони, як спом'януть про теє, яке колись їм лихо я завдавав, та узнають, яка мені за це заплата була, приймуть мене до себе та ще більш зважатимуть, чим ті, за кого я отут *(указывает на грудь)* аж шість ран залу-

чив. Поблукаю по білому світу, а там, може... Та вже мені шаблею не маяти! Пройшли мої літа із світа, як лист із дерева!

І г н а т. Як? Так і закончиш? Такий молодий та голінний! Ні. Не для того сіють пшеницю, щоб сарана поїла. Не для того тебе бог такою силою та завзяттям наділив, щоб ти себе марно занапастив. Буть тобі гетьманом! Коли не сокол, так рябець; коли не козак, так поляк, а Конецпольський тебе добре знає! Заходила і в ляцьку землю твоя слава! Знають тебе старії й молодії, чули про тебе й дівиці, і молодиці! Йти до ляхів — не їсти пирогів! Тільки Конецпольському сказати — зараз дасть війська, і будеш гетьманом!..

С а в а. Ні, друже, страшно! Хай мене зневіряють, аби честь моя не була зуривочна!

І г н а т. Так що ж! Ти думаєш, що як підеш до ляхів, так вони тебе так і приймуть? На тобі, скажуть, пане Саво, життя-биття, живи у нас та їж хліб, що ми для тебе зготували, за те, що ти колись нам так у печінки в'ївсь? Ні, вони з тобою ще умовляться, щоб ти їм служив, а вони й тобі тут же помагатимуть. Коли змовишся, так тоді й гетьманом будеш. А то сподіваться на ляхів, та ще й чогось лякаться! Вони не такі, сам здоров знаєш! І к нечистій матері шлях покажуть!

С а в а. А коли так, я зостанусь тут!

І г н а т. Що ж, волю маєш! Зоставайся при батькові, служи, хай тобою помикають, та оті, що горілку п'ють та тільки багато кажуть, а нічого не роблять, хай вони гордують тобою! Га, нашим Савою! Тим, що колись Остряниця казав: «Отсе буде парень! Голову мені одріжете, коли він нас та не визволить колись з-під ляхів, бо я ще такого молодця та розумника не бачив». Отак казав Остряниця, так говорило ціле військо наше, так об тобі судив весь люд православний. Та ще й ляхи-католики, і татари-бесурмени, і усі так говорили про нашого Саву! Тепер Сава підніжок якого Гордія або Завалченка! Гаразд! Гаразд! У очах темніє, як подумаєш, чим би той Сава бути мусив і чим він тепер зоставсь! От як оддякують люди!

С а в а *(с жаром хватает его за руку)*. Слухай. Чи винен я? Коли у нас живий був Остряниця, тоді от що таке було: як от тепер і бачу, і чую. Діялося то навпісля Стариці. Старшини тільки поховали Левона і сиділи собі на

відпочиванні край намету, а мене тоді меж їми не було, я ще з ляхами бився. Прийшов і я, вони почали мене розпитувати, я їм усе, як треба, повідав, про усе їм розказав, а вони тоє як зачували, та лясь-лясь у долоні: «Ай,— кажуть,— Саво, ай, Саво!..» Після того вони меж собою рахували та й не знали, що починати. Гетьман казав — як пани рішать; а пани старшини — то теє, то сеє, нема пуття! Тоді я підійшов до їх та й кажу: «От ви не знаєте, що робить?» «А що?» — кажуть вони. «Нехай,— кажу,— які зостануться тутечки задній шлях стерегти, а пан гетьман хай незабаром поспіша Конецпольського доганяти». Усі согласились. «От,— кажуть,— молодий та розумний: порадив нас!» Пішли ж вони зброї зготовляти та коні сідлати, а пан Остряниця призвав мене до себе та й каже мені: «Я тебе боюся, Саво!»— «А від чого ти мене боїшся, пане гетьмане?» — «А від того,— каже,— що, бач, який ти голінний, та моторний, та розумний, та як тебе усі люблять та поважають. Як ти схочеш, то й мене колись із гетьманства зженеш».— «Ні,— кажу,— при такому гетьманові я хоч послідним козаком радніш служити». Тоді ми обнялися та й поцілувалися! *(Отирает слезы)*. Добрий Остряниця! Я присягавсь відомстити за його, і дознались лиха ляхи! Тепер у мене зоставалася одна думка: щоб мене вибрали гетьманом. Бо як сиджу собі коли один, то все й думаю, що із сього буде, коли ми по кутках ховатимемося! Треба гетьмана, та треба такого, щоб усіх повернув на добрий лад та совладіти з усіма умів. От, кажу, якби мене вибрали, я б і те зробив, і те змінив, і те врядив; начав із батьком рахувати, а батько і обіщавсь мені. Созвав собі панів старшин на бенкет, і вибрали вони батька! Спасибі й простибі йому! Нащо його? Він молодий, та й у його норов нехороший! Лучше кого-небудь, аби не мого сина! Отак роблять на світі! Що ж я робитиму?

І г н а т. Що робитимеш? Не гнівайсь, будь ласкав; на читай лишень оце! *(Дает ему лист бумаги)*.

С а в а. Що це? Від пана Конецпольського?

І г н а т. Еге!

Савва читает, приходит в смятение, потом садится на землю и погружается в задумчивость.

І г н а т. А що, бачиш, вони ще не задумали, а вже поляки уперед парікають, кому гетьманувати.

Сава *(вскакивает)*. Нікуди діватися! Коли Сава не гетьман, то хай він не буде і той, про кого пісні співають! Хоч і напротив батька піду, та за діло! Нехай так не робить! Хоч і поляки нарікуть, та зрадником не буду, оп'ять достанеться послужити рідній Україні. А вже ж, який помай біг, такий і бувай здоров! Пан Конецпольський уже мене бачив на полі, нехай подивиться на мене у світлиці!

Уходят.

СЦЕНА III

В Трахтемирове. На площади множество козаков и толпа народа. Около церкви старшины. Колокольный звон.

Андрій *(выходит на церковную паперть)*. Братці, панове козаки! Оце ми созвали вас усіх раду порадити та діло поладити. Вже два роки уплило з тої пори, як ляхи нашого шановного пана Степана Остряницю загубили, хоробрих старшин та єнералів наших у себе в Варшаві закатували, лихом та напастю бідную нашу Україну посипали. Два роки! За два роки багацько води утекло. Між тим католики нашу віру женуть, церкви плюндрують, святе наше жидові на поругу віддають, над людьми православними ізнущаються, жінок та дівок наших поганять, худобою нашою отцівською та дідівською поживляються. Жалкується Вкраїна, як бідна вдовиця! Молить бога й не вмолить; блага діти свої і не вблагає. Настигли нас злії невзгодини, вороги нас, безталанних, подоліли! Розбіглися козаки, забули матір свою боронити! Отсе так ми поміж собою, зібравшися, рахували та й замишляли, як би нам усім на ворогів своїх одностайно стати, рідну землю свою до себе єднати, а недовірків із її повипихати. Та навкінець утямили, що так як череді без личмана, так козакам без гетьмана. Та й думали ми собі й гадали, кого б то нам, щоб такого хороброго та дотепного чоловіка узяти. Думали ж ми та й думали, та й гетьмана собі вибрали. А вибрали ми собі пана Петра Чалого. Знаєте ви його усі: він чоловік і під літами, і розумний, і хоробрий, та ще сина ма, такого сина, що й ляхи од його трусилися, і козаки йому дивувалися. Отак же, як ви тепер скажете? Чи до мислі він вам буде, чи ні? А меж нами лучшого немає.

Глухой шум.

1-й козак. Аби зараз нас на ляхів повів!

2-й козак. Та щоб козацьку лицарську волю шанував!

3-й козак. Та ми його знаємо, він іще при Сагайдачному полковником був.

4-й козак. Аякже! Се ж Савин батько!

Постепенно шум увеличивается. Слышны слова: «Під Чигирин на ляхів! О, о, о! У нас буде гетьман!»
Потом раздаются звуки саблей и слышны торжественные крики.

Ігнат. Слухайте лишень, що я вам казатиму! Ігната Голого послухайте!

Шум вполовину умолкает.

Братці! Що вам за радість вибирати старого діда? Що, ви думаєте, що він вас гаразд поведе? Не родить столітній бабі дитини; не шерегувати йому козацького війська, не рихтувати йому на супостатів! Та й не гріх таки вам позабути свого хороброго, голінного пана Саву! А! От кого виберемо, так отсе так! Лиха усидить ляшок! І унія к чорту шелехне!

Петро. Панове козаки! Коли я вам не вгоден, може, я й старий, і немощний, і війська вашого мені не шерегувати, ані на ворогів рихтувати, нехай так! Тільки не вибирайте мого сина. Бо він молодий, та ще як хочете, а я хоча й батько йому, а правду треба казати: учився він у ляхів!.. Коли ж вас радити, так от пана Павла виберіть. Так! Або пана Гордія, тільки не мого сина!

1-й козак. От Голий! Нагадав! Коли сам батько про його не гаразд говорить!

2-й козак. Та хай йому болість! Він такий злий та усіма гордує.

3-й козак. Коли б добрий чоловік, так не став би перебивати батька.

4-й козак. Інший би сам сказав: не хочу.

5-й козак. Атож! Таки Петра Чалого, та й тільки!

Всі. Петра Чалого волимо! Чолом тобі, наш гетьмане!..

Старшины подносят ему булаву, бунчук и знамя с крестом. Чалый целует крест, берет бунчук и булаву и становится на паперти с торжествующим видом, лицом к народу и козакам. Восклицания умолкают. Все с почтением слушают нового гетмана.

Петро. Ну, пани козаки! Тепер, як ви самі мене вибрали, то ви тепер вже мене й слухати мусите! По старому нашому обичаю, як виберуть гетьмана, то він поступається усіх горілкою частувати, а у нас сього не буде. Гріх тоді гуляти, коли Вкраїні лихо приходиться; зараз добувайте шаблі та самопали, та на ніч у поход під Чигирин. Тоді, як бог нам поможе і ми щасливо назад звернемося, тоді й веселості собі завдати можна! Збирайте, панове полковники, ваших козаків, та щоб усе незабаром у вас уво знаряді було! Чуєте? Панове Максим Горленко та Микита Завалченко хай зостаються на сторожі — Трахтемирів боронити! Ідіть, козаки, та на вечір сходіться!

Восклицания: «Здоров'я нашому гетьманові!»

Петро. А ми з вами, панове старшини, підемо у церкву та господеві помолимось, та розсудимо, як що кому треба чинити, а там, перехрестившись,— гайда! Може, кому прийдеться за віру умерти: дай боже мені!

Голоса старшин. Не дай боже, наш гетьмане!

Петро. Чом? Хто терпеп, той спасеп, а хто за віру умирає, той собі царство заробляє!

Уходят в церковь. Козаки идут в разные стороны, поя песню:

Ой дай боже за гетьмана нового
Жити, як за старого!
Хліба, солі його уживати,
Лядські городи. плюндрувати,
Слави, лицарства козацькому війську доставати!
Ой дай боже!

СЦЕНА IV

Около Саввы собирается толпа козаков. Игнат стоит в отдалении.

1-й козак. А що ж, пане Саво? З тебе тепер могорич: щоб не дурно було, щоб і ми знали, що не тебе гетьманом, а твого батька вибрали!

2-й козак. Ну його! Ач як запишнівсь, і говорити з нами не хоче!

3-й козак. Ходім від його!

СЦЕНА V

Савва стоит в задумчивости. Игнат медленно приближается к нему. За ним Лисецкий.

Ігнат. Пане Саво, Саво! Схаменись! Це я, твій Ігнат! Бідага! От тобі! Тепер зовсім розщитавсь з козаками? Оддякували вони тобі за вірну службу.

Сава *(с жаром)*. Ігнате, прощай!

Ігнат. А що ти надумав?

Сава. Або до Конецпольського, або топитися.

Ігнат. Нащо топиться? Конецпольський ще провожатого дає. *(Лисецкому)*. Отсе, пане, той пан Сава Чалий, що вороги шанують, а свої глумують.

Лисецький. Пан муй каже свій чолом вам, посила отсей лист і приказує увірити пана, що він панові тепер буде і другом, і обороннико́м! І просить пана до себе.

Сава. Гарно! Багацько дякую панові. Приїду через два тижні.

Лисецький. Та, видиш, пане, ваші козаки у похід зібралися, так пан із тобою має порадитися.

Сава. Не бійсь! Не довго находяться. Скажи своєму панові Конецпольському, що я йому, моєму обороннико́ві і добродітелеві, у всім радніш услужити, та скажи ще, щоб він не сумлівався — я тепер вірний і щирий послушник його милості короля і Посполитої!

ДЕЙСТВИЕ ВТОРОЕ

СЦЕНА I

В светлице Вапулихи сидит в горестной задумчивости с заплаканными глазами одна Катерина.

Катерина *(встает и поет песню)*:

Чи я в лузі не калина була?
Чи я в лузі не червона була?
Нащо мене порубали і гіллячки поламали?
Така доля моя!

Чи я в полі не травина була?
Чи я в полі не зелена була?
Нащо мене покосили і в копиці зволочили?
Така доля моя!

Чи я в батька не дитина була?
Чи я в батька не кохана була?
Нащо мене засватали і світ мені зав'язали?
Така доля моя!

Чи не було річеньки утопиться мені?
Чи не було кращого полюбиться мені?
Достанеться стиду-бриду цілувати повновиду!
Така доля моя!

Бідна моя головонька! *(Плачет, наклоняется к столу и закрывает лицо руками)*.

Настя *(входит)*. Катерино! Чого це? Боже мій милесенький! Оп'ять! Чого ся зажурила? Оце яка зарюмана! Ходім лишень! Там у нас дівчат зібралося, танок заведемо!

Катерина. Бодай тебе з твоїм танком! Мені дихати важко, а вона з веселостьми розносилася!

Настя. Що там за лиха година?

Катерина. Еге, сміх, бач, а коли б тобі те, що мені...

Настя. Та що ж там? Ану лишень скажи!

Катерина. Заміж мене віддають. *(Плачет).*

Настя. За кого?

Катерина. А за кого?! Бодай би він не діждав! Ігнат Голий, казала мати, свата.

Настя. Тільки що свата!

Катерина. Але... Так вона мене позавчора призвала та й каже: «Щоб ти, доньку, знала: свата тебе пан Ігнат Голий, чоловік важний, ще із старших, чи підеш за його?» Я було замиркотала, а вона на мене як погляне — так... А я й злякалася та й сказала: «Як хочеш, мамо, а мені як ти волиш, так твоя воля нехай і буде!» А вона мені й каже: «Ну, так от же, як вернуться з походу, так зараз і рушники подаєте». А мені не те щоб жити з ним: дивиться на нього вадить!

Настя. Так нащо ж ти придалася? Адже ж мати тебе питала, чи хочеш за його!

Катерина. Так я боялася.

Настя. Ох, сміх і горе з тобою, та й годі! Хіба ж ти забула того... свого... по кім не одна дівчина вздихає, а він те й зна, що до тебе?

Катерина. Ох, сестрице, душечко! Якби ти знала, як я люблю його! Далебі, отсе як днів зо два не побачила, так неначе зовсім світ ізмінився, та так серце уривається, що не дай його боже!

Настя. А він оце і в похід не пішов. Усі пішли, він зостався.

Катерина. А він тут?

Настя. Та я його сьогодні вранці бачила, та такий чогось смутний та невеселий.

Катерина. Ох, моя матінко! Мабуть, узнав! Що ж я йому й казатиму?

Настя. А він щодня була у тебе? Давно ти його бачила?

Катерина. Та от уже з півтижня.

Настя. А чого доброго? Батько його тепер гетьманом: ці чоловіки коли добрі і ласкаві, а як підімуться вгору, так і забули! Аже ж хоч і мій: який був дошпет-

ний та приязний, як він мені божився і присягався!.. «Не покину,— каже,— тебе ніколи, поки живий буду, тебе не забуду». А от як його зробили полковником, так тепер і мимо пройде, мов ніколи не бачилися! Та біг з їм! Коли він мене забув, так і я його. Гляди, щоб і твій з тобою того не подіяв.

Катерина. О ні, Настусю, далебі, ні. Він такий добрий та вірний, він мене повік не забуде, швидче сам собі смерть заподіє, ніж мене любить перестане. Ох, кращого молодця на світі нема! Про кого пісні співають? Кому молоді й старі дивуються? Куди не поглянеш, куди не прислухаєшся, усе про мого Саву! О, колись і мені лежало це радістю на серці! Було як зійдуться дівчата, кожна вихваляється своїм коханком, а як до мене дійдуть, усі притихнуть. «Ні,— кажуть,— від Катерининого краще і моторніше немає!» Його й хвалять, його й славлять, а він каже: «Що мені оця слава? Мені щоб тільки віра наша була ціла та вороги нас не зобижали, об сім тільки й богу,— каже,— молюся!» А як один раз ми сиділи тутечки удвох, а він мені так жалко розказує, як ляхи наших зобижають та віру женуть, та й каже: «Гарно, Катю, за віру свою вмерти, і бог тому на тім світі заплатить і пам'ять його люди шануватимуть. Що,— каже,— якби нам з тобою ув один час присудила доля за свою віру вмерти, поховали б нас у одній ямці, а душі наші у господа бога тішилися!» Тоді мене аж у сльози кинуло! Та якби ти почула, як він візьметься розказувати, як він воював, та де бував, та які біди йому прилучалися... І боже мій! Подумаєш, чого то він не одбув на своєму віку, а все ж бог доброго боронить!.. Ох, Настусю, Настусю! Не бути мені за ним — не бути мені ні за ким! Понесуть мене на гробовище, я умру з печалю! *(Плачет)*.

Настя. І мені вже жалко стало. Кріпко ти його любиш!

Катерина. А ти думаєш ні? Далебі, люблю. Коли б не любила, так я б так і не говорила.

Настя. Та коли ти певне знаєш, що він тебе не зоставить...

Катерина. Далебі, знаю, сестрице. Він мене любить. Його хотіли сватати на великих паннах, так він одмагався! Та він мені сам казав, що мене не покине.

Н а с т я. Так що ж ти? Бух матері в ноги та й скажи, що я, мов, ні за кого не хочу іншого, люблю Саву — йому й жінкою буду.

К а т е р и н а. Так я боюся.

Н а с т я. Так що ж будеш робити?

К а т е р и н а. Та я й сама не знаю, що мені робити на світі! Ох, бідна ж моя головонька!

Н а с т я. О, та чудна ж бо яка ти, сестрице! Справді, з тобою і наплачешся, і нарегочешся. Коли ти боїшся, так я сама піду та й скажу твоїй матері.

К а т е р и н а. О ні, Настусю, не кажи, будь ласкава, не кажи: я боюся...

Н а с т я. Так ти, мабуть, хочеш за Голого?

К а т е р и н а. Хай його лиха година поб'є! Я ні за кого не хочу, тільки за мого Саву.

Н а с т я. Ну, так на тебе нічого дивиться! Плакатимеш, очі виплачеш, а доброго нічого не буде. От тобі побожилась: піду та й скажу, що ти любиш Саву. Сьогодні увечері скажу. *(Идет к дверям)*.

К а т е р и н а *(бросается за нею)*. О, не кажи, Настусю, стривай!..

Н а с т я. Хай не Настя буду, коли не скажу! *(Уходит)*.

К а т е р и н а. От тобі на! Що, як вона скаже? Як мені матері відказати? О, матінка моя!

СЦЕНА II

С а в в а входит.

С а в а. Здорова, Катю!

К а т е р и н а *(кидается к нему на шею)*. Мій Саво, мій миленький!

С а в а. Ох, моя душенько! *(Прижимает ее к груди)*. Погано нам приходиться, душно мені на світі!

К а т е р и н а. А сьогодні жарко.

С а в а. Жарко, Катю, дуже жарко. *(Указывает на голову)*. Отут горить *(указывает на грудь)*, отут пече! Катю, Катю, може, недовго нам тішитися, недовго нам бачитися! Розлучає нас злая доля!

К а т е р и н а. Як? Ти мене покинеш? *(В сторону)*. Ох, матінка моя рідна, узнав.

С а в а. Покидать тебе? Хай бог того покине, хто свою кохану покидає! Ні, Катю, не я, а ти мене покинеш... Розлучає нас лиха доля.

Катерина *(с трепетом в сторону)*. Якраз! *(Савві)*. Отсе ж твій батько як став гетьманом, так ти ізмінився.

Сава. Ох, не рви мого серця, вже його і так трохи не розшматували. Я до тебе біжу для розваги, а ти мені знову труда завдаєш. О, якби ти знала!.. Катю, ти не знаєш, як оддякують люди; ти молода, ти сього не знаєш! Тепер уже я не той, що був колись. За мою службу, за мою працю з мене знущаються, цураються мене, наругуються надо мною. Не той уже я Сава! Покинули мене брати мої, одступивсь од мене рідний батько, нема в мене ні друга, ні приятеля — один я зостався! *(Смотрит на нее с нежностью)*. О, ні, я помилився, є ще у мене ти, іще я не зовсім сиротина!..

Катерина. Саво!

Сава. Ох, Катю, Катю! Прощай, я піду, мені жити тошно, я хочу вмерти!

Катерина. О, не вмирай, Саво! Коли ж умирати, так помремо обоє.

Сава. Серденько, душенько моя! О, якби тільки вмерти! Може, цілий вік достанеться блукати по світу, усіма забутий, як приблудна вівця. Знаєш, мені вже не можна тута жити, не хочуть, щоб я жив тута... Я піду відсіль, піду куди очі дивляться. Може, де на чужині загину, тоді хоч ти згадуй мене! Не забувай мене!..

Катерина. Я піду з тобою.

Сава. О ні, тяжко-важко тобі йти за мною: у тебе мати, родичі, ти жалкуватимешся навпісля!

Катерина. А в тебе хіба батька нема?

Сава. Батька? Не кажи мені сього, я загубив, я протесав свого батька, або він мене, проте нехай нас біг розсудить! Ледащу шкапу поганий їздець у сто разів лучше поважає, ніж вони, ці козаки, мене, бідного.

Катерина. О мій миленький! Та щоб же їх недобра година узяла, як вони тебе зневіряють!

Сава. Спасибі, що хоч ти обо мні пожаліла! Мені і на світі жити вадить. Коли б не тее, я б утопився.

Катерина. І я з тобою!..

Сава. Ох, ти моя миленькая, добрая Катя! Вона на усе готова!..

Катерина. На все, далебі на все! Як ти підеш, я за тебе вчеплюся, хоч ти мене відженеш, я оп'ять-таки піду, усе-таки не одстану од тебе!

Сава. А мати, а родина?

Катерина. Матінка! *(На глазах ее навертываются слезы).*

Сава. От бач, тобі й жалко!

Катерина. Жалко? А як же не жалко? Бач, тобі не жалко мене покидати.

Сава. О, щоб мені смерть на сім місці!

Катерина. Коли смерть, так обидвом вмісті! Я від тебе не одстану. Щоб мене грім убив, коли я хоч часиночку без тебе житиму! Мати?.. Мені без тебе ніщо не горого; коли ти справді задумав іти, я покину матір, таки піду за тобою!

Сава. Без тебе мені тож світ божий темниця, тільки мені тебе жалко! Я піду, сказано, куди очі дивляться, наберусь і лиха, і горя. Може, де коли і хліба не їстиму, і сльозами умиюся; як ти усе те терпітимеш?

Катерина. Бач, який ти: ти так зможеш стерпіти, а я й не зможу! Я люблю тебе.

Сава. Я піду у лядську землю.

Катерина. Хоч і к татарам, хоч на край світа! Я все-таки тебе не покину, далебі, не покину. Що хочеш роби, а коли ти справді надумав іти, я не зостанусь!

Сава. Квіточка моя весняная! Ягідка моя червоная! Біля тебе й горе забудеш. Геть, каталажна думка! Я вп'ять Сава, той Сава, що був і преже. Нехай з мене знущаються, нехай з мене глумують, є у мене, хто мене приголубить! *(Обнимает ее).* Сердечко, рибонько! Катречко моя! *(Целует ее со слезами).* О, якби наші душки отак обвилися та заразом і вилетіли з тіла!..

СЦЕНА III

Параска входит.

Параска. Що це, Катю! Отсе так!.. От невіста!..

Катерина *(в испуге отскакивает).* Матінко!..

Параска. Пан Сава! Ну, до діла! Гетьманський синок! Ні, се вже як хочеш, а тільки вернеться батько з похода, я піду до його. Ти взнаєш, як дівчат зводить. Не погляжу, що ти таке єсть! І ти, бісова, що се ти робиш! А, невіста ти! Та ти мене на цілий вік осоромила. Стривай, я покажу тобі! Ач як міцно обнялися! Дивіться, які наші молоді!

Катерина. Ох, бідна ж я!

Параска. Ач, така то ти, мабуть, будеш як і заміж підеш!

Сава. Пані моя! Хоч я і винуватий тим, що нищечком вчащав до твоєї доньки... Та вже як покоритися, так і біг простить. Я на їй нічого поганого та худого не замишляв. Я її любив, вона мене; нам обоїм одно без другого жити не любо. Що ж, кажуть добрі люди, що вірному коханню і біг не противник! А я любив її, і люблю, і вічно любитиму! Вона мене теж... Ані я до другої, ані вона до другого не підемо. За таке кохання нема гріха. Ми не винні, що нам біг серце дав.

Параска. Так ти хіба не знаєш, що вона заміж виходить?

Сава. І не знаю, і не чув, і не вірю. Хіба ти її приневолиш? Що ж із сього буде? Загубиш нас обох, і зятеві журба вічно буде, і сама собі печалю завдаси! Я тільки знаю, що моя Катречка щиро і вірно мене любить, як і я її. Коли ж лиха доля нас розлучить і не дасть нам умісті жити, то ми й тому раді будемо, що не витерпимо розлуки, а справедливий господь хоч не на сім, так на тім світі наші душі усе-таки докупи злучить.

Параска. І ти любиш Саву, донько?

Катерина. Ох матусю, люблю!..

Параска. Так нащо ж ти, як Ігнат Голий тебе сватав, сказала, що хочеш?

Сава. Як? Ігнат Голий? Тебе сватав? Ти согласилась, Катерина?

Катерина *(кидается к ногам матери)*. Матінко, ненечко! Прости ж мене! Я побоялась: так, сама не знала, що сказала, сказала, та й сама не рада. З тої пори отсе мені така мука, що і хліб на думку не йде. Я люблю Саву, до віку вічного його любити буду! А Ігната Голого... Як він мені на мисль прийдеться, так аж у грудях важко стане. Далебі, матінко, я тільки злякалася, а я люблю і любитиму одного Саву. Не розлучай мене з ним, матусю, бо і він мене любить!

Параска. Так нащо ж ти сказала? От дурна! Хіба я тебе приневолювала, чи що? Ач, сама собі жалю завдає! Біг з вами, діточки! Коли вже так собі любитеся, то і біг з вами! Я вам не розлучниця! Хоч куди, так я нічого. От вам моє благословення! Я не буду супротив... Пан Сава чоловік гарний і добрий і великого роду, і все... Біг з вами! По мені, так хоч зараз до вінця.

Катерина. Ох, матусю, миленька матусенька, як же ти мене звеселила! *(Бросается на шею к Савве)*. Саво, ти мій тепер!

Сава *(кланяется Параске)*. Не знаю, моя нене, чим тобі і дякувати: ти мені віку прибавила.

Параска. Господь з вами, діточки! Любітесь собі, мене не забувайте, от уся й дяка.

Настя входит.

Катерина *(бросается к Насте на шею)*. Сестрице, Настусю! Тепер Сава мій! Мати така добра, як узнала, так зараз нас і благословила.

Настя. Ну, що! Не правду казала я тобі: признайсь матері, вона тобі нічото, а ти тільки й знаєш, що рюмаєш. *(Параске)*. Здоровенька була з молодими, тітко!

Параска. Спасибі. Бач, яка ти, Настю: знала, що моя Катя любить Саву, а мені не сказала. Я б тоді зараз згодилася, а то сердешна що одбула! Бач, як з лиця спала! А все то через журбу! *(Берет Катерину за голову)*. Яка головка гаряча, а очі які червоні! Піди, моє серденько, умийся холодною водицею, може, воно полегшає.

Катерина. Ні, мамо, мені й так легко на серці.

Настя. Сказано — жених та невіста! Тепер тільки помолитись богові, та й за шлюбу.

Сава. А я попрошу тебе, мати, чи не можна так, щоб на сім тижні і весілля у нас було.

Параска. А батька твого підождати? Хто ж у нас на весіллі буде?

Сава. Нема у мене батька! У мене тепер є мати! Справимо весілля і без гостей, а то мені треба поспішати...

Параска. Правда, твоє діло військове. Та у теперішню годину як веселитися — то тільки гріха набереться.

Настя. Ану лиш ти, молода заручената, ходім у твій садок, либонь, рясно цвіте!

Катерина. Ходім, Саво!

Сава. Ходім! *(В сторону)*. Ігнат Голий! Отсе ще мені карлючка!

Уходят.

СЦЕНА IV

В городе Трахтемирове. Колокольный звон. Толпа, крик, множество народу бегут, теснясь в беспорядке.

1-й. Наші вертаються з похода.
2-й. Де?
3-й. Та ондечки. Не бачиш? Уже у го́роді.
2-й. А, тепер і я бачу.
3-й. Насилу доглядівся.

Микита с козаками выходит навстречу гетману и старшинам, которые сходят с коней. За ними едут козацкие полки. Народ толпится около гетмана. Восклицания. Расспросы.

Народ. А що? Ну? Чи щастя, чи нещастя? Чи побили ляхів?

Гетьман Петро Чалий. Багацько заходу, а день празнику. Бачите, пішли ми у поход, а нас мало. Зустрівся з нами отряд ляхів, так ми його й побили. Та ще й два табора полонених навезли. Та все то не важность. Хотілось було у Чигирин убратись та саме лядське гніздо поворушити, та ні, не з силою! Треба більш козаків понабирати: і за те спасибі, що деякі попристававали до нас, учувши об нашої справі. От як більш позбираються та ще запорожці злучаться з нами, тоді сміло можна сподіватися, що додамо лиха супостатам.

Народ. Ну, а все ж таки наші одоліли?

Петро. Та наші, та що із сього пуття ще? Треба більш!

Народ. Що ж? І за це дякуємо богові. Гей, наші одоліли! Гетьмане наш, милий гетьмане наш!

Петро *(обращаясь к козакам)*. Ну, тепер, хлопці, я вас одпущу. Спасет бог за вірну службу! Ідіть собі та поділітесь здобичею та без сварки, без чвари, тихенько та хорошенько. А потім відправте собі молебень та панахиду по вбитих, хто у кого прилучиться, або родичі, або приятелі... Що ж робить! Військове діло, терпіти треба. Та і того не забувайте, що хто за віру свою загинув, то того біг на тім світі не зоставить. Та глядіть, багато не гуляйте, бо тепер таке діло, що як ляхи узнали об нашій справі, то так і стерегтимуть, щоб нам напасть учинити. А через тиждень оп'ять, я куняти не люблю. Мені щоб усе жваво, та бойко, та моторно було! Ну, ідіть собі! *(Козаки начинают расходиться)*. А ви, панове старшини,

будьте ласкаві, ходімо до мене. Після похода відпочити треба.

Микита. Чолом твоїй милості, високовельможний пане гетьмане!

Петро. Здоров, здоров, пане Завалченко! Чи все гаразд було без нас у городі? Дома у нас? Чи не чув чого? Чи не бачив?

Микита. У городі то, пане гетьмане, нічого. А чув я тільки, що вискакують тут ляхи та ходять перевдягнуті.

Павло. Треба глядіти, а то вони, сучі, лукаві як біси. Появиться один, а там другий, а там — гляди — чого доброго! Та ще отся жидова... Ік злидню б усю її повипихати!

Микита. Але... Вони самі повтікали. Бо як народ розсердивсь, то яким ще сторчака у воду завдали.

Андрій. Так бісовій жидові і треба!

Петро. Ну, більш нічого не чути?

Микита. А що, пане гетьмане, не любо і тобі то буде слухати, як я тобі повідаю. Та що ж, треба!

Петро. Що таке?

Микита. А от що, пане гетьмане: син твій по кривому шляху поїхав.

Петро. Що таке?

Микита. Да так, що його тепер і у городі чортма. Поїхав, а куди, хто його зна. Та ще й оженився. Та забрав свою жінку, і худобу, і челядь та й майнув. А було це... коли? У понеділок! Так, у той понеділок.

Павло. От тобі на!

Андрій. Оженивсь без батька!

Степан. Та й майнув катзна-куди.

Грицько. Та вже хто батька не слуха, то з того добра не буде.

Петро. На кім же він оженився?

Микита. На Вапулівні Катерині. Її мати удова, жінка полкового обозного, він умер років зо два тому. Оженивсь та й поїхав. Бідна теща от як убивається!

Петро. Господи!

Микита. Вона зовсім була заручена з паном Ігнатом Голим.

Все смотрят на Голого.

Петро *(подумавши)*. Ходім, Микито, розкажи мені, як це діялося? *(Уходит с Микитою)*.

Павло. Се ж він розсердивсь на нас, що ми батька вибрали, а не його!

Андрій. Падлюка ж він, коли батькові завистує!

Антін. І де це видано, щоб жениться без батька!

Онисифор. Та ще й відняв у свого приятеля невісту!

Ничипір. Бач, Ігнате, ти за його заступавсь, а він чим тобі оддякував!

Карпо. Ач, бідний, як змінився!

Андрій. Не оступавсь би за його. А го, бач, грів гадюку у пазусі, вона й укусила!

Павло. А голінний хлопець був сей Сава, та звів його лукавий!

Андрій. Так що ж, що голінний! Хіба ми його й не честили за те? Йому усе було, чого він стоїв. Що гетьманом не вибрали? А те б знав, бісів, що хоча він і був молодець — не через батька це. Якого напусту про його напустили! Чим ми його не шанували? І подарунками, і честю.

Павло. Ну, та він усього того й стоїв.

Андрій. Те! Оддякував він гарно за се! Не по щирій любові служив він родині, а з користі.

Ничипір. Атож! З чого він нажився? Все з нашої ласки. Нехай би вернув усе!

Онисифор. Та вже се йому не минеться.

Карпо. Ну його к злидню! Що ви з їм розвозилися! Баба з воза — кобилі легше.

Грицько. От Карпо хоч як, так вигадає.

Расходятся.

Ігнат *(остается один, стоит несколько минут, как вкопанный, потом с досадою топает ногами и рвет на себе волосы)*. Побила мене лиха година!

СЦЕНА V

В Немирове у Конецпольского. Конецпольский и Савва.

Конецпольський. Так, Саво. Нехай кажуть, що ми не шануємо тих, що нам коряться — ти не те скажеш.

Сава. По віки вічні дякуватиму за вашу ласку.

Конецпольський. Що казав, усе те сповнив: і земля у тебе є, і хутір, і усякові статки. І от наказав дом вибудувати, живи та служи нам.

С а в а. Поки сили буде на все радніш для вас.

К о н е ц п о л ь с ь к и й. А меж тим я напишу об тобі. Хоча ваші козаки так розгнівили короля і Посполиту, що їх повернули у хлопи, та ми такі — коли з щирим серцем покоритеся, оп'ять положимо ласку! А я таки настою на тім, щоб оп'ять гетьмана поставили, і тоді, Саво, узнаєш мою правду! Будеш українським гетьманом!

С а в а. Тоді, пане, перше діло моє буде вірною службою оддякувать його мосці королю і тобі, моєму батькові і добродітельові.

К о н е ц п о л ь с ь к и й. Тоді інак буде. Ти чоловік розумний і дотепний. Під тобою швидше вони увіймуться, шизматики сі. Тоді, сподіваюсь, унія вже візьме своє.

Савва показывает вид презрения.

А що ти? Чого ти так дивишся? А, я знаю, ще не розвикся з козацьким духом! Ну, побудеш у нас — змінишся! Їдь тепер до своєї вотчини, а у неділю до мене, та я таки й сам у тебе на новосіллі буду.

С а в а. Унія! *(Помолчав немного)*. До побачення, пане!

ДЕЙСТВИЕ ТРЕТЬЕ

СЦЕНА І

В Немирове, в доме Конецпольского. Конецпольский, Лисецкий.

Лисецький. От диво, пане!

Конецпольський. Що таке?

Лисецький. Як би пан думав! Той Ігнат Голий, що здавна зо мною перемовлювався, як би пан думав? На Саву тепер наріка!

Конецпольський. Як?

Лисецький. Каже, мов сей Сава нароком прийшов, щоб до нас підсусідиться та взнавать про наше! А він, каже, од козаків посланий, щоб одвод зробить. Нехай, каже, пан йому не вірить, бо він його ізражати мислить.

Конецпольський. Як же? Коли він сам тебе до Сави проводив!

Лисецький. Отож і мені чудно. Нате вам отсей лист від його.

Конецпольський *(читает)*. «Многі діли дивні діються. Іздавну я вам був радніш, а отсе і мене було підрадили. Я думав, що сей Сава з щирою правдою до вас, аж тепера взнав, що він з козаками в ладу і перемовляється з їми через листи. Хай його високовельможний пан бережеться: він ізрадник, він вам лихує! Вірний і найпослідній панський слуга і підніжок Ігнашка Голий». Лихий же їх розбере!

Лисецький. Та я на се, пане, не дуже потураю.

Конецпольський. Тільки сей Сава недобре щось на мене позира, як я йому про унію стану казати.

СЦЕНА II

В Трахтемирове. Толпа старшин и козаков прохаживается, разговаривая между собою.

Максим. Що, панове, казали, оп'ять у поход?

Ничипір. Бодай його возилася з походами! Ходиш, а нічого не виходиш.

Карпо. Панові Ничипорові усе б пожива була.

Ничипір. А що ж марно биться! То не козацьке діло, коли воюєш без поживи.

Андрій. Та що, братці? Щоб сього гетьмана трясця взяла! От уже вісім місяців гетьманує, а що ми заробили? Дальш Трахтемирова носу не ткнем! Преж казав, що нас мало, от уже й ціле військо зібралося, а все нічого нема путнього.

Антін. Мов нароком усе бариться!

Степан. Та ще й спесивий який став! Ото колись я прийшов до його, так він такий, що ну!

Грицько. Щось, панове, та недаром він... Хай мені не зна що, коли у його поганого немає на думці.

Павло. О ні, панове, за се я стою! Отсе що він рахманний здається — побачимо!

Карпо. Та вже як хочеш, а я став помічати: батькові його лихо, коли мені щось та недобрим воня!

Ігнат. Та й дуже недобрим, пане Карпо! Вам, панове, тільки так здається, а я навірняка знаю, що нам скоро біда прилучиться.

Голоса. Яка?

Ігнат. Така, що здорово біга! Коли ми не випережемо її, так пропадемо: ляхи усіх живцем заберуть

Павло. Від кого так?

Ігнат. Від одного зрадника, сучого сина! Від тої гадюки, що, казали, я у пазусі грів. Від Чаленка. А що, панове, ви ще не знаєте, де він?

Антін. А чорт його зна, пішов кудись блукати.

Грицько. От уже півроку і чутка об йому пропала.

Ігнат. Так знайте ж, панове, він живе біля Немирова та й панує. Зазнавсь з ляхами, купив маєтку, вибудував хоромину, звівсь з Конецпольським та на нас на усіх тепер лихо замишля.

Павло. Не минує він наших шаблюк, коли це правда.

Грицько. Я вже заздалегідь об сім прочував.

Павло. Прочував, та й гадки не взяв.

Грицько. Ні. Се вже я такий, що від мене ніякий чорт не сховається. Провідаю, як не вихиляйся!

Ігнат. Ти чи провідаєш, чи ні, а я вже провідав і узнав. Нате вам, панове, отсей лист. Коли хочете допевнитись, що се не брехня, прочитайте лишень!

Грицько. Я не вчений, так хоч і не глядіти. Чому можна, я й так повірю, а чому не можна, так хоч ти цілий оберемок паперу принеси, так, далебі, не повірю.

Павло. Давай! *(Читает)*. «Кгди би нам із тобою побачитися, так, щоб ти од вражеских помислов слабоден був, то я упевнив би тя, щоб ти не лякався, бо тебе не ошукають, але вельможним войска запорозького гетьманом поставлять».

Грицько. Бачите. Що ж отсе він затіва?

Антін. Еге, перся, бач, у гетьмани, так не дали; так він от куди вдарився.

Мосій *(раздвигая старшин, скоро)*. Ану, стривайте ще! Що дальш буде?

Карпо. Тю, дивіться лишень! От іще і він нехай прочита! Дайте йому! Він там розбере лисого діда.

Мосій. А що, не розберу, думаєш?

Карпо. А дай йому, пане Павло, нехай він похарамарка.

Павло *(дает ему письмо под нос)*. Ну на, дивись!

Мосій *(разбирает)*. Аза, ні! помилився трошки: здається *земля,* а воно, бач, *живіте*. Чортова ляхова писать не вміє. Як погано!

Карпо. А що, розібрав?

Мосій. Чорт його розбере! Погано написано.

Карпо. Ні, ні, почав, так кінчай!

Мосій. А, ну тебе! *(Отходит)*.

Карпо. Ач, вирвавсь, як Пилип з конопель! Та ні, не при тобі, мабуть, написано.

Мосій *(покачивая головою)*. Еге!

Павло. Ну, слухайте дальш: «А як твоє жоланье єсть послужити крулєвству і щоб ти не боявся ворогів, бо єсли вони увідають, мусут тебе у заліза утрончити або забити, то ти спішно утікай до нас, а у нас пристальний приют тобі налізен буде, і от жодного неприятеля небезпеченство, але шана, як потреба». От що робиться, панове, а ми сього й не знаєм!

С т е п а н. Ну, спасибі тобі, Ігнате, що ти зумів ізвідати, а то ми б усі пропали.

П а в л о. Ну, як же ти, Ігнате, сей лист добув?

І г н а т. Бачите, він то ще іздавна замишляв, як би нас загубити, а собі щастя від ворогів залучити. Іще з тої пори, як ляхи забили нашого покійного Остряницю, мене не послухали! Ото вже як вибрали батька, а не його, на думці погане було. А Конецпольський то й шукав такого, щоб йому про нас звістя давав. Чого шукав, те й наліз! Обізвався коростяний до шолудивого! Ізвів їх дідько! От Конецпольський і присила йому листи та подарунки, а він його за те звіщав, що у нас робиться. Після того Конецпольський і пише до його: зрадь, каже, Саво, своїх, а ми тобі за це:.. А Сава то й дума, гада: нехай виберуть гетьманом, тоді усіх ляхам віддам! От і я, дурний, за його заступавсь. Чорт його знав, спасибі, що ви мене не послухали! Ото вже як вибрали батька, а не його, так він і майнув. А Конецпольський того не знав, що Чаленко вже уїхав до його, та й прислав посланця, а я того посланця й піймав і отсей лист одняв, та ще й кажу йому: «Я Саві приятель, я йому оддам». Затим, панове, відпустив я посланця, що мені хотілось узнать, що дальш із сього буде. Ото і вам нічого не казав, та до Сави присусідився і йому давай писати, що я на його нічого і щоб він мені звістя дав, як він собі має і що робить. От він мені і присила лист. Нате його вам, отсей лист, прочитайте.

П а в л о *(читает)*. «Та вже мені не жити з козаками; дякую за те, що ти мене не забуваєш, є з ким із своїх розмовляти; але мені Конецпольський обіщує гетьманство. Тоді я тебе не забуду». Та ще й підписався: «Був колись козак, а тепер лях». Що скажете, панове?

Г р и ц ь к о. Ач що, бачите!

С т е п а н. Смерті предать його! Такого злодія земля терпіти не мусить.

П а в л о. Як то ти його вкусиш! Смерті предать!..

І г н а т. От диковина! Тільки на мене поважтеся, а я вас прямо на його наведу, нишком, ніхто й не взна. Дней у вісім доскочимо до Немирова, а відтіль він за дві милі.

А н т і н. Такого ірода, мабуть, і на світі не було. Якже? Батька свого, рідного батька ворогам продає!

О н и с и ф о р. Юда, бісів син!

І г н а т. Що ж ти будеш робить!

Микита. Або, ну як йому не соромно: товариша свого як підвів! Га, невісту перемовити! Пропала бідна й дівчина.

Ігнат. Але, ото ж воно! Чи мене то вже, мабуть, біг святий спас! *(Крестится)*. Слава йому, вічному создателеві! Попавсь було я у дияволові шпони. Ви ще, панове, не знаєте, що це за дівчина? Сохрани мати божа!

Всі *(с любопытством)*. Що? Що? Як?

Ігнат. А що? *(Вполголоса, с таинственностью)*. Відьма, чарівниця.

Козаки *(толпятся около него)*. От як? Ану розкажи! А що там таке?

Ігнат. Хай мені очі вилізуть, коли вам неправду скажу. Ото, братці, прямо кажеться, що на вовка помовка, а злодій кобилу вкрав. От, року півтора тому, усі казали про Гапку Мотрошиху, що буцім вона відьма та що до неї із синього кута змій літав. Або яка шкода у кого зробиться,— усе вона! Або болість кому прилучиться,— усе Гапка винна. А як її убить хотіли, а вона утекла, тоді всі казали, що у сороку перевернулась та й улетіла к дияволу. Аж, братці, ото вона спасенна душа: перетерпіла що, та ні за віщо! Після того я її бачив. Та де бачив? У монастирі. Не їсть, не п'є, богу молиться. А ми он що на її узворотили. А це, панове, що не діялось, так от нехай мене хрест поб'є, хай я крізь землю провалюсь живий, коли це не так,— це все ота бісова дівчина! Вона і Саву так зурочила. Хотіла вона і мене загубити, і ото, бачу, таку мороку напустила, що я її сватати став, так сохранила мене цариця небесна! Подумав я тоді божій матері молебень відправити. Тільки що відправив, а у мене очі й розкрились. Воно, бачиться, молитва й одоліла дияволову силу; так вона бачить, що ні, не на того напала, учепилась за другого та й поволокла... У мене ще тоді догадка була, та все так та так, а ото вже, тижня зо два, був я на луці, що на праву руку од ліса. Сонечко стало сідати, дивлюсь: зміяка такий престрашенний летить, а з хвоста так іскри й сиплються; приглядівсь... аж на зміяці сидить вона, Савиха, а на голові у їй такі предиковинні квітки, що й розгадати не зумієш. Я як перехрестивсь, та як тричі плюнув, та як крикну: «Во ім'я отця й сина і святого духа амінь!» Як же по всьому лісу підніметься вітер, та як загирує, та під зміяку, а зміяка той так і шелехнув! Тут де не возьмись ключа чортів, і

чорних, і синіх, і вишневих, і всяких, як підняли вони за волосся Катрю та й шмигонули оп'ять к злидню! А це ж, мабуть, летіла вона яку шкоду нам вчинити. Отаке, панове! Щоб мене бог убив, коли я хоч на ниточку збрехав!

Максим. Ну, біг же тебе спас, що ти на їй не оженився!

Грицько. Воно й по лицю видно було, що вона відьма. Мені ще тоді, як усі казали на Гапку, не вірилось. «Ох, не Гапка це, кажу,— інша, мабуть!»

Ничипір. Бідна Гапка; от согрішили ми, що казали так! Тепер вона свята буде.

Степан. За це нам треба перед нею опрощення прохати.

Онисифор. А ту, бісову, покарати!

Андрій. Покарати, покарати! Хіба спершу біг смерті завдасть, а то сучий син буду, коли не уб'ю її.

Степан. Воно так на світі діється, що вже хоч як, а хто по закону іде, то той законне й робить, а хто ні людей не слухає, ні бога не почитає, того й діла казна-які. Бо хто по божому іде, то у того тільки те й на думці, щоб як то угодне богові зробить, а вже хто супротивник богу, то той і до людей уже не такий і не те, сам собі вадить! Так я кажу, панове?

Несколько голосов. Так, так.

Степан. Ну, от бачите, хоч би отся відьма! Вона, бач, не на те пішла, що біг звеліва, а все як би насупротив, мов нечистому угоднее, а не богові, так от її діла казна по якому! А то вже хоч і сей Сава; адже ж вона що робила панові Ігнатові, а він, як чоловік богові угодний, не зразу на її поважився, а преж у божу церкву пішов та божої матері молебень відправив, так от його й бог не зоставив. Сказано, що хто який до бога, такий і бог до його. От доброму не попустить господь ввійти во іскушеніе, а як поганий та стане у його на думці недобре, так і біг од його одступиться, так він так і пропаде. Далебі, так і пропаде, панове!

Карпо. Та що ти свою мову так розпустив, бач, який мудрений!

Степан. А хіба ж я не так кажу?

Карпо. Вірим, вірим. Та ти ж чоловік розумний!

Степан. Може, я розумний, а може, і ні, тільки що я кажу, так се воно так і є.

Павло. Що Сава зрадник, то я і сам бачу, і вам скажу, що його, бісового сина, коли він не схотів по правді робити, треба убити, а ото, що пан Ігнат казав про відьму, то я вам, панове, скажу, що я сим балам про чари не дуже вірю.

Голоса. Як?

Павло. Так, що треба винного, а не безвинного карати. Як заслужив Сава, таку й заплату нехай бере, а за що ж бідна жінка пропаде! Се вже, панове, не лицарське діло, за се нас господь покарає.

Андрій. От тобі на! Ну, жалкий же ти дуже, панебрате: таку злодійку не те що вбити, живу спалити!

Степан. Атож! Гріх доброму чинити зло, а супротивника божого карать подобає.

Ігнат. Пан Булюк, мабуть, мені не вірить!

Павло. Да таки і не вірю.

Ігнат. Хай бог спасає, щоб я душу свою к злидню ні за віщо оддавав! Коли хочете, панове, я іще вам побожуся: хай мені руки й ноги вигниють, хай мені очі вилізуть, хай мене воші живого з'їдять, коли це брехня! Хай мені душу чорти у пекло потягнуть, коли це неправда! От вам Христом-богом клянуся!

Всі. Вірим, вірим! Павло недовірок.

Павло. Як, панове, я недовірок?

Андрій. Та коли ж ти брату свому не віриш! Хіба ж таки козак стане дурно божиться?

Павло. Як хочете!.. Ви волю маєте, а я з вами одповіту за невинну душу не беру.

Ігнат. Ну що ж! Знатимемо і без тебе, що робити: завтра, панове, їхати б туди, бо щоб дияволова сила чого не наробила. Ге, батько! Цитьте!

СЦЕНА III

Петро Чалый приходит.

Петро. А об чім, панове, радитеся?

Ігнат. Об тім, пане гетьмане, що ти не гаразд робиш.

Петро. Як?

Ігнат. Так, що ми вже скільки отут сидимо без діла, сорочки прудимо!

Андрій. А між тим ляхи скоро православну віру ізженуть.

Петро. Панове! І гріх і стид вам так на мене казати. Ви жалкуєтесь на мене, що я вас у похід не веду, а ви б самі мене ганьбували, коли б я вас в несправності повів. Я тим часом і пороху, і куль, і самопалів, і всяких знарядів надбав, щоб усе у справі було. А тепер тільки сподіваю запорожців, бо вони обіцялись злучитися з нами. Тоді можна і в похід. Хоч що зробимо, так не без слави. А то що з того, що лякати ворогів! Та, панове, нащо викільки накидати: знаю я, що не об тім ви рахували, а об моєму синові розмовляли.

Андрій. А хіба ти підслухував?

Петро. Хоч і не підслухував, та знаю.

Павло. Ти догадавсь, старий. Так, об твоєму синові розмовляли.

Петро. А чи не можна батькові знати про се?

Павло. Батькові то, може, й не можна було б, та гетьманові треба. Дізналися ми, що твій син ізрадник і нас усіх згубить замишля. От листи, прочитай!

Петро. Я вже їх бачив, мені показував Ігнат Голий.

Павло. А що ти об сім думаєш?

Петро. Зоставив він мене на старості сльози проливати!

Павло. Із сльоз нема пуття, а ми поїдемо та уб'ємо його.

Петро. Не знаю, як вам і одказати на се. Просити вас — скажете, що оступаюсь за ізрадника. Панове! Я ваш гетьман, ви самі мене вибрали, я зложу з себе гетьманство, бо гетьману не пристало вам кланяться. Ні, панове, я не гетьман ваш, я простий козак, старий, чахлий, я прошу у вас: змилуйтесь надо мною!

Андрій. Як?

Петро. Не робіть мене навік безщасним! Не убивайте мого сина! Коли вже він став такий зрадник, я й сам бачу, поїдемо до його, він покається, він посоромиться батька свого рідного. Панове... Він таки наш чоловік! Далебі! Бачите, у мене нема ні роду, ні племені, він у мене один одним, та й того хочете у мене відняти!.. Та лучше ви мене преж убийте, щоб і до моїх ушей не доходило, що його на світі немає. Панове! Що, якби ваш син так... пожаліли б... так і мені! Пожалуйте його; за це вас і бог не зоставить, що ви мені, бідному, уважите!..

Нащо ж ви мене і гетьманом вибрали, коли останню радість хочете одняти?.. Перший раз просити можна, а я сам з вами поїду. Далебі, він оп'ять буде вірний наш! Коли вже на його не хочете положить ласки, надо мною змилуйтеся!..

А н д р і й. Бач! Таких зрадників багато буде, так усіх без хлости й оставляти?

П е т р о. Та я йому сам перед вами таку дам хлосту, що не дай боже! Та ви самі хоч як його покарайте, хоч у глибку на скільки запріте, все що хочете, він на те заслужив, все, тільки до смерті його не забивайте! Хіба вам хороше буде, як я на вас цілий вік жалкуватимуся? Коли я не вгоден вам, я хоч зараз оддаю булаву свою; і не хочу, і цур йому, і пек... Вибирайте собі кого знаєте, тільки мого Саву не забивайте!.. Він же колись був такий хоробрий і такий приязний і до віри, і до людей! Тепер-то я вже бачу, на що погані люди не призведуть! А він собі молодий!.. Одхлостуєм його та й привеземо додому... Я його тоді держатиму! Панове мої ласкавії, нехай уже тоді, як у другий раз що затіє, тоді я не тільки вас не стану просити, сам перед усіх приведу та так своїми руками голову й відсічу! А тепера уже змилуйтеся, простіть, пожалійте свого гетьмана!

П а в л о. Бачите, як він жалібно просить! Треба його пожаліти. Він чоловік добрий, та ми самі вибрали його гетьманом. Ну, панове, ми пожаліємо його! Так, пане гетьмане, для твоєї милості можна, да тільки щоб ти його одхлостував.

П е т р о. Далебі, одхлостую. Самі, кажу, що хочете робіть, тільки до смерті не забивайте.

П а в л о. Треба пожаліти гетьмана, та і Сава був чоловік—молодець. Так, вельможний пане гетьмане! Тобі ми зробимо вслугу. Гарно, панове?

Н е с к о л ь к о г о л о с о в. Гарно!

П е т р о. О, спасибі вам! О, дай вам господи усякового добра, і вам, і дітям вашим!

Д ж у р а *(входит)*. Приїхали посланці од запорожців...

П е т р о. Кому угодно, панове? От бачите, сього я і дожидавсь!

Уходит. За ним Павло.

СЦЕНА IV

І г н а т *(хочет идти)*. Щасливо, панове!

А н д р і й. Куди ти?

І г н а т. А що мені з вами тут робити? Хотів я вам добра, так ви мене не слухаєте. Біг з вами! Будете каяться і про мене згадуватимете, та пізно буде.

А н д р і й. Я не соглашавсь простить і не хочу.

І г н а т. Так бач, ви сього Павла слухаєте! А того не бачите, що він із гетьманом заодно. От він і мені не йме віри, і на хрест мій великий не поважає, каже, що я ізбрехав. Що ж, коли я збрехав, так нехай і збрехав!

О н и с и ф о р. Ні, пане Ігнате! Як? Ми тобі віримо.

С т е п а н. Ну, а що ж ти тепер нам порадиш?

І г н а т. Я вам нічого не буду радити, я тільки спитаю вас, чи можна простити і пожалувати зрадника, бісового сина, невірного, онцихриста, знахаря, вовкулаку, що із чортами запанібрата? Та ще у бісового сина аж жижки трусяться, як би нам лихо та напасть ізробити. Ану, як ви на се скажете?

С т е п а н. Та воно так, та батька жалко.

І г н а т. Батька жалко! А сього ще до пуття не знаєте, що у того батька на думці. Чого він нас так забавля? Чорт його віда. Може, він сам із сином заодно!

С т е п а н. О ні! Він, здається, чоловік добрий.

І г н а т. Добрий, щоб йому добра не було! Ну, та нехай! Нехай він і добрий, як ти кажеш, нехай буде потвоєму! Він каже: «Я йому дам хлости, коли хочете, перед моїми очима його самі поб'єте». Так, та трошки не так! Нехай би той Сава простий чоловік був, а то він знахар, а жінка у нього чарівниця... Що ти нечистій силі дошкуляєш? Що ж, що ми його поб'ємо, а він із своєю відьмою такого лиха нам наробить... Тоді самі не раді будем, що й побили! Тоді вже навірняка пропадемо! А що ви на це скажете?

А н д р і й. Ну що ж, панове, не можна його пожалувати, ніяк не можна. Коли б він не такий, а то бач... Ніяк не можна. Як скажете?

В с і. Цур йому! Смерть йому умісті з його відьмою!

І г н а т. Отсе так! А щоб той сідий з своїми хлипами вас не турбував, то одберемо собі козаків та порадимо, кому їхати, та сьогодні увечері й гайда!

А н д р і й. Ну, хто поїде? Я їду.

Микита. І я.

Ігнат. Ти, Грицьку?

Грицько. Як же?

Ігнат. Ничипір?

Ничипір. О, як би я ще не поїхав! Мені пуще то, що у бісового сина худоби до чорта.

Мосій. Та вона у його нечистою силою воня. Хай їй цур!

Ничипір. А ми її свяченою водою обіллємо, от нечиста сила і одлигне!

Степан. І я ж поїду. Мені от як хочеться подивитися, як нечиста сила із сучої відьми к злидню піде.

Ігнат. Поїдемо, поїдемо. Сьогодні увечері до мене, усе ізготуємо та й гайда.

Голоса. До зобачення, пане Ігнате!

Ігнат. Щасливо!

Козаки расходятся.

Га-га! Буде і на нашому тижню свято!

Появляется Лисецкий и, озираясь, подходит к Игнату. Игнат показывает ему знаками в ту сторону, куда ушли козаки, берет его за руку и скоро уходит.

ДЕЙСТВИЕ ЧЕТВЕРТОЕ

СЦЕНА I

В доме Конецпольского в Немирове. Конецпольский, Савва. Конецпольский потчевает Савву вином.

Конецпольський. Ну, хоробрий козаче, вип'ємо лишень! Я знаю, що у тебе такого нема дома.

Сава. Ми, українці, жити у розкоші не звикли. Не тим сеє вино мені добре, що смачне, а тим, що дорога для мене приязнь та ласка твоя. *(Выпивает)*. Щоб тобі господь віку прибавив!

Конецпольський. Дякую. Ну, думав таки я, коли ми з тобою воювали, що вино умісті питимемо? А здорово ти нас дошкуляв!

Сава. Що було, то за вітром по воді поплило. Нащо прошле згадувати? Не противу тебе та й не против короля ми воювали, а против неправди. А я, пане, ніколи вам не ворогував, а хоч коли, так усе бажав, щоб між нами ладно було.

Конецпольський. Правда. Тоді се й було. Тепер, бач, ти покаявся, так і ми простили тебе. О, коли б усі такі покорливі були!

Сава. Мені б самому ніщо так не приязно, якби ми помирилися і один другого, ляхи й козаки, за братів щитали.

Конецпольський. Не за братів — за панів, бо все-таки ми старіш од вас. А що я тобі зараз подам, то ти довго мені будеш винуватий, щоб такою приязною новиною мене на оддячку привітати. *(Вынимает бумагу)*. От, мій коханий Саво, із Варшави мені лист прислали. Ти знаєш, що я писав об тобі, що ти прийшов до нас і прохав визволить тебе од козацької злоби і обіцявся нам вірою й правдою служити, і що ти чоловік розумний

і дотепний, і так як нам треба супротив бунтовників, що своєю волею собі гетьмана вибрали, другого гетьмана поставити, то я — як ми тоді й радилися, сам знаєш — і писав, що не знаю, мов, нікого, опріч тебе, щоб кому можна було булаву уручити. Тепер мені відписали з Варшави, що нехай буде по-моєму, і сам круль нарік тебе гетьманом війська козацького.

Сава. Вірою й правдою служитиму мому добродітельові.

Конецпольський. Та велять мені ще, опріч тих козаків, що нам вірні зосталися, іще чотири тисячі ляхів відправити, щоб з їми ти угомонив бунтовників та на законне, богом і королем наречене своє панство уступив.

Сава. Що мені король наказує, то усе к його честі і славі робити маю.

Конецпольський. Та ще писав я про те, що бунтовники батька твого рідного гетьманом поставили; на се відписали мені, що коли його візьмуть, то йому ніякої кари не буде. Круль добре твою віру й правду бачить, бо ти й батька не жалієш, аби тільки вволити волю його милості. Тим тобі сеє й уважається!

Сава. За се вічно бога молитиму за його крулевську мосць...

Конецпольський. От і все. Та ще велять мені з тобою умовиться.

Сава. І без умови, пане, служитиму я просто; не прийшов би я до вас, коли б вам лихував.

Конецпольський. Ти чоловік добра душа, я знаю се. Тільки те, що наказують, треба уважить. А се, бач, щоб я тебе до присяги привів, що ти будеш вірний послушник Посполитій.

Сава. Хоч я і без присяги у вірності не змінюсь, та присягнутися у правді не гріх. Добре, пане.

Конецпольський. Іще одна умова. Круль і рада наша хочуть, щоб ти заприсягнувся, що усім зусиллям будеш унію на Україні вводити і волею і неволею заставлятимеш козаків бути нашими, щоб вони свою шизматицьку віру покидали, а унію приймали. У сім тобі треба нам присягнутися. Воно, я знаю, і без того ти б се робив, і без присяги, та все треба, щоб діло до діла було.

Сава. Унію, пане?

Конецпольський. А що? Ти сам знаєш, без

сього не можна. Не лиха ми вам хочемо, а добра, щоб і ви, як треба, бога чтили і царство небесне з нами залучали!

Сава. Ні, пане, я своїй вірі не зрадник.

Конецпольський. Як се?

Сава. Тілом і душею радніш я вам служити, а на свою віру війною не піду. Я сам хотів прохати сеї одної ласки, щоб нашу віру не давили, а тут іще на мене самого накладають, щоб я своїй вірі ворогував. Ні, пане, як хочеш, цур тому й гетьманству! Моя віра мені над усе дорожче.

Конецпольський. А коли так, чого ж ти й приблудив до нас?

Сава. Королю свому законному прийшов я служить, а не віру свою отцевську й дідівську зрадити!

Конецпольський. Граться з нами захотів, хлоп?

Сава. Буде твоя ласка, не гнівайся на мене, що я тобі казатиму. Я чоловік простий і казатиму просто. Може, коли не так здаватиметься, та я знаю, що ти пан добрий і милостивий, вибачатимеш мене! Сподіваючися, що ти мене не зоставиш і що, може, чим услужу свому королеві, я прийшов до тебе. Ти, дай боже тобі здоров'я, усім наділив мене і своєю милістю потішав; живу я з твоєї ласки, і ні в чім мені жалкуватися. Тільки служить вам вірою та правдою, та дякувати вам од щирого серця, та бога за вас благати! Але, пане, я не прийшов до тебе, щоб ми, мов купці на ринку, об своїй вірі торгувалися. Ти ж, пане, сам чоловік і розумний, і вчений, уваж сам. Воно правда, против сього нічого казать, що наказують, то треба сповняти, але так... З твоєї мислі, з твого щирого серця, скажи мені, пане, як тобі здається се, що нас так налигають та втісняють? Що, хіба ми нехристи, бесурмени? Усе така ж віра! Що ви богові та спасительові молитесь, що ми — усе рівно! Що ви святих божих чтите та шануєте, що ми — усе однаково. Один бог, одна християнська віра — за що ж нам така напасть? За що нас, бідних, так зневажати? Далебі, не знать, що ви робите з нами! Не було б у нас ні чвар, ні бунтів, жили б ми як брати рідні із собою, коли б ви нас хоча як людей важили! От бач, старі люди кажуть: за покійного короля Стефана... Адже ж як ми вірно служили йому, і нічого поганого тоді не було! А тепера... Господи мій милостивий! Далебі, як ти знаєш собі, а я правду говорю — воно

так! Ми б вам вірно служили, коли б ви на нас лиха не покладали.

Конецпольський. Досць! Шизматика нічого слухати. Роздобаривать з тобою — воду товкти.

Сава. Шизматика, пане! Отак у нас робиться: ви нас лаєте шизматиками, ми вас недохристями. А нема нічого із сього доброго, пане! Ще й попрікаєте, кажете: бунтовники. Ми не шизматики і не бунтовники. Ми не шизматики: наша віра християнська, свята і непорочна; віруєм ми в господа Ісуса Христа, і матір його пречистую, і святих його, віруєм так, як діди наші вірували, і зостанемось кріпкі у тій вірі, що хочете ви з нами робіть! Дай боже, щоб і діти наші так же вірили! А що ми не бунтовники, то то ж я тобі скажу: хіба ми вам вірно не служили? Хіба ми вас од ворогів не боронили? Скільки разів бусурменів од вас відгонили? Скільки разів супротив москалей ми вам поміччю помагали? Подивітесь лишень у старосвітські описи ваші, чи нема там козацької слави? Чи не проливали ми за вас своєї крові? Чи відмагалися ми коли-небудь вам служити? А яка за се була дяка? Що скажеш, пане? Що нам тепер од вашої неправди нікуди діваться! Що нам ніде голови прихилити! Що нам не дають молитися богові! Що нами, як скотиною, помикають! Та ще й кажете, що ми й такі й сякі, і бунтовники, і розбійники! Ніколи б ми не бунтували, коли б ви з нас не глумували! Так, пане, хоч гнівайся, хоч що хочеш роби, твоя воля, твоя міч, а я правди казати ні перед ким не побоюся!

Конецпольський. Що ж він тепер думає починати?

Сава. Що ти прикажеш, пане, я у твоїй господі. Волю маєш мене у кайдани залити та у Варшаву відіслати, нехай там мене смерті предадуть. Мені та потуга буде, що я за свою віру загину.

Конецпольський. Коли б із іншим, я б справді тєє учинив. Тебе я поважаю за твою дотепу та завзяття. Я тебе не гаятиму. Іди собі, тільки од мене більш ласки не сподівайся! Що я тобі дав, усе беру назад, бо ти не хочеш уволити волю королевську!

Сава. Ти мені подарував, твоя воля й назад узяти. Все твоя воля, пане.

Конецпольський. Що ж? Ти думаєш, отсе тобі й лучше буде? Від козаків не сподівайся, вони вже давно смерть тобі нарікли!

Сава. Се я знаю. Та що ж тут? Крий боже, я не боюсь смерті! Візьмете мене ви, мені те легко буде на душі, що за віру свою доведеться вмерти; уб'ють мене козаки, я весело мушу умирати: знатиму, що за короля свого предаю душу!

Конецпольський. Ну йди, я тебе не держу.

Входит слуга.

Слуга. Приїхав до пана Сави Хомка, та такий запирханий! Нишком щось має панові сказати.

Конецпольський. Нєх сюди прийде!

Входит Хомка, оглядываясь.

Сава. Не ховайся, Хомка, кажи правду, чо ти?

Хомка. Пане, лихо нам приходиться! Край твого двору блукають козаки, усе визирають з-за лісу. Жінка твоя боїться, не знаєм, що й діяти; поспішай швидше, пане!

Конецпольський. А що? Отсе ж вони почули, де ти, та й приїхали убить тебе!

Сава. Божа воля!

Конецпольський. Послухай, Саво! У мене є війська довіль, положу на тебе милость. Тільки змовимось *(лаская его)*. Ну, Саво, на уговор — рядну! Ну!

Сава. Ні, пане, твоя воля, сього не буде!

Конецпольський. Що ж? Ти пропадеш! Вони тебе заб'ють, дарма що твій батько над їми панує. Він первий підніме на тебе руки. Хоч ти й проситимешся, так не змилуються.

Сава. Проситься мені шкода! Я умру, яким уродився. Ні до кого у вік свій не уклоняв, так і перед смертю не поклонюся.

Конецпольський. Пропадеш, Саво! Лучше підпишись отут та й іди собі з громадою.

Сава. Ні, пане, далебі, ні! Сказав, що сього не буде, так і не буде!

Конецпольський. Та ти ж пропадеш! Такий молодий, хоробрий, у тебе жінка, і син, кажеш, є маленький. Саво, мені тебе жалко. Пожалуй сім'ю свою!

Сава. Коли вони живі зостануться, біг їм буде отцем! За сиротою, кажуть, біг з калитою. Він милосерд, на його сподіватися треба! Коли ж і їм смерть буде, то ж божа воля!

Конецпольський. А, та який же ти непокірливий! Вчепився за одно, так одно те й твердить. Коли ж так, далебі, мені тебе жалко — зоставайся поки у мене.

Сава. Твоя воля і пустить мене, і не пустить; тільки коли ти мене пускаєш, то я по своїй охоті не зостанусь: у мене сім'я, покидати її гріх.

Конецпольський. Ну, іди! Хто не слухає тата, той послухає ката! Іди, я тебе не гаятиму.

Сава *(помолившись богу)*. Спасибі. Прощай, пане, може, не доведеться більш бачитися. Дай боже тобі, що в його просиш, і сім'ї твоїй; дай боже королеві нашому щастя і славу, і всім добрим людям дай боже долю добру!

Конецпольський. Іди собі к злидню!

Савва с Хомкою уходят. Конецпольский стоит в задумчивости. Входит Лисецкий.

СЦЕНА II

Поле, лесок. Из кустов вытекает источник. Савва и Хомка едут верхом.

Сава *(поет песню)*.

Вилинула галка з зеленої балки,
Сіла-пала галка на зеленій сосні.
Вітер повіває, сосенку хитає.
Не хитайся, сосно, мені жити тошно!

Не ламайся, гілко, мені жити гірко!
Нема в мене роду, ні отця, ні неньки,
Покинули мене і брати рідненькі.
І брати рідненькі, і вірна дружина:
Один сиротина, як в полі билина!

Хомко, набери лиш мені води, от як пити хочеться!

Хомка слезает с коня и набирает воды. Савва выпивает.

Сава. Хомко!

Хомка. Чого, пане?

Сава. Бачиш ти ондечки широку долину; он-он мріє, кругом ліс, по ліву руку річка?

Хомка. Бачу, пане.

С а в а. Там колись відомщав я за Остряницю ляхам, там колись клювали тіла їх орли та ворони, а я з своєю кравчиною вертавсь додому; били у котли, сурмили у сурми, весь люд зустрічав мене, усі кричали: «Ай Сава, богатир Сава!» Тоді мені й пісню приложили. Тому вже два роки, а швидко пройшли! Ще, мабуть, зостались сліди мої на тій долині, зосталась і пам'ять моя у ляхів, а слава моя, що я там залучив, за вітром полетіла... Поїдемо, Хомко?

Уезжают.

ДЕЙСТВИЕ ПЯТОЕ

СЦЕНА I

Катерина и Мотря только что купали дитя. Катерина, обвивши, кладет его в колыбель. Мотря выносит воду.

Катерина. Ох, боже ж мій! Та як же мені страшно! Коли поїхав Хомка, а досі Сави немає!

Мотря. Та воно, кажуть, далеко.

Катерина. Ох, та як же я ізлякалася! Досі усе так і труситься!

Мотря. Та куди ж воно пішло?

Катерина. Та хто його зна! Як я встала, так щось забовваніло біля ліса...

Мотря. Спаси господи! *(Выходит за дверь).*

Слышно карканье ворона.

Катерина. Що це?

Мотря. Геманів крук! Тричі уже зганяла з бовдура, оп'ять сів було!

Катерина. Ох, се ж воно та недаром!

Мотря. А оту ніч так сова те й зна — літа коло хати та все угука.

Катерина. Щось воно та є! Мотря, далебі, се недаром! Коли б хоч Сава швидче!

СЦЕНА II

Катерина сидит на лежанке и колышет дитя. Савва приходит. На лице его заметно глубокое душевное волнение.

Катерина *(бежит к нему)*. Саво, мій миленький! Ну, насилу я тебе діждалася! А тут така напасть, зовсім було біда приходилась без тебе.

С а в а. Що, моє серденько?

К а т е р и н а. А що? Сиджу отам сама собі та й колишу дитину; тільки ненароком зирк у віконце, аж там щось замеріяло, та таке страшне... Я так ізлякалася... Само у козацькій одежі, а лице так схоже на Ігната Голого.

С а в а. Ні, моя милая, се тобі так здалося. Чого вони сюди зайдуть? Не принесе їх нечиста мати. Та на Ігната Голого, ти кажеш?

К а т е р и н а. Еге!

С а в а. Якби Ігнат Голий, так би я й не боявсь.

К а т е р и н а. А я так його боюся, що не дай боже! Ото колись він мені уві сні приснився: наче йде до мене, та простяг руки, та й хоче мене обняти, а я од його... Та так мені страшно стало, що коли проснулась, так перевернуться на другий бік не посміла! Мені усе здається, що коли-небудь він нам лиха завдасть.

С а в а. Ні, моя мила, він не такий; ми оп'ять помирилися, і я писав до нього, а він до мене. А тобі, либонь, без мене страшно?

К а т е р и н а. Страшно, мій миленький! Як ти куди поїдеш, так мені стане так, що хто його знає й як. Усе б то плакала та журилася хтозна-чого! Як бачу тебе окрай себе, що ти зі мною, так тоді тільки мені й легко, й весело, а як тебе немає, так така туга та нудьга нападе, що сама не знаєш, що б собі і заподіяла! Чого ти все так часто у той Немирів їздиш?

С а в а *(со вздохом)*. О моя Катю, більш, мабуть, ніколи не поїду.

К а т е р и н а. Та таки й не їзди! Як таки тобі не жалко мене саму зоставляти! І маленька дитина тебе до себе не тягне. Мені якби днів зо два його не побачити, так я не знаю, що б тоді зо мною і було!

С а в а *(целует дитя)*. Кришечко моя! Синочку мій! Ох, тяжко-важко мені на серці. Здається, що я вже послідній раз лащу мою кришечку. Катю, моя Катю, ти плачеш!

К а т е р и н а. Сама не знаю, чого сльози ллються! Дивлюсь на тебе, що ти такий став смутний, та й заплакала.

С а в а. Ох, Катерино, погано на світі! Хто його зна, нащо се біг так учинив; безпереч усе горе та смута. Інший раз голову б собі розбив, та ні, усе є щось таке, що не

пускає, усе-таки знайдеться таке, що і серце потіше, поневолі і горе забудеш, і світ божий оп'ять стане світ білий та хороший. Катю, Катю! Дай мені свою рученьку, підійми головку, подивлюсь я у твої очі. Катю! *(Обнимает ее)*. Сонечко моє ясненькеє! Як мені біля тебе сидіти любо! Як мені на тебе дивитися мило! О моє сердечко! А вже що надворі діється, у світлиці забудеш! Як не суйся біда, куди не жени вона, а біля жінки та дитини нічого вона не зробить. Усе-таки буде серцю розвага. *(Встрепенувшись)*. Боже мій милий! Якби ти знала... Така кручина! Вона мене зв'ялить, зсушить, із'їсть, бісова! Ви, жінки, не знаєте, що бува іноді на серці у чоловіка. Вам, як миленький вас любить, та дитина здорова, та дома усе гаразд, так вам і журби нема. А нас, якби ти знала, яка наша натура, Катерино!

К а т е р и н а. Що се ти кажеш, Саво? Я нічого й не втямила, що ти казав мені.

С а в а. Куди не підеш, усе люди. Тому тільки життя на світі, хто з їми у ладу. Той тільки щастя бачить, хто до їх покірливий. Я не вмію з їми жити, не вмію їм коритися. Ще не тее: хочеться, щоб то старшим бути над усіма!.. Ізмалку я нікого не слухавсь, дитиною хотілось розумніш над старих бути. Що ж, як ув'язалась суча недоля, та і не одчепиться... Жене мене сам не знаю куди! Твоя воля, боже! Що буде, то хай по-твоєму буде! *(Смотрит с нежностью на дитя)*. Нащо ми тебе на світ породили, мій малесенький! Тепер ти собі лежиш, нічого не знаєш; прийде пора, хто зна, що тобі доля нарікає! Не дай боже того, що твоєму батькові!.. *(Катерині)*. Послухай, Катерино, що, як нас відсіль виженуть і нам прийдеться блукати, одберуть у нас усе, ми мандруватимемо з кутка в куток, що тоді?

К а т е р и н а. Що ж, воля божа! Бач, який ти! Казав, чого я така боязлива, а сам як сумуєш! Що ж мені, крий боже, хоч яке нещастя, я все терпітиму, аби з тобою нерозлучно бути!

С а в а. О, моє серденько! Одним одна моя радість на сім світі! Так, терпітимемо, Катю, коли доля терпіти веліла!.. А все мені щось на серці трудно та нудно! *(Обращается к дитяти)*. Заснув мій маленький! Нехай спить! *(Целует и ласкает его)*. Який гарячий! Мій синочок, мій маленький! Васю, Васю! Цитьте, не стукайте, нащо його будити? *(Качает колыбель)*. Люлі, люлі! Вибачай, Кате-

рино, що я твоє на себе беру. Адже ж ти знаєш, моя мила, що як голубка полине, так голуб діточки годує. Так і ми з тобою, моє серденько! *(Целует ее)*. Ніяк не налюбуюсь, дивлячись на тебе, не намилуюсь з тобою! Хоч до смерті милуватимуся, усе здаватиметься, що мало! О, чого ти така смутна? Ач які очі заплакані! Не журись, моя душенько!

Катерина. Та як же мені не журиться, коли ти журишся! Бач, тут іще щось недобре під нас підліза!

Сава. Не бійсь, моє серце, нічого не бійсь. Поки я з тобою... усе гарно буде. Я сам не знаю, чого мені сумно так було; тепер пройшло. Я от який веселий! Гей, Хомко! Піди лиш у пивницю та принеси горілки та меду. Увесь вік свій не пив горілки, тепер нап'юся, далебі, нап'юся. Не знаю сам, перед чим дуже так захотілось. Та й бісова, онцихристова журба... Чого вона справді так ув'язла? Стривай, я її вижену!

Хомка приносит горелки и меду.

Отсе так до діла!.. *(Пьет)*. А суча, яка гірка! Як се її п'ють багато! Випий лиш ти, Катю!

Катерина. О ні, цур їй! Я одроду не пила і не знаю, яка вона й є.

Сава. Та й я сам не пивав її ніколи. Тепер тільки так... Тим що й я був колись козак! Колись!.. А того, що було колись, того нема уже і не буде! Геть дияволова журба! Щоб тебе пранці з'їли! Випий-бо, Катю!

Катерина. Далебі, не хочу, дай лучше меду.

Савва подает ей меду, Катерина пьет, дитя просыпается.

От бач, дитину годувати треба.

Сава. За твоє здоров'я, Катю!

О, щось мені, братці, горілка не п'ється,
Печаль коло серця, як гадина, в'ється.
Нехай вона в'ється, вона увійметься,
Тоді увійметься, як добре нап'ється!

От і повеселіло. Гарна пісня, Катю?

Катерина *(улыбаясь)*. Якже.

Сава *(обнимает ее)*. Сміється моя Катя, моє серце. Ач які у тебе очі карі та ясні, дай поцілую!

Катерина. Стривай,— дитина! *(Целует Савву, потом дитя)*.

С а в а. Воно оп'ять уснуло. Положи, нехай спить собі у колисці. Не руш, положи!

Катерина кладет дитя, Савва целует Катерину.

К а т е р и н а. Буде вже.

С а в а. Чого там буде, коли пити навчаюсь. Козаки наші навчаються пити у таборі, а я так у світлиці з жінкою. Ха-ха-ха! Отсе так! Сава Чалий горілку п'є! Треба записати той день, коли почав. Стривай! І ви нап'єтеся сьогодні, чуєш, Хомко? *(Садится к столу и пишет).*

За сценою раздается сильный шум, Хомка стремглав выбегает из светлицы. Савва бросает перо из рук. Катерина подбегает к окошку и с криком отскакивает.

С а в а. Що там?

К а т е р и н а. Лишечко!

С а в а *(глядит в окно)*. Що се? Либонь, наші козаки! Чи чорти, чи що? Чого вони пруться, аж ворота ламають? Чого вони од мене хочуть?

За сценою слышны голоса: «Пустіть нас! Старих товаришів! Пустіть нас!»

С а в а. Отсе ще!

СЦЕНА III

Двери отворяются. Входят А н д р е й, М и к и т а, Г р и ц к о, С т е п а н и д р у г и е к о з а к и.

М и к и т а. Здоровенький собі живеш, пане Саво! Як ся маєш? Що, пане Саво, признав нас?

С а в а. Як не признать старих товаришів? Ну, що скажеш?

М и к и т а. А що скажемо? Бач, ми тебе одвідати приїхали. Як ти тут живеш собі? Огидло вже без тебе. *(Увидевши Катерину)*. А, здорова була, моя пані! Мати тобі чолом наказує. А що, пане Саво, мабуть, несподівані гості приїхали? Чим їх привітаєш?

С а в а. Жалко мені, що ви опізнилися, мої друзяки. А то от господь дарував сина, ви б у мене на хрестинах погуляли, коли б преж сього тижнів за три сюди приїхали. Буде ваша охота, призволяйтеся, у мене є ще недоїдане та недопиване...

Андрій. Гарно ж ти нас привітаєш! Ні, пане Саво, не пити і не гуляти прийшли ми до тебе, а тебе розщитати!

Ничипір. Еге, лагодись лиш, пане Саво, скоріш, та веди нас у комору свою, що збудував для своєї худоби, та оддавай нам ті подарунки, що ми тобі колись підносили.

Сава. Я заплатив за їх тоді, як під Немировим отут недалеко за вас бився. Тоді я заплатив за їх своєю кров'ю. Якої ще худоби вам треба? Є у мене худоба, та не з вашої ласки надбана... Не я вам, а ви мені були винуваті, так ви вже мені заплатили,— тоді, як наді мною познущалися, тоді ви мені заплатили.

Андрій. Правду кажеш ти, що ми були тобі винуваті. Ми тобі й досі винуваті, і отсе прийшли з тобою розплатитися. За твою окаянну зраду та бісовське лихо, що ти на нас усіх замишляв, ми не заплатили тобі. Розщитаємось лишень, пане Саво!

Сава. Кажіть напрямки, розбійники, ви хочете мене вбити?

Грицько. Ні, пане Саво, ми до тебе на хрестини приїхали.

Сава. Надвоє баба ворожила! *(Обнажает саблю).*

Ничипір. Бач, який бойкий. Ану лишень покуштуй отсієї. *(Бросается на Савву с копьем).*

Савва ударом сабли перебивает древко и сваливает Ничипора с ног.

Одоліла дияволова сила!

Андрій. А, бісів син!.. Здорово йому диявол помага!..

Все козаки, перекрестившись, бросаются на Савву. Савва с отчаянным видом долго махает саблею, которую, наконец, Андрей выбивает. Савва, подпертый со всех сторон копьями, опускает руки.

Грицько. А що? Годі тобі вередувати! Заколемо його!

Катерина *(которая во все* это *время бледная и оцепенелая стояла позади Саввы, бросается из стороны в сторону).* Ох, моя матінко! Ох, боже ж мій!.. Та спаси ж нас, бідних!.. Ой!

Степан. Відьма, відьма! Дивіться!

Катерина. Саво, мій Саво!..

С а в а. Боже милосердий! Твоя воля небесная! Не зоставь моеї жони та дитини! Прости мене за гріхи мої! Не покинь сиріт твоїх!

І г н а т Г о л и й *(врывается в двери)*. Чого ж ви закуняли над їм, братці? Хіба не бачите, що вона вже шепче... Уже й хмара находить... Ну, отак його! *(Прокалывает Савве живот)*.

Катерина в исступлении бросается в окно.

А н д р і й. Отсе тобі бісів син, знаєш тепер, як свою родину зрадить!

Все козаки колют Савву с приговорками.

К а т е р и н а. Ой! *(Бросается из окна к Савве)*.

С а в а. Прощай, мо-я Ка-тя... *(Умирает)*.

К а т е р и н а. Ох, дитина, дитина...

І г н а т Г о л и й *(подбегает к Катерине)*. Катерино, будем любитися... Я тебе оборону...

Катерина бьет его кулаками.

І г н а т *(притворно падая)*. Ох, відьма!.. Не здолієш... Пропадаю...

Все устремляются с копьями на Катерину.

А н д р і й *(колет Катерину)*. А, бісова, уміла чарувати; мабуть, козацького списа і чари не беруть!..

І г н а т Г о л и й *(встает и колет ее вместе с прочими с адскою радостью)*. А, добравсь я до тебе!..

К а т е р и н а. Си-нку!.. *(Умирает)*.

Между тем Мотря схватила дитя и отдает Хомке, который стремглав выбегает.

Н и ч и п і р *(подходя к колыбели)*. А, те ще маленьке! Там такі пелюшки багаті!

А н д р і й. А що, і його хіба?

С т е п а н. Атож! Коли мати відьма, так се вже й воно чорту преданс! Та воно таки й нехрещене!.. Далебі, нехрещене!..

А н д р і й. Ану, хлопці, того байстрюка! Ну, швидче!

Козаки бегут за Хомкою.

С т е п а н. Ну, слава тобі, господи, рішили супостатів! Праведно сказано, що господь милосерд. Вже хоч як не

прись дияволова сила, а хто з благословенієм божим супротив її піде, так хоч як, а все-таки одоліє.

А н д р і й. Вічно будем ми дякувати пану Ігнату: він дияволову силу поконав! Йому й слава, йому і честь.

Г р и ц ь к о. Та що ж, як ти хочеш, Ігнате, а я і преж провідав про се. Далебі, се я знав усе, пане-брате!

І г н а т. А коли знав, так чому ж не сказав?

Г р и ц ь к о. Та я ж казав!

І г н а т. Так?

Г р и ц ь к о. Та, мабуть, що так!

А н д р і й. А що, панове, послухайте лиш мене! Уже Чалому над нами не гетьманувати. Він і сам не схоче після того, що ми йому. наробили. Виберімо лиш собі пана Ігната Голого!

Г р и ц ь к о. А що? Хіба достойнішого нема?

С т е п а н. Він диявола одолів!

В с і. Так, так!

І г н а т. Що се ви задумали?

Слышен шум за сценою.

Ге, дивіться, мабуть, батько!

А н д р і й. Нехай почоломкається з сім'єю своєю!

СЦЕНА IV

П а в л о с козаками и Л и с е ц к и м. Х о м к а возвращается с дитятью.

П а в л о *(в ужасе закрывая глаза)*. Боже мій міцний! От що наробили! Вовкулаки! І дитину маленьку, невинну!.. І ту хотіли убить було! Боже мій праведний!

І г н а т *(в сторону)*. Лишечко!

П а в л о. А, ти тут! Добре! Може, пане Ігнате, другого зрадника треба покарати!

В с і. Що се? Що се?

П а в л о. Шалені! Поплелись з їм здуру, як з дубу. А ми з паном гетьманом полонили ляхів, що їхали Саву обороняти і поспішали зупинити вас, та ні, пізно! За що ж ви жінку убили? Нехристі! А се все він! Ану лиш, кажи ти, ляшку!

Л и с е ц ь к и й. Ви загубили Саву за те, що він до вас був приязний, а Гнат Голий іще більше вас зрадив. Коли у Сави Чалого й думки не було до нас приїздити,

він усе звіщав пана Конецпольського. Він і Саву на се підмовляв, і мене до його проводив. А після того й на Саву писав, що він обманює Конецпольського. Ігнате, чи пізнав мене? Коли виїздили із Трахтемирова, я був у тебе і ти мені казав, що таки Саву згубиш, а ми щоб нехай вас стерегли і всіх старшин переловили; іще ти й сам божився мені, що у сім ділі помагатимеш. Що? Відрікатися станеш?

І г н а т. Я тебе і не знаю, і ніколи не бачив!

Л и с е ц ь к и й. Е, а отсі листи не ти писав? Дивітесь, панове! *(Показывает бумаги).*

Все стоят остолбенелые от удивления.

Г р и ц ь к о. А що, не казав я? От щоб мені тее та сее, коли я та не прочував отсього! Тим-то він мені так і вадив! Еге! Я вже коли що знаю, так воно так і буде!

І г н а т *(на коленях).* Панове мої! Се хтось підписавсь за мене. Крий боже, я сього не знаю! Щоб я луснув, щоб мене чорти живого розшматували, коли я що знаю! *(Крестится).* От щоб моєму батькові і матері казна-що було, коли отсе правда!

В с і. Брешеш, ізрадник!

І г н а т. Ой простіть мене, батечки! Виноват! Далебі, се нарошно на мене! Отже я вам скажу: щоб увесь рід мій чорти взяли, коли я винен! Велике слово! Не буду! Простіть!..

П а в л о. Чорт!

І г н а т. Ой пустіть душу на покуту!..

П а в л о. Нема покути для диявола! Здихай, шельмованець! *(Колет его).*

Все устремляются на Игната и поражают его копьями. Игнат с глухим стоном умирает.

С т е п а н. Обніс сучий син неповинних. Ох, покарає нас господь за се! Гетьман наш бідний! Що ми йому й казатимемо!..

За сценою слышен пронзительный крик. Вбегает П е т р о Ч а л ы й. Убийцы потупляют глаза в землю.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА НІЧ

ТРАГЕДІЯ

Тако свободився народ русъкий
в-під іга лядъского єгипетъского

Ой у нашій у славній Україні
Бували колись престрашнії злигодні,
бездольні години.
Ніхто вкраїнців не рятував,
Ніхто за їх богові молитв не посилав,
Тільки бог святий наших не забував...
Отже й пройшли, і зійшли злії незгодини:
Немає нікого, щоб нас подолілі!

Переяславський староста,
Анастасій, священик
Семен Герцик
Петро Корженко
Опанас, його племінник
Чужестранець
Жид Аврам
Зацвіліховський, офіцер польський
Марина, сестра Лисенкова
Козаки
Переяславці
Польські жовніри
Хор

Діється в 1649 році в городі Переяславі під великдень.

СЦЕНА І

Петро, чужестранець.

Петро.

Чи се б то й правда, так, як ти казав?

Чужестранець.

Чи Дніпр у вас так широко розлився,
Що чутка з тої сторони доходить,
Як із Московщини?.. Все Задніпров'я,
Мов грім його ударив, запалало.
З лугів, з ярів виходять гайдамаки;
Вівчар міня на спис свою гирлигу;
Забув плугатар ниву — лемеші,
Серпи ідуть на військовеє діло;
Старі на конях їздять, і жінки,
І діти поробились козаками.
Щодня біжать до гетьмана кравчини,
Страшенне військо стало. Лях і жид
Не мають місця голови сховати.
В Покуті, по Подолі, по Волині
Всі городи повизволялись: скрізь
Побили старостів, повипихали
Жовнірів, замки оддались із сили,
В церквах ніде служить нема поміхи.
І скрізь, скидаючи кровавую одежу,
Йдуть козаки до церкви дякувати богу.

Петро.

Не дурно кажуть: сподівайсь на бога!
Він милосерд; хоча і покарає,
А все-таки змилується оп'ять.

Чужестранець.

Хіба об сім у вас нема і вісті?

Петро.

Та що тобі сказати, чоловіче!
І рад був в царство, та гріхів багацько!
Що зможе бідний город... Як свіріпи
У просі, так у їм ляхів.
Які були ще дужчі і завзятші,
Ті порозходились, або й побиті;
Зостались тільки діти, немощнії,
Жінки та зрадники. Знайшлись би, може,
Що й стать на ворогів були б охочі,
Так проклятущі все в нас одняли.
Ані шаблюки, ні рушниці, ані грошей...
Що діяти? Гаразд, де сила є!

Чужестранець *(показує на груди)*.

Тут наша сила! *(Показує на небо)*. Там надія наша!
Я чоловік бувалий; много бачив;
Багацько й сам одбув і бід, і лиха:
Бач, ока правого нема, і права
Рука відрублена, і тут, у грудях,
Дві кулі вліплено...
Хоч золотом всього мене обвісь,
Воно не буде того коштувати,
Як оці рани; через їх я мушу
Усякому вкраїнцеві сказати:
Дивись і знай, що й я служив родині;
І ти, мій брате, так служить їй мусиш!
От і тобі, добродію, скажу я:
Ви, бачу, всі жалкуєтесь на лихо,
А вислобонитись — нема в вас сили.
Коли б хто оступавсь за вас, так так!
Тоді б ви добре зачимчикували!
Нехай чужі на смерть за вас ідуть,
А ви кричатимете: ото слава!
Нема ляхів, вже ми усіх побили!..
Наш пан Хмельницький ма велику силу
І помогти всім городам радніш;
Але він тільки посилає поміч

До тих, котрі самі попіднімались.
От, бач, в Каньові; се вже я сам бачив.

Петро.

А розкажи, як діялось в Каньові.

Чужестранець.

А от як: бач, в суботу се було,
На масниці. Усі ляхи й жиди,
Понапивавшись, звечора гасали,
А ніччю, п'яні, де хто впав, там ліг.
Опівночі задзвонено у дзвін;
Скрізь запалав огонь; шумить, бряжчить;
«Смерть ворогам»,— луною віддалося!
Ляхи, котрі при розумі були ще,
Почувши чвару, та мерщій збиратись;
Звістили старосту,— той, проклятущий,
І в городі не був: весь день гуляв
В монастирі, відкіль він, супостат,
Прогнав чернців і паплюг позаводив.
Поки прочумались, аж зирк — вже трупом
Повнісінькії улиці набиті;
Ізбіглось військо; поки вшикувались,
Нарихтували самопали і гармати,—
Обвидніло. І почалася валка!
Години не пройшло,— вже руським гибель
Зовсім припала. Староста у город —
І висилає каштеляна: «Ке, скажи їм,
Що я на всіх їх ласку покладаю;
Нехай лиш скоряться». Той тільки вийшов,
Не вспів роззявить рота, так і гепнув!
— Коли вмирать, так помремо! — усі
Ув один голос закричали.— Ріжте,
Канайте нас — ізгинем козаками! —
Скажений староста велів за сеє
Губити всіх, все різати й губити:
Старих, малих — ні жодної душі
Щоб не зосталось. На такі закази
Піднялося кровавеє ігрище;
Зачадівся зо всіх кутків Каньов,
І сніг од крові танув, як од сонця.
Аж до півдня їх різали без шани;
І всяк, кому приходилась черга,

Закриє тільки очі, скаже: «Боже!
Твоя єсть воля!» — з тим і вік кінчає...
Як тут господь зласкавився над їми:
Де не візьмись кравчина гайдамаків
З Лисенком — геп! і оступили город!
Ляхи, почувши, кинули різню
І поспішали боронити замка.
А руські, одлигнувши, попридбали
Оружжя — та зсередини на їх...
Мик-мик, мик-мик, а вже Лисенко
Й у замок скочив. Сучі вороги
І ухи попускали. А Лисенко
Як подивився, який справляли бенкет
Вони над руськими, гукнув своїм,
Щоб всіх ляхів, жидів і уніатів,
Всіх до останку ізгубити. «Се,—
Казав,— їм буде дяка за невинних».
Із половини прощоного дня,
Весь понеділок, до вівторка вранці,
Давали недовіркам добру шану:
На Тясмині аж горку нагатили
Жидівським трупом, ввечері, і вранці,
І вніч, і вдень все різали; сім тисяч
Католиків пропало, як собак;
Жінок, дітей, і винних і безвинних,—
Всіх ізгубили...
В вівторок нікого було вже бити;
У монастир по старосту послали:
З своїми, все мосцівими, панами
Приїхав він, залитий у кайдани.
Увечері усіх панів спекли,
А старості злупили шкуру. Так
Помстилися над ворогами наші!
У середу усі церкви відперли
І правили молебень богу в дяку.

Петро.

Гаразд так лучилось. Бач, козаки
Наскочили, а то б усі пропали
Ані за віщо. Так-от, брате, й нам.
Що зробим ми, хоч і підніжемося?
Поб'ють, як ту траву; у нашім краї
Од козаків не діждешся підмоги.

Чужестранець.

Нащо вам їх? Ви самі козаки.
Хіба чого каньовці сподівались?
Кому неволя замоторошніє,
Тому все рівно — жити чи умерти,
Той смерті сам жада. Ні, пане-брате!
Або вже ви ляхами поробились,
Або ляхи не зобижають вас.

Петро.

І де-то вже не зобижають, брате!
Якби ти бачив — вчора, о срамота!
Як уніатський біскуп до костьолу їхав
На літанію, а його колясу
Везли дванадцять чоловік із руських,
А жид був візником! Он погляди,
Сьомиця біла — завтра великдень,
А ми не знаєм свята, і в церквах
Всі дні служення не було: прокляті
Жиди не упускають в божу церкву;
На одкупі святеє держать. Добре,
Як завтра скинемось чим заплатити,
То прийдеться і празника не знати.

Чужестранець.

І се у вас ніхто й не ворухнувся?

Петро.

Дві чвари, брате, в нас було за рік.
Та що ж з того? Ляхи зарáз узнали;
Переловили, пов'язали, повели
До старости — там їм була погибель.
Надіялись було ми на однóго,—
Того уже нема!..

Чужестранець.

На кого ж?

Петро.

От на того Лисенка, що казав ти.
Бо він, коли ти знаєш, чоловіче,
Із нашого Переяслава. Років

З п'ять є тому, як він нас одцурався.
Він був козак і не злюбив кормиги,
Коли на нас господь наслав недолю,
Так він не стерпів, позбирав декого,
Та й учинив проти ляхів тривогу.
Але було не з силою. Ляхи
У сто разів були од наших дужчі.
Поки вони зібрались, аж Лисенко
І всі його козацькі товариші
Якраз у глибці в пана опинились.
От староста і призива до себе
Лисенка і допитуватись взявся;
А той, як з їм балакав, та як хватить
Пістоль у його, та як свисне в груди —
Та у вікно; юрба ляхів за їм —
Кричать, гукають,— він собі байдуже;
Та набіжав до Альти на провалля,
Та в Альту; тут за їм, мов та крупа,
Посипалися кулі. Бог поміг,
Ні жодная його не зачепила,
І переплинув він собі щасливо
Аж на той берег. З тій пори вже ми
Не бачили його. Ляхи шукали,
Півчварта ста червоних намагались
Тому, хто приведе його, та дарма.
Отсе ж як чутка пронеслась у нас,
Що він воює та ляхів псує,
Так поговорював у нас народ,
Що, може, він, як не забув своїх,
То, може, й прийде вислобонить нас.
Ех, братику! Надіялись було ми,
Та й те надіяння уже пропало.

Чужестранець.

А чом?

Петро.

Хіба не чув про ту причину,
Що з їм була: сердега воював,
Та вже довоювався. Вишневецький
Піймав його в Немирові, казали.
Не знаю; кажуть, може, і брехня...
Та вже б тобі про сеє знати лучче.

Чужестранець.

Та чув і я... носилась чутка всюди.

Дзвонять.

Петро.

Ну, слава богу! *(Здіймає сличок і хреститься).*
Се, мабуть, панотець наш Анастасій
Вблагав жидів; дозволили служити.
І то, сердешний, вчора цілий день
Ходив збирати гроші по дворах;
Так суча жидова за кожну службу
По півдесятка злотих дубить. Ох,
Тепер-то... може, й завтра на великдень
Достанеться ще богу помолитись.
Як спом'яну я прошлі давні роки,
Аж серце рветься. То була година!
Було, сподобить нас господь діждати
Великодня, то аж неначе світ
Повеселіша; все так приязно,
Так радісно; як прийде світлий день,
Кожнісінький і горе позабуде;
Ніхто тобі смутненько не погляне;
І всі од серця дякують все богу.
А що тепер! О боже милосердий!
Навіщо так дітей своїх караєш! *(Здихає).*

СЦЕНА II

Опанас прибігає і ревно плаче й голосить.

Опанас.

Ох, дядечку! Ох, бідна голова!

Петро.

Господь святий з тобою, Опанасе!

Опанас.

Ох, дядечку-голубчику! Ох, лихо!
Біда, та й годі! Матір узяли...

Петро.

Хто? Як? Куди?..

Опанас.

До старости жовніри повели;
Голодна смерть, казали, буде їй.

Петро.

Ох, мати божа!

Опанас.

Ох, дядечку! біда зусім, та й годі!
І говорив же: «Мамо, цур йому!
Ну що, як чорт який ізійде?» — «Ні!
Ти,— каже,— тільки ляку напустив:
Вони тепер не зайдуть».— От
І празник нам! Ох, лихо нам, та й годі!

Петро.

Що ж лучилось? Кажи-бо швидче!

Опанас.

Та все ж паски! Бач, здумала пекти!
Я і казав, крий боже, як казав!
Що ж? Не послухала. Як я казав,
По-моєму і вийшло! Тільки в піч
Саджати стала, тут вони й прибігли.
Як крикнули, так мати, як стояла,
Аж через силу встояла. Вони
Як ухватили бідну за волосся
Та з хати,— я до них, вони мене
Штирхнули в груди — отже як,
Крий боже, досі, дядечку, болить.
Вони її поволокли із хати;
А я за ними, кланяюсь, прошу їх:
«Змилуйтеся,— кажу,— панове добрі,
Не поробіть безщасного мене!
Не мучте бідной матері!..» Прохав,
Прохав, прохав, вони ні півсловечка.
Я все за ними йду та все прохаю.
Один мені і каже: «Йди ти к злидню!
Псяюха твоя мати, руська сучка,
Іздохне з голоду в льоху у панському».
Та як схватив мене, та й кинув геть.
А мати — більш її уже й не бачив!

Петро.

Сестра моя, безщасниця!!

Опанас.

Ой дядечку, дай ти ж мені пораду!
Що ж тут мені вже на світі робити?

Петро.

Яку тобі пораду дам, небоже?
Хіба з тобою плакать та терпіти?
О боже наш! Нащо так прогнівився
На нас! Молися богу, Опанасе!
Де чоловік не в мочі помогти,
Так треба помочі од бога ждати.

Опанас *(хлипа)*.

Що буде з матір'ю!.. Ох, лихо! лихо!

Чужестранець.

Чого ж голосиш там? Чого нявчиш
Дівчачим голоском? Срамота! Хлопець,
Козак!.. Мала дитина так не буде
За матір'ю ревіть, як ти, ломака!
Чи ляльки батько не привіз із міста?!

Петро.

Послухай, чоловіче; це уперше
Побачилися ми. Я ще й не знаю,
Відкіль ти й що такеє. Ти удався
Мені таким і приязним, і добрим,
І я признав за наського тебе.
Тепер не знаю... Будь ти, чим єси,
Тільки, коли хто вірує у бога,
Той уважає за великий гріх
З чужого лиха глумувати. Ти чужий,
Тебе ніхто не утісня, не мучить;
Іди ж, будь ласкав, пріч од нас, безщасних,
І не глузуй над бідностю, бо є
Такий на небі, що той глузд почує.

Чужестранець.

Тебе-бо, дядьку, лихо з глузду збило!
Коли б ти втяв був, що я говорив,

Так ти б цього ісправді не варнякав.
(Опанасові).
Жінкам та дітям можна квасить губи,
А не такому гайдуку, як ти.
Чи таки сльози помогтимуть лиху?
Чи вернуть тобі матір? Се вже справді
Переродились наші руські... Як?
Прохать ляхів, до ніг їм припадати,
Дорогу злодіям сльозами гладить?
Не сльози поміч в лисі, а залізо!

Петро.

О, що-бо ти се кажеш, чоловіче!
Ну, хоч би деяк він на те пішов,
Із матір'ю нещасною що б сталось?

Чужестранець.

Нікчемні ланці! Кваші ви, лапури!
Та вам ще не такого лиха треба!
У сто разів господь на вас послав би
Нещастя, бо ви стоїте цього!

СЦЕНА III

Анастасій з плащаницею, за ним народ.

Анастасій.

Нащо, кажу, ви біжите за мною?
Гріх дарма лихо накликать на себе.
Гей, братці, розійдіться, розступіться...
Подумають, що чвару затяли.
Кажу вам, розійдіться: ви нічого
Тут помочі не вдієте, собі
Пеню тільки з дурниці вчините.

Народ *(кричить)*.

Як можна! Як се можна? Плащаницю
Святую! Як? Жидівськими руками?
Ми гроші заплатили; ми насильно
Закажем, щоб молитись нас пустили!!

Анастасій.

Святеє діло — боронити віру,
Родину і закон свій. Бо котрі
Те уробляють, ті пред вічним богом
Велику честь і славу залучають.
І ви б так добре, діти, учинили,
Коли б при іншім це було случаї.
Бо хто без всякой помочі іде
На смерть, хоч будь воно й за праве діло,
Той душу й вік свій загубляє дурно
І сам собі погибель заподіє.
Отак, бач, вам: що зробить ваша кучка?
І вас пов'яжуть і поб'ють, і другим
Наробите ще горя: дозиратись
І більш втісняти стануть; і тоді
Не те, щоб бог прийняв усердя ваше,
А ще за тих, кого в напасть введете,
Пред богом одповідь дасте. За кого
Отсе ви піднялись? За мене?
Та я од сього умиваю руки!
Коли вже бог священика свого
Не рятував, чого ж ви заходились?
За церков, за Христа? Господь небесний,
Коли б йому було угодно теє,
Без вашой помочі їх покарав би:
Огненні ріки ниспустив би він
На ворогів своїх, коли б схотів.
Бог милосердий. Його милосердю
Кінця нема. Він ворогів своїх
Прощає й милує. Смертельний гріх
Занапащати душу марно. Відступіться.
Я боронить святую церков мушу,
Бо я її послужник. Хай потягнуть
Мене в темницю, хай катують, мучать:
Не перший мученик од їх я буду;
А ви ідіть собі, молітесь богу,
Терпіте, плачте, вп'ять-таки молітесь
І вп'ять терпіть, бо й бог терпів наш.
От лик святий; із ним я умирати
Готуюсь: іменем його — ідіте!
Чого ж ви ще хиляєтесь? Розходьтесь!

Воістину скажу вам: хто не піде,
Той буде супротивник богу й церкві.

Народ.

Та як же ми тебе покинем?

Анастасій.

Хто вам сказав, що я
Боюся смерті? Ні. За віру вмерти —
Моя потреба перша. Вам же, діти,
Не подобає погибати. Діти!
Прошу вас, будьте ласкаві, уважте
Мені, священику свому! Ради Христа
І матері його пречистой і святих,
Ради великодня, що наступає...
Розходьтесь, діти... Що ви стоїте?
Ідіть же! Проклят той, хто з вас посміє
Не слухати мого глаґолу!!

Народ почина розходитись.

Добре!
Скажу вам: добре, сто разів скажу.
Неначе камінь спав з душі у мене!
Тепер я весело піду на смерть!
Благословить вас бог, отець небесний!
Моліться, діти! Він, отець наш милий,
Змилується над дітьми.

Петро.

Скажи, будь ласкав, що це за новина?
Дивлюсь, і слухаю, й не втяв нічого.
Дзвонили к службі: панотець з народом
На ринці опинились! Чи нова
Пеня настигла?

Анастасій.

Не дуже-то й нова.
Зібрав був грошей я і заплатив

Жиду Овраму за святую службу,
З умовою такою, щоб сьогодні
І завтра не було запрету. Він
Оддав ключі; ударили у дзвін;
Ізбігся люд; я службу був почав
І, так як то закон повеліває
Христові страсті споминать сьогодні,
Взяв плащаницю з олтаря й несу...
Як тут у двері жид і закричав:
«За плащаницю треба особливе
Платити». Я йому й кажу: «Змилуйся;
Я вже оддав тобі. Чого ж ти пнешся?
Ти вороґ божий, жид, не слід тобі
Ходить сюди, як служиться». А він
Схватив із рук у мене плащаницю
Й давай її ірвати та тріпати...
Народ не стерпів, збив його із ніг,
Він закричав, побіг із церкви й прямо
До старости — жалітися на нас.

СЦЕНА IV

Зацвіліховський з жовнірами й жид Оврам прибігають.

Зацвіліховський.

А ось де він, мурмило довгогривий!

Оврам.

Так, він, вельможний пане! Він, розбійник!
Він, бунтівник! Се утікать хотів!

Зацвіліховський.

Не утече, кабан. Гей, хлопці, швидче!
Гей оступіть лишень його шаблями!
Ось ми йому дамо, як утікати!

Анастасій.

Не думав я й не думаю втікати.

Оврам.

Ні, ні... Вельможний пане, ні! Він бреше.

Анастасій.

Язик жидівський бреше. Що ви привели
По одного ватагу цілу?

Зацвіліховський.

В тюрму тебе узяти, вражий руський.

Анастасій.

Возьміть. І коли б ви малу дитину
Прислали взять мене, я все б сказав:
Возьміть!

Зацвіліховський.

Ач дьяволове руське серце!
І не змінився в лиці!

Анастасій.

Чого ж змінятись?
Ви думаєте, страху завдали,
Як вас сюди ватага приплелася;
А що казав Христос наш, як жиди
Прийшли по його? «Легіони б цілі
Небесних анголів явились зразу,
Коли б я захотів». Тим я скажу вам,
Що проти вашого заліза в мене
Є оборона й поміч ще кріпчіша.
П'ять слов сказать, і де б взялася поміч...
І вся б ватага ваша порозбіглась.

Зацвіліховський.

А що він каже се, сей хлоп, шизматик?

Анастасій.

Те я кажу, що лишні отсі шаблі;
Вони б мені нічого не зробили,
Коли б я сам не покорився.

Зацвіліховський.

Мовчи!

Анастасій.

Мовчатиму.

Зацвіліховський *(Оврамові)*.

Кажи ти, що він діяв?

Оврам.

Аякже, пане! Чвару піднімав!
Ісправді чвару. Заплатив він гроші
За службу... Але в їх є полотенце,
Що на сей день розстелють серед церкви,
Та поспівають трохи, та усі
І лізуть цілувати. Він же грошей
Не дав за се, та ухопив, та й хоче
Нести посеред церкви розіслати...
А я стою біля порога й бачу...
І тільки він на голову нап'яв,
А я у церкву. «Гроші,— кажу,— гроші!»
А сучий піп не те щоб покоритись —
Ще лаятись, а люд увесь на мене,
Та так, що трохи не забили, пане.
От справді, пане, трохи не забили!!

Анастасій.

Ти брешеш, жиде!

Оврам.

Ні, то він все бреше;
А я так от як правду говорю!
Він з церкви вкрав його: спитайте лиш!

Зацвіліховський.

Украв? А? А?

Анастасій мовчить.

Мовчить, так кориться. Ну, де ж сховав?

Анастасій мовчить.

Кажи, де дів те полотенце?

Анастасій мовчить.

Кажи!

(Б'є його по щоці).

Анастасій *(підставляє щоку).*

Бий удруге.

Зацвіліховський б'є.

Чужестранець *(підходить).*

Стривайте. Чи не гріх се таки вам
Так існущатись? За що ви б'єтеся?
Мерзенному жиду, бач, захотілось
Поглумувати з християнина! Ти, Оврам,
Чи як тебе зовуть, жидівська пико!
Скільки тобі за плащаницю грошей?

Оврам.

Та вже дасте хоча десяток злотих.

Чужестранець *(кида йому гроші).*

Возьми хоч двадцять, сучий син, падлюка!
Та й убирайся ік чортам у пекло.

Оврам.

Ще й лається! *(Тихо).* Так, справді двадцять злотих.

Зацвіліховський.

Що ти за чоловік!

Чужестранець.

Я прохожалий.

Зацвіліховський.

Се гарно. Гей, сюди лиш, хлопці!
Озьміть лишень отсього мацапуру!

Чужестранець.

За що?

Зацвіліховський.

За те, що ти мені здаєшся бісом.
Як подивитись на тебе, так тільки
Тобі йти по дворах шматків прохати;
Сліпий, кривий, обшарпаний з одежі,
А гроші, як полову, розсипає!

Чужестранець *(підходить до нього й показує йому тихо щось похоже на лист паперу).*

Не комизись. Гляди...
Я завтра сам до старости піду.
Погано глядите ви своїх руських.
Ідіть собі, а я до їх пристану.

Зацвіліховський.

А, добре, знаю. Розступіться, хлопці!
(До Анастасія).
Іди собі хармаркати у церкву
Над полотенцем, як казав Оврам.
(Овраму).
А ти, жидівська пико, щоб не смів
Ти цілий тиждень докучати нам,
Бо гроші оддали тобі усі.

Оврам.

Твоя в сім воля, мій вельможний пане,
Я б і не те, та сеє вам ізвісно...

Велику пошлину за одкуп правлять.
Ще тільки попрохав би щось вас, пане;
Бач, завтра в їх аж двічі з корогвами
Крест церкви ходять...
Так щоб іще за корогви що-небудь.

Чужестранець. А скільки?

Зацвіліховський.

Як, жидівская утроба!!
Стривай, от ми дамо тобі! Гей, хлопці!

Оврам.

Ох, паночку! Ой лишечко! Простіть!..
Змилуйтеся, не буду, я не буду...

Зацвіліховський.

Гляди, не дуже...

Оврам.

Ні, я так... нічого...
І справді, так... нічого... я нічого...

Зацвіліховський.

Ач, бісів жид, злякався!
(Тихо Чужестранцеві).
Добре, добре.

Уйшли.

Анастасій.

Що ти не єсть, чи з добрістю, чи з смислом,—
Ти добре діло нам зробив. Спасеть
Тебе господь! Тепер, хто хоче, люде...
Збирайтеся. Ходім молитись богу.

Народ збирається.

СЦЕНА V

Герцик з товпою хлопців.

Герцик.

Ні, братці, ні, се вже хоч як, так ні!
Терпіте, коли хочете, я ж... спасибі!
Хоча і пропаду, нехай же знає
І він, як зачіпать мене.

Петро.

Що він?

Один з хлопців.

Послухай, брате; що ти зробиш криком?
Почують...

Герцик.

Що? Ти думаєш, що я
Такий, як він? Ні, братці, знайте те,
Що батько мій полковник був. Еге!
Він, бісів, що хіба? Адже, я бачу,
Він дума, що тепер, як вже Лисенка
Нема, так він що хоче, те і робить!
Ні, друже, стій! Ще я живий-здоровий
На твою голову.

Дехто з народу.

Що, і тобі погано?!

Герцик.

О, трясця їм! Погано? От! Та їм
Ще поганіше буде. *(Оглядається кругом).*
Е, тут багато вас! Та все знакомі,
Усі колись були нам приятелі.
Ото лиха година! Преж як часто
Бувало бачились, як ще покійник
Отець живий був, а тепер забули.

Один з хлопців.

Ні, пане. Вже за кого, а за тебе
Головами радніші наложить!

Герцик.

Ви знаєте, хто я?

Другий з хлопців.

Пан Герцик.

Герцик.

Мій батько вмер за вас, як із покійним
Лисенком ви хотіли підніматись,
Умер за всіх у муках, у тортурах...
Не показавши ні на кого, все
Прийняв на себе, ви ж мене забули!

Один з народу.

Його отець був добрий чоловік!

Другий.

Спасенная душа!

Один з хлопців.

Ні, пане, не забули. Що ти хочеш,
У всім тобі радніші послужити!

Герцик.

Якого ви ще лиха не терпіли?
Що як, хіба, з вас ворог не глумився?
Псу лучча честь, ніж кожному із вас!
Чого ж ждете ви?

Анастасій.

Божоеї ласки!

Члени Кирило-Мефодіївського братства (зліва направо): верхній ряд — М. І. Гулак, Т. Г. Шевченко, М. І. Костомаров; нижній ряд — Д. П. Пильчиков, О. В. Марковичь, В. М. Білозерський, П. О. Куліш.

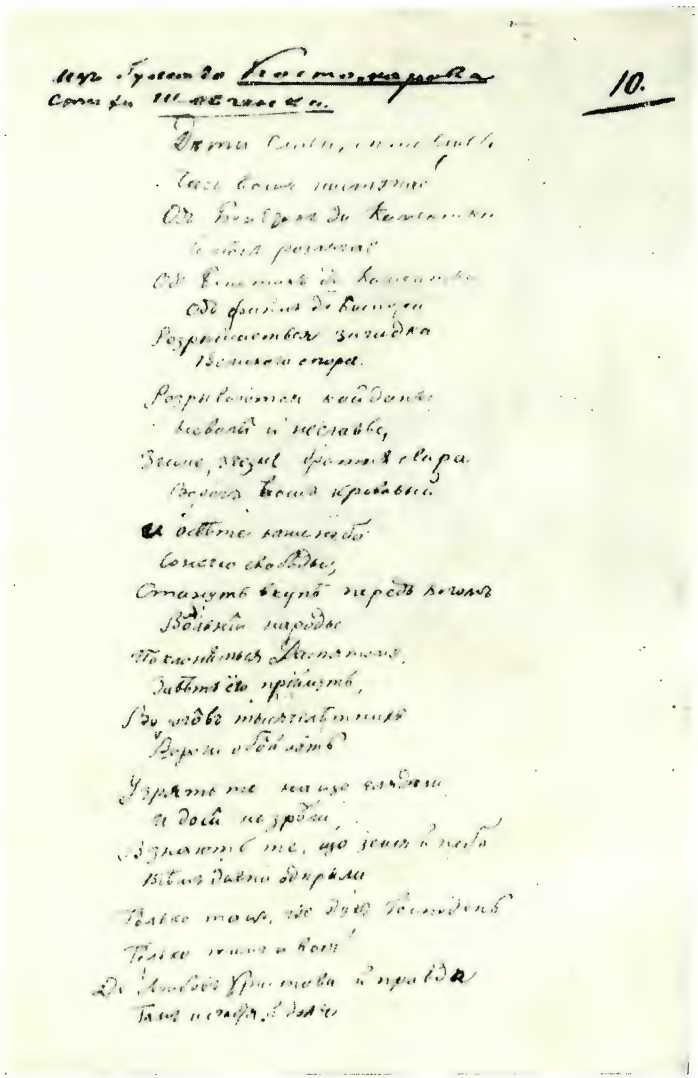

Автограф поезії М. Костомарова «Діти слави, діти слави!».

Герцик.

Бог бачить наші біди, бог нам буде
Помощником. Послухайте лиш, братці:
Ви терпите усі, а я не хочу.
Із вас глумуються; ви їм покірні;
Я не такий! Мене не зачіпай!..
Послухайте лиш, товариші. Вчора
Й мене зобидив староста проклятий:
Одняв у мене заручену дівку,
Лисенкову сестру, мою коханку,
Одняв і держить в себе мість паплюги.
Я був хотів до себе на весілля
Вас звати після свят, а він украв,
Вхватив її, як вовк ягня, до себе.
Почувши, що Лисенка вже забили,
Він дума, що тепер його вже воля
Знущатись над його сім'єю. Братці!
Багато вам ляхи робили лиха;
Ви все терпіли — я терпіть не хочу!
Піду до його зараз та й уб'ю...
Уб'ю... Отсим пістолем встрелю! От як!!
Що після буде, хай і буде! Лучче
Смерть, ніж така недоля і поруга!

Один з хлопців.

Молодець!

Другий.

Добрий Герцик чоловік!

Третій.

Щире серце!

Четвертий.

Його батько вмер за нас!

П'ятий.

Він сирота!

Шостий.

Сирота! Бідний сирота!

Сьомий.

Не дамо погибати Герцикові!
Самі погибнемо за його!

Один з хлопців.

Лучче смерть, ніж наруга,—говорили діди наші.

Народ турбується; шум, шепітня.

Анастасій.

Пан Герцик! Нащо ти людей турбуєш?
Схотів пропасти сам, так пропадай.
Навіщо ж ти підмовлюєш і других!

Герцик.

Панотче!..

Анастасій.

Послухайте, миряне. Хто з вас піде
За їм, той буде ворог християнству,
І я, по власті, богом мні наданій,
Запрет на всіх кладу. Проти закона
Так діяти. Тепер свята субота:
Тоді хотіли в церкву, от і можна!
Відперта церква. Що ж ви стоїте?
Ходімо. *(Повертається).*

Народ стоїть.

Герцик *(в серцях кидається до його).*

Ти, мабуть, з'їв од ляхів прочуханів,
Ну, їж; ну, кланяйся їм — вони ще раз
На щоцях обірвуть тобі волосся!..
Чого ж ти люди добрі зводиш, попе??

Анастасій.

Ходімо, добрі люди, швидче в церкву,
Бо сонечко звернуло вже на захід.

Герцик.

Стій, стій — не ворушись! Я дам тобі!..

Петро.

Семене, що ти? Блекоти об'ївся!!
Гов! Хлопці! Що ви стоїте, безумні!
Не бачите, він, мабуть, одурів!
Священика!.. Ах, бісів син — анцихрист!
Ох, супостат!! Рука твоя проклята
Посміла!!!

Народ обступа Герцика.

В'яжіть його!

Герцик.

В'язать?! Ах ти, стара собака!.. Як?
Мене в'язать??. Кишки тобі скоріш
Я розв'яжу шаблюкою сією,
Ніж ти до мене смітимеш торкнутись!!

(Обмахує коло себе шаблею).

Стонадцять вам чортів! Гидкі поганці,
Підніжки недовірців, отщепенці,
Ви — байстрюки, жіноцькії підхвістки!
Іуди всі — Христа продали вдруге!!
Вам всім, бачу, дать по десятку злотих,
Так ви хоч зараз в нехристи радніші...
Чорт з вами! *(Обертається назад).*
Будьте ви прокляті повік
Од бога! Хай забуде вас, як ви
Його забули! Ідіть собі на піч
Коло жінок качатись — ото ваше!
А я за себе сам-один ісправлюсь...

Народ.

Семене! Брате! Ми твої усі:
Роби із нами, що ти схочеш, всюди
Веди нас вправо, вліво — хоч куди,
На муку, на смерть, в пекло... Ми радніші...
За віру православну, за родину!..

Анастасій.

Семене Герцику, утихомирся!
Послухай лиш мене... Твоя єсть воля —
Хоч вважиш, хоч не вважиш, се як знаєш,
Тільки послухай...

Герцик.

Що там буду слухать?
Небісь, хоч ти і піп, і свят закон
Толкуєш, та я й сам, що діять, знаю.

Анастасій.

Я знаю й вірю, друже. Ти на мене
Розсердився, та овсі дурно, друже.
Хіба я раджу, щоб ляхам коритись,
Або що? Ні, Семене мій коханий!
Хай бог спаса: душа у мене руська.
І так мені на світі жити важко...
Так важко, брате, що огненну муку
У вічнім пеклі я б радніш прийняти,
Ніж мучитись, на теє дивлячися,
Як віра православная страждає
І добрий наш народ бідує гірко...
Та тільки те, що все мені вас жалко,
Тим жалко, що, мість визволення й щастя,
Залучите ви нове бідування!
Бо з чвари вашої добра не буде;
Половлять тільки, та ще більше будуть
Втісняти — от і все! А моя рада:
По-моєму, відправить до гетьмана
Хмельницького тихенько і прохати,
Щоб він змилувавсь — прислав нам поміч;

Бо ми вже страждемо не в міру. Так!
Тоді б ми вислобонилися, вражих
Ляхів повиганяли б геть відсіль,
І то не так, як виганяли другі,
Що переріжуть всіх та перетоплять!
Спаси від сього, боже! Гріх великий
Відплачувать злочинцям по-злодійськи;
Бо нам не помсти треба, а слободи.

Чужестранець.

Пан гетьман вам поклон свій посилає,
І отсей лист велить вам прочитать.

(Чита).

«Дознались ми, що у Переяславі
Ляхи втісняють руських і що досі
Не вислобонились переяславці.
Отим отсе, кохані православні,
П'ять тисяч війська посилаю в поміч.
Повибивавши всіх ляхів проклятих,
Умісті з нами славте, діти, бога,
Що спас свій люд від тяжкої недолі».

Петро.

Як?

Чужестранець.

Так.

Шум між народом.

Герцик.

Вони сього не стоять та й не хочуть.

Чужестранець.

Готове військо: я його привідця.
Увечері, як стане вже смеркати
Й католики в костьол свій ізберуться,
Намітьте кожний дом, де лях живе,

Ударте в дзвін і ріжте супостатів;
А ми, почувши, явимося зараз,
Оступимо кругом весь Переяслав,
І ні одна проклятая душа
Не вихопиться відсіля із пекла.
Уранці всі ви будете слободні,
І день святий великдень буде двічі
Святіш для нас: умісті з воскресенням
Христовим ми святитимемо й наше
З пекельної неволі визволення.
Уранці всі ми будем християне,
Увечері сьогодні будем звірі.
Щоб шани із ляхів не дать нікому,
Щоб ні єдиний не утік від смерті,
Катуйте їх; маненька дітвора
Щоб іспеклась у полум'ї сьогодні...
Щоб завтра не було тут лядського і духу,
Бо так велить вам Пан Вельможний Гетьман!

Всі.

Смерть католикам! Смерть їм, супостатам!
Весь рід скоренимо!

Чужестранець.

Не дуже-то гвалтуйте, щоб не вчули.
Ти, Герцику, вернеш свою коханку;
А ти, роззяво, свою матір. Всім
Розвага буде вранці.

Петро.

Хто ти,
Кумедний чоловік? Скажи, будь ласкав,
Наш визволителю, хто ти такий?

Чужестранець.

Лисенко!

Усі з криком до його кидаються; розпроси, шум, гвалт.

Тихше, тихше!

Голоса.

Як? Що? Хіба вже мертві устають?
Коханий, милий батьку! Визволитель!
Чи, мабуть, се брехня, що вражі ляхи
Тебе убили? Ні, увесь на ранах! Правда!
Чи ти живий, чи ти воскрес із мертвих?
Мана! Мана!

Лисенко.

Ні, не мана — Лисенко, люди добрі!
Лисенко я... Вам чудно, дивно бачить
Мене з труни уставшого? Вам страшно
Мерця живим углядіть! Не дивуйтесь,
Що для свого народа милосердий
Господь творить такії дивні дива.
Я знаю, братці, рознеслася чутка,
Що вороги Лисенка доконали,
Закатували голодом в темниці;
Що обомлілі руки вже не в мочі
Висмикувать серця у їх; що ноги,
Швидкі на їх погибель і мучення,
Вже не піднімуться і що одна
Душа його безсильна, дивлячися
На гірку долю милої родини,
Літа над нею соколом по хмарах,
І, бачачи братівське лихо, стогне,
І даром поривається, як хвиля,
Що по Дніпру в негоду походжає,
Клекоче, рветься, сивим пилом хлиська,
Хотіла б наче берег весь залити,
І вихопитись із стрижня не мусить...
Так, братці, так; ся чутка справедлива.
Я справді вже мертвець: я вмер для миру
І для себе. Вже я не чоловік;
Вже я не той Лисенко, що між вами
Колись найліпшим козаком здавався
Й поперед різвої кравчини жахом
На коню вороному вигравав...
Того Лисенка вже нема... Зостався
Якийсь каліка, хворий, перебитий,
Як дерево підрублене... Отой,

Що називається Лисенком. Чудо,
Опудало — шульпік лякати, стовп
Потрухлий — от тепер Лисенко ваш!
Так братці, я вже вмер. Се тінь моя
Прийшла до вас, свій рідний Переяслав
Кохаючи, спасти своїх братів:
Тобі, Семене, узвернуть коханку,
Тобі — твою безщасну матір, церков
І божу службу для тебе, паночте,—
Усім оддать худобу і слободу
І відомстити ворогам за смерть,
Так відомстить, щоб через двісті років
Їх правнуки Лисенка споминали...

Петро.

Так, він! Лисенко він! Лисенко наш!!
Як се тебе я не признав і досі?

Герцик.

Мій брате!

Один з народу.

Скажи ж нам, як ти визволився?

Лисенко.

Через господню поміч. Вишневецький,
Не переспоривши мене у муках,
Що він і я вигадували порізь,
Я на ляхів, а він на руських, хитро
Хотів мене ізлапать і миритись
Був захотів... А я собі на думці...
Ми вмовилися дати війську пільгу
На місяць. Я ж тим часом намагався
Убратись у Немирів... Аж на лихо
Вони самі й над нас були лукавіш!..
Восени стояв я нишком з лагрем.
Як гульк! — опівночі мене збудили
Якісь крики... Я прочиняю й бачу:
Стоять ляхи із голими шаблями.

Я спохватив шаблюку і рішився
Хоч і пропасти, так щоб не без слави.
Отут-то, братці, я руки ізбавився
І ока правого, і сі шрами
Скрізь по лицю зостались з тої ночі...
Я бився, як скажений вовк, одначе
Мене зв'язали й повезли в Немирів...
Аж затрусився Вишневецький, як
Ізблизьку подивився на Лисенка!
Велів вести мене зараз в тортури...
Мене пекли, сікли, обидві ноги
Гарячими залізами скували
І кинули у льох, щоб з пацюками
Та з жабами голодну смерть прийняти.
Вже сьомий день ісходив — я лежав,
Охлялий, хворий, слабий... Ледве-ледве
Душа у тілі, й смерті дожидався...
Як тут мої голінні гайдамаки
В Немирів увірвались. Горе й лихо
Настигло на ляхів! Пан Вишневецький
Мерщій утік. Котрі ляхи поспіли,
Пішли за ним; котрі зостались там,
У полум'ї та у залізах гибли...
Почувши мою долю, гайдамаки
Мене мерщій вислобонили. Братці!
Багацько лиха я ляхам подіяв,
Багацько християнських городів
Повизволялись через мене...
А рідний Переяслав мій... Останній
Раз, може, я над ворогом потішусь,
Нехай же раз сей буде за родину!
Сьогодні ввечері ви всі слободні:
П'ять тисяч війська к вам прийшло на поміч,
П'ять тисяч, братці! Тільки з тим варунком,
Щоб ні одна душа з вас не посміла
Над ворогом ізмилуватись! В серце
Тому меч гострий, хто жалує серцем
Католиків! Удесятеро їм
Відплатимо за наші біди!.. Смерті
Їм мало! Братці! Болісті і лиха,
Скільки їх є на світі, зберемо
На супостатські голови триклятих!..
Хто вигада сильнішую наругу

Над недовірками, тому більш честі!
Той буде перший поміж козаками!..

Голоса:

1-й

Кості їм потрощим!

2-й

Огнем палить!

3-й

В багні топить!

4-й

Всіх догори ногами перевішать!

Анастасій.

Лисенко! Ось лиш розкажу тобі
Я приказку.

Лисенко.

Аби була коротка!

Анастасій.

Коротка. Був собі отець із сином.
Син, на лихо йому, був непокірний
І все грубив проти отця й не слухав,
Одначе добрий батько все терпів,
Все одбував і був до його добрий.
Раз син вельми нашкодив у господі.
Тоді отець розсердився та й прогнав
Дитя своє із дому. Син пішов,
І тільки вийшов із рідного двору —
Прийшлось йому іти через ріку...
Міст розламала половідь. Наш хлопець

Пішов уброд, як ось попав у яму
І топне... Бачачи те, батько
З вікна та до його, по саму шию
Ускочив в воду й витягнув його.
Що ж син? На другий день, міть дяки,
Бив батька!.. Ну скажи ж, будь ласкав,
Що батько з сином мусить ізробити?

Лисенко.

Що? Батько хай покине злого сина
І прожене навіки із господи.
А ти, панотче, хоч і замовчи,
Бо бачиться, кого ти хочеш...

Анастасій.

Добре.
Ти кажеш — замовчи; одначе батько,
По-твоєму, покинуть сина мусить.
Так знай же, сину, знай й ти, люду добрий,
Що батько єсть — господь наш милосердий,
А непокірливе дитя — Лисенко.
Бо він в святім своїм писанні каже
Не діять лиха й ворогу лихому.
Ти знаєш се, одначе скільки крові —
Не тільки винної,— такої скільки,
Котра колись покуту переважить,—
Скільки пролив ти? Бог усе терпів,
Терпів, поки його святая воля
Терпіть воліла, ждав, щоб ти одумавсь.
Ти не одумавсь — бог тебе скарав,
Оддав тебе суровим ворогам,
Одняв у тебе руку, око, тіло
Твоє лишив, щоби душа спаслася.
І вп'ять зласкавивсь, як над сином батько,
Од смерті визволив, із пекла виніс
Всеміцною десницею своєю...
Що мусиш ти робить? Гарячим серцем,
Молитвою та добрими ділами
Принести богу дяку... Ти ж що робиш?
Ти б'єш його. Бо знаєш, що спаситель
Сказав: усе, що робиш ти для брата,

Ти робиш для його — добро чи лихо.
А брат твій лях, такий же, як і руський.
Все чоловік, все божа твар такая ж...
І вам усім не гріх-таки? Господь
Почув молитви ваші і нещастя,
Послав до вас свою святую поміч,
А ви зараз, мість дяки, проти волі
Його йдете! Великий гріх вам, діти,
Великий гріх!.. Коли ви хочте щастя
І визволення милій Україні,
Так дійте вгодне богу, а не бісу...

Лисенко *(бере Анастасія за руку і обертає до церкви).*

Он, бачиш, церківка твоя, панотче;
Іди туди молитися за нас.

(Бере у Герцика шаблю).

Одна душа посмій його послухать —
Всю голову мечем сім потрощу!..
Недурно я прийшов вас визволяти,
Недурно шлявся переодягнутий,
Недурно випрохав в гетьмана поміч:
Усе ж для вас, усе за вас... Так знайте ж,
Що я старший над вами! Смерть і лихо
Усім ляхам! І маломальське хто
Із вас не так — усіх зараз покину!

Народ.

Що ти приказуєш, ми те і зробим!

Анастасій.

Не погубляйте своїх душ за помсту!

Лисенко.

Не погубляйте своєї родини!

Анастасій.

Послухайте — господь вас покарає!

Лисенко.

Коли не так — усіх покину зараз!

Анастасій.

У церкву, братці! День велик сьогодні!
Хай проклят буде той, хто злим жаданням
День смерті бога спаса закаляє!..

Іде,— за ним ніхто. Лисенко йде у другу сторону,— за ним усі.

Хор

Хор усіх

Та вже засвітила зоря весняна!
Ущухнули криги на рідній ріці,
І золотом ся горицвіт по луці,
І стали понурії нетрі вдягатись,
І стали к лещиннику бджоли збиратись,
І звір'я іграє, і птаство співає,
І коник дорожку, ржучи, починає —
Всім радощі й щастя звістила весна,
І щастя не має Вкраїна одна!
Вкраїно! Вкраїно! Така твоя доля!
Забули тебе рятувать із неволі!
Забули сусіди і діти родини.
Чи й ти, милий боже, забув Україну!

Хор хлопців

Дівчата-небожаточка,
Не чуєте весни?
Чому ви не співаєте,
Не водите танків?
Чому ви не квітчаєте
Чорнявих кіс своїх?
Чи хочете співаночки
Щоб ми вам почали?
Чи хочете віночечки
Щоб ми вам заплели?

Хор дівчат

Не треба подаруночків,
Готуєм їх для вас.
Ой знаєм ми співаночки,
Ой є у нас вінки!
Іспершу ви родиноньці
Слободу узверніть,
Іспершу чужестранців ви
З родини проженіть.
Тоді приходьте гратися
Із нами на луку,
І кожному дівчинонька
Співанку заспіва,
І кожного коханочка
Квітками заквітча!

Хор усіх

Сніг спорив з землею: «Мовчи ти, земле!
Не страшне мені тепер сонце твоє!»
А сонце почуло і сніг розтопило,
І землю квітками і зіллям скрасило.
І ти, ворог пишний, на нас так казав
І бога, безумний, на сміх підіймав.
А бог нас послухав — і суд твій настиг,
І ти перед богом розтанеш, як сніг!

СЦЕНА VI

Лисенко виходить, Марина біжить до нього.

Марина.

Де він? Де він?

Лисенко.

Тут, сестро, тут.
Дивись на нього, коли ще признаєш...
Моя безщасниця! Моя голубка!
У шпонях в рябця... Ох, моя миленька!

(Цілує її).

Марина.

Мій боженьку! Чи се ще ти, мій брате!
Каліка, старець!! Ох, моя головка!..

(Припада йому до грудей).

Лисенко.

Не приторкайся, сестронько, лицем
До моїх грудей: ляцькі кулі щоки
Тобі замулять... Кості вийшли з м'ясом —
Лице твоє біленькеє надавлять...

Марина.

Дозволь, мій брате! Чи не змиють сльози
Шрамів твоїх... Губами висмокчу
Весь гній із ран тобі... Ох, боже!
Немає ока!.. О, мій брате любий!
Хоч би одно у мене можна вирвать
І вставить в ямку! Я б була радніша...

Лисенко.

О, не кажи сього!.. Не плач, мій ангел...
Бо швидко й я не втерплю і заплачу...

Марина.

Мій брате!!! *(Плаче).*

Лисенко.

Не плач же, сестро! Хоч тепер не плач,
Бо плакать ніколи. Я на часинку
Зійшовся тут з тобою. Треба діло
Налагодить...

Марина.

О, знаю, знаю, серце!
Щоб вороги тебе не назорили.
О, я тебе сховаю!

Лисенко.

Ні, сестрице!
Не об схованні річ... Тебе з неволі,
З позора визволить і цілий город
З-під бусурманської кормиги. От
Чого прийшов сюда я. Вранці будем
Ми вже слободні. Ввечері сьогодні
Ні один лях від кари не втече...
Різати, пекти,
Знущатись, наругатись над ляхами
Ми будем усю ніч. Твому злодію
Таку вже кару вигадаєм вкупі,
Що й чорт злякається... Чого ж ти, сестро,
Поблідла так? Чого ти затрусилась?
Ей, баба, баба! Що то вже за рід
Жіночий ваш! Ну добре, тим, сестрице,
Отсе тебе я викликав, щоб часом
Чого й тобі у чварі не зробили.
Побіжимо скоріш к Дніпру до мене,
Там я тебе сховаю... Чом ти зблідла?
Не бійсь!.. Там знайдеш ти свого Семена.

Марина.

Як, зараз?!

Лисенко.

Зараз, зараз. А! тепер я бачу,
Чого жахнулась ти! Ти приглядiлась,
Що в мене правої руки нема
І що коли твій злодій навздогін
Пошле по тебе, я не в силі буду
Оборонить тебе. О ні, кохана!
Не дасть ще ліва ганьби. А й хоч ліву
Згублю — у зуби застромлю шаблюку,
А все-таки сестри не дам в поталу.

Марина.

Брате, брате!..

Лисенко.

Ану тебе! Ходімо швидче...

Марина.

Мій братоньку! Убий мене, заріж —
Я не піду з тобою.

Лисенко.

Що це, сестро?!

Марина.

Семена я ніколи не любила.
Тобі сказали дурно, що і досі
Я убиваюся за ним душею.
Тобі сказали, що я по неволі
Живу у старости, що він мене
Украв, одняв... Ох, брате мій! Для чого
Не трісне грудь у мене, щоб з послідніm
Диханням вилетіло страшне слово!!.
Бий, ріж мене — я старосту люблю.
Бий, ріж мене — я по любві до нього,
Щоб відв'язатись од Семена, перейшла...
Я, родом руська, ляха-недовірка
Як душу полюбила і за нього
Радніша йти на смерть, на катування!

Лисенко.

Ти?

Марина.

Я.

Лисенко.

Моя сестра?

Марина.

Твоя сестра.

Лисенко.

Лисенкова?

Марина.

Лисенкова сестра.

Лисенко.

Іди за мною.

Марина.

Не піду.

Лисенко.

Не підеш?

Марина.

Ні, не піду.

Лисенко.

Так я тебе насильно
Озьму, заставлю позабути ляха
Свого, заставлю вийти за Семена.

Марина.

Насильно не заставиш і не озьмеш.

Лисенко.

Чом?

Марина.

Преж, ніж ти мене із міста здвинеш,
Я кров'ю розплинуся пред тобою!

Лисенко.

Ах ти, змія!! Ти ще мене лякати?!
Іди, кажу тобі, зо мною зараз!

Марина.

Я вже тобі сказала — не піду.

Лисенко.

Так я тебе уб'ю на отсім місці!

Марина.

Бий. Вбить себе я дамся, тільки
Іти в неволю — ні.

Лисенко.

Ох ти, паплюга!
Так се тобі у козаків неволя,
А у ляхів так воля?!

Марина.

Так!
Мені і воля, і слобода з милим...
Я вже тобі сказала раз, мій брате,
Що не насильно затягнув мене
До себе староста, що я сама
Злюбилась з ним. Та ти б таки подумав:
Коли б і справді він мене в неволі
Держав, як полюбовницю свою,
Чи я б отсе до тебе вийшла?.. Він би
Так і глядів за мною, куда б я
Не повернулась. Я його невіста,
Не полюбовниця, у мене досить
Ще є душі на се. Ти дуже мало
Узнав свою сестру... Ні, брате! Преж
Обняв би він моє холодне тіло,
Ніж взяв за теплу руку, коли б так
Як полюбовницю схотів нелюбий

Мене держати біля себе... Він
Мене не силував — сама прохалась,
Щоб защитив од Герцика мене,
Коли б ти не прийшов сюда з ляхами
За прежнє розплатитись, чесним шлюбом
Ми б спарувались після свята. Тепер
Вже нам не жити на світі укупі...
Як вірна заручена ляжу з ним
В одній могилі.

Лисенко.

Гаспид! Диман!
Не ляжеш з ним в одній могилі! Зараз
Мечем тобі я груди рознесу,
Його ж живого спечемо уранці...
Здихай!

(Замахується на неї шаблею і, бачачи, що вона сміло стоїть і нітрошки не ворушиться, остановивсь).

Ти не боїшся смерті??

Марина.

Не боюсь.

Лисенко.

Ну, ти Лисенкова сестра!

Марина.

Його.

Лисенко.

Ти скажеш полюбовнику свому,
Ти все йому повідаєш зарані
І визволиш його від смерті?..

Марина.

Ні,
Сього не буде! Визволять від смерті
Не буду я ляхів. Святую помсту

Моїх братів не зраджу я. Я руська!
За глуми, за наругу, за неволю,
За кров, за сльози рідних ти прийшов
Із ворогами розплатиться глумом,
Наругою, неволею і кров'ю,
Прийшов защитить од посміху віру,
Позбавить рідних горя, із родини
Сміття чужеє вимести... Багато
Терпіла й терпить бідная родина!
Як грішників у пеклі дьяволи,
Катують нас католики... Але
Господь рішив — родина слобониться,
І лядська кров із неї рідну змиє...
Ох, брате мій! Душа ще в мене руська,
І руське лихо дуже, дуже серце
Мені ворушить... Ти об сім не гайся!
Не зраджу вас. Не тільки що не зраджу,—
Того, котрого я люблю як душу,
Як божий світ, як, братику, тебе,
Я не спасу його! Я нишком не скажу
Йому: «Біжи, тебе убити хочуть...»
Сама вам помагатиму. Недурно
К йому приходив пан Зацвіліховський
І щось казав, щоб він берігся! Може,
Він поміча, бо щось вже турбувався,
Почувши, що народ чогось стовплявся...
Я відведу його од стереження,
Я заведу його сюда, як смеркне,
Й сама тобі коханка передам!..
І вкупі з ним, обнявшись кріпко, кріпко,
Під братниною шаблею загину...

Лисенко.

Як смеркнеться й почнуть дзвонить в костьолі,
Щоб ти була з ним тута й дожидалась.

Марина.

Буду.

Лисенко.

Та ти ізрадиш?..

Марина.

Ні, не зраджу!

Лисенко.

Добре.
Будь проклята од мене і од бога!!!

І Марина уйшла, й Лисенко уйшов.

Хор.

Перша половина

Славим великую силу кохання,
Чудне й предивне твоє панування.
Над усе ти на світі сильніш!
Те, що і доля сама розлучає,
Те, що натура забороняє,
Ти паруєш докупи й мириш.

Друга половина

Славим велику любов до родини!
Ти зогріваєш те серце, що стине,
Холодиш, що пала чим другим!
Ти розриваєш, що доля зв'язує,
Нівечиш те, що натура вказує,
Приязнеє ти робиш гидким.

Перша половина

Серце коханням у їй загорілось,
Все воно з милим своїм розтопилось,
Нерозривнеє вічне кохання його.

Друга половина

Мення «родина» для їй не новеє.
Серце в їй руськеє, а не чужеє.
А родина для руського вище всього.

СЦЕНА VII

Ніч. Марина з старостою ідуть умісті.

Староста.

Коли б не твої чорні очі, дівко,
Що, так на мене глядячи, либонь,
Аж тягнуть за собою, побожусь
Всіма святими, не поплівсь би дурно
Сюда я. Люди наші в церкву йдуть,
А староста, що влітку не видали
Ніколи пішого, блукає ніччю
По вулицях!.. Куди мене ведеш?

Марина.

Сюди. Бач, ти казав, що мене любиш,
А вже й пеняєш!

Староста.

Душко ти моя!..
Хоч би у річку ти мене вела,
Я б і туди радніш! Но, ради бога,
Що ти задумала отсе такеє?

Марина.

Послухай, мій Францішку: аж ти поляк?

Староста.

Я твій коханий, твій жених...

Марина.

Е, ні!
Кажи мені, що я в тебе питаю.
Ти поляк?

Староста.

Нащо споминати те,
Що я радніш був сам забути часом?

Марина.

Ти поляк, а я руська.

Староста.

Ох, не рви
Ти мого серця бідного!.. Що хочеш
Проси в мене, кажи мені... Але
Отсе що ти вигадуєш?.. Марино!!

Марина.

Руська!

Староста.

Ти ангол божий, з неба
Злетівший, руська для народу тільки,
Як я для нього поляк, а між нами
Нема різниці. Ми дружка дружку
Не станем попрікати. Наші душі
Одна пред другою, як перед богом.
Я знаю, що ти вірно мене любиш,
Як я люблю тебе: от з нас і годі!

Марина.

Ти мене любиш! Я люблю тебе!
Одначе, все ти поляк, а я руська.
Ти мене любиш, як і я тебе!
Хіба се нам що-небудь запевняє?..
Та хто мене запевнить, що, словами
Ласкавими годуючи мене,
Ти не ховаєш в серці злої думки?..
Ти, може, хочеш обманить мене,
Погратись, як із дівкою простою,
А потім поглумитись і прогнати!..

А може, що і гірше... Хто запевнить
Тебе у тім, що я, одною
Рукою обіймаючи тебе,
Тим часом другою не вихопляю
Ножа із пазухи... І може, в чарці,
Що коли піднесу тобі з вином,
Усипані отруї... Спать без ляку
Не мусиш ти, коли у одній хаті,
Під одной стріхою з тобою спить
Душа вкраїнська! Ти на себе скажеш:
«Я так божився, коли їй казав,
Як я її кохаю, так по щоцях
Лилися сльози,— я кохаю вірно...»
Хіба сльозам та клятьбам мусить вірить
Од поляка вкраїнець? Де, скажи,
Зосталась на Вкраїні одна церква,
Де б лях із руським не клялися дурно,
Обманюючи бога і себе?..
Скільки разів, цілуючи вкраїнця,
Для його гибель поляк зготовляв?
Ви вмієте і плакать, і божитись,
І раді стать навколішки, і бога
Призвати дурно — тільки б ворога́
Лукаво обманити й загубити...
Чи не погибло ціле військо наше,
А вслід за їм увесь народ наш бідний,
Як клятьбами, божінням і сльозами
Опутали Остряницю ляхи?..
Із тій години кожний поцілунок,
Що лях вкраїнцеві дає, похожий
На той, що Йуда господу давав...
Дарма і клятьби, й сльози! Я не вірю
Твоїм сльозам і клятьбам! Ти на мене.
«Вона божилась,— скажеш,— так по щоцях
У неї лились сльози; ні, вона
Мене кохає вірно...» А хіба
Як руські, так ляхам і не платили
Тим, чим ляхи їх жалували? Сльози
І клятьби руського для ляха те ж,
Що клятьби й сльози ляха для сього...
Хіба Лисенко, той Лисенко самий,
Що ви недавно тільки перестали
Лякатись, він, кажу, хіба не клявся

Й не плакав перед вами для того,
Щоб лучче погубляти вас? Лисенко
Робив з ляхами те, що й думать страшно.
А я Лисенкова сестра!!. Францішку!
Чи чуєш? *Я Лисенкова сестра.*

Староста.

Марино!

Марина.

Погляди на город
Отсей. Чи так він устрівав великдень
Преж, ніж лиха година нанесла
Вас, злодіїв...

Староста.

Марино! Мила, люба!!
Коли хоч трохи ти мене кохаєш,
Змилуйся, не нагадуй; хоч і мусиш
Нагадувать: я не один в сім винен.
Не я старший, не нарікай на мене
Одного...

Марина.

Ти в сім винен, ти в сім винен,
Бо ти старший у всім Переяславі.
Між тим в Переяславі жидова
На одкупі церкви святії держить,
Ксьондзи на людях їздять до костьолу,
І кожний день десятки неповинних
В тортурах або з голоду здихають...
Весь Переяслав стражда і бідує,
А ти старший у всім Переяславі!!!

Староста *(кидається навколішки).*

Марино, пошануй!..

Марина.

Ви шанували
Нещасних руських, як у вас прохались?
Пошанував сьогодні ти ту жінку,
Що привели до тебе? І за те,
Що бідна нишком напекла пасок,
Ти на три дні її всадив у льох...
На три дні празників!.. Пошанував!!

Староста.

Марино! Лихо!..
Біда мені! Мороз дере!.. Пусти!
Пусти... Ходімо швидче!..

Марина.

Стій, Францішку!
Ще я тобі скажу, за чим сюди
Тебе я привела. Вночі сьогодні
Лисенко, брат покійний, появився
І став над постіллю моєю. Страшно
Текла із його кров; увесь на ранах,
Посічений, опалений, без ока,
Став він передо мною. Я злякалась,
Підняла крик... Він підійшов до мене
І так казав: «Не бійся, сестро! Сором
Твій знаю; але не прийшов того,
Щоб попрікать тебе. Сеї ночі,
Коли задзвонять у костьолі, ти
Свого коханка приведи до Альти.
Там покажусь йому...»

Староста.

А от і дзвонять!
Ні, мабуть, він пожартував з тобою.
Немає, бач, і досі! Ну, ходімо!

Марина *(вихватує у його шаблю і біга, махаючи нею).*

Так! Дзвонять, дзвонять, дзвонять!!! Гей,
злітайтесь
Ви, чорні ворони, на Переяслав!
Тут добра вам потала буде!!! Дзвонять!!!
Се дзвонять ще до церкви... Католики
Збираються молитись богу тихо...
А що, як інколи задзвонять інак,—
Задзвонять так, що в кожного поляка
Волосся настоборщаться?! А, бачиш,
Дзвонили так, ти сам казав, по інших
Вкраїнських городах...

Староста.

Ох, що се? що се?
По всіх церквах вже й руських дзвонять...

Марина.

Дзвонять!!

(Регочеться).

Буває страшний дзвін, як, разом з дзвоном,
Скрізь понесеться: «Смерть ляхам!!»

Галас.

Смерть ворогам!!!

Пожар, гул, крик, плач.

Староста.

Ізрада! Чвара!

Марина.

Ні,— розправа! Помста!
Багато лиха руські одбували,
Нехай тепер поплатяться й ляхи!..

Староста.

Марино! Шаблю, шаблю!..

Марина.

Ні! Не дам
Тобі я шаблі! *(Кидає в річку)*. В Альту! Хай
Лежить вона на пам'ять нашим внукам!..
Так, милий мій, коханий мій Францішку!
Нема надії, ми загинем вмісті,
Загинем разом! День страшний настиг:
Лисенко встав із домовини, грізно
Гукнув-крикнув на грізную кравчину...
Уранці Переяслав слобониться;
Сьогодні пощитаються з ляхами.

Староста.

Марино! Що се?!

Марина.

Помста і слобода!

Староста.

Куда мені біжати? Що робити?
Пожар! Різня!..

Марина.

І помста, і слобода!

Староста.

Змія!! Я задушу тебе!! Ти перша
Ізгинеш...

Марина.

Перша, із тобою вкупі.
Ось зараз налетять сюди козаки,
Лисенко й Герцик. Тут, обнявшись кріпко,
Ми згинем вкупі: я тебе кохала
І за кохання згину.

Староста.

Мати божа!!!

Марина.

Молитись дарма! Божий суд настигнув!

Староста.

Марино, серце! Що ти робиш?!

Марина.

Те, що
Робить я мушу. Як дівчина руська —
Я помогла братам своїм і ляха
Старшого привела на згубу руським,
А як твоя коханка — вмісті згину
Під руськими шаблюками.

Староста.

Я чую —
Сюди біжать... В мене немає шаблі...
Немає бережіння... Лихо! Смерть!..
Марино! Що ти наробила?..

Марина.

Моє! Мій милий! Мій коханий! Мій
Францішку вічно любий!.. Чую, чую!
Йде смерть до нас!.. О серце, дай прилипнем
Губами дружка к дружці і загинем!..
(Кидається йому на шию і цілує його).

СЦЕНА VIII

Лисенко, Герцик, козаки з списами, з ліхтарнями, з шаблями прибігають товпою.

Лисенко.

Тут, тут вони! Сестра не обманила!

Герцик *(кидається з шаблею на старосту)*.

А, злодій! А!.. Добравсь до тебе!..

(Хоче його ударить, та, побачивши, що Марина його обіймає, остановився).

Марина.

Бий... Що ж ти став, Семене? Бий нас двох!

Герцик.

Марино!.. Що се? Ти його цілуєш?!

Марина.

А що ж таке, що я його цілую?
Коли його заб'єш, я жить не хочу!
Бий нас обох!.. Бий, ласкав будь, Семене!..

Герцик.

Чи я отсе зустріти думав?.. Боже
Мій милий... Ти, моя Марина люба,
Моя невіста, котру я кохаю
Одну на світі, для котрої чвару
Почать рішився...

Марина.

О душа нікчемна!!!
Так ти не за своїх братів недолю,
Не за родину шаблю піднімаєш —
За дівчину, паскудний бахур!.. Знай же,
І ви всі знайте, добрі люди. Правду
Скажу вам перед смертю. Я Семена
І не люблю, ніколи і не хочу
Любить! От мій Францішек милий, любий,
Із ним радніша вмерти. Брате, чуєш?
Я діло сповнила своє, сповняй же
І ти своє! *(Обіймає Францішка)*.
Убийте нас укупі!

Лисенко.

Гей, хлопці! Розлучіть їх!

СЦЕНА IX

Анастасій *(вбігає)*.

Горе! Горе!
Гнів божий обертається на гордих!
Рука господня помстників карає!

Лисенко.

Що ти, панотче?

Анастасій.

Пошануйте, ради
Христового святого воскресення!
Жиди боялись тіла у суботу
Зоставить на хресті. Ви, християне,
В ту ніч, коли спаситель, люби наша,
Замучений за грішних чоловіків,
Воскрес і сущим в гробі дарував
Живот, ви кров лллєте й пожар підняли!..
Народ, як дикий звір, розлютувавсь,
Все б'є, і ріже, й палить... Бідні діти
Об каменюки розбиває!.. Горе
Та лихо нам! Ох, пошануйте, братці!..

Лисенко.

Панотче, дарма просиш!

Анастасій.

Діти! Братці!
Ви закаляли празник божий... Ви
Глумуєтесь із божой благодаті.
Ви зводите його святую ласку! Горе
І лихо помстникам!..

Герцик.

Панотче!!

Анастасій.

Не позирай на мене так гнівливо,
Щоб бог на тебе не поглянув так же.
Бо я вже бачу: много світового
Добра тебе позбавив він сьогодні!
Семене! Ти полковник переяславський!
Ти маєш волю: пошануй ляхів!

Герцик відвертається, Анастасій трима його за руку.

Семене! Ти ще молодий, ще мало
Господь тобі на світі дав пожити,
Ще мало твоє серце одбуло... Тепер
Для його наступа дві радості, і перша —
То християнська радість, щоб простити
Своїм врагам. Ти ще її не знаєш!
А друга — то диявольская радість,
Щоби потішитись над їх бідою. Ти
Не знаєш і сеї... Ох, брате! Друга
Тобі здається приязніше першой!..
Семене, ти ще молодий!.. Ох, друга
Страшная радість і недовга, скоро
Її туга і мука заміняє.
А перша радість продовжиться довго,
Весь вік твій буде розважать тебе
І після смерті в вічну райську радість
Перейде... Змилосердися, Семене!

Галас.

Ге! Бісів син! Тепер прохатись вмієш?
А як колись мій батько у тортурах
Прохався! Забув?! В вогонь, розсучий сине!..

Герцик.

Панотче, чуєш?

Анастасій.

Чую, синку!.. Чую...
Ти спом'янув і про свого отця,
Що мученицьку смерть прийняв за правду...
Його душа тепер у божім царстві
Ликує з ангелами... Не турбуй
Її покоя помстою. О, гірко
Душі на світі тім, коли на сім
Гріх за її творять! Тепер твій батько
І в царстві невеселий став... Він бачить,
Що ти за його хочеш відомщати;
А праведнії душі дуже плачуть,
Коли побачать, що на світі роблять
Худеє кровні їх... Семене, синку!
Ради душі покійника отця,
Ради спасенія твоїй душі...
Ось я, старий, аж в ніжки поклонюся
Тобі — змилуйся! Пошануй!.. Слізьми
Всі ноги обіллю тобі — змилуйся!..

(Становиться навколішки).

Герцик.

Панотче, встань! Що-бо ти робиш се?

Анастасій.

Ні, я не встану — буду тут лежати,
Поки або тебе вблагаю в ласку,
Або заб'єш мене... Ти чоловік,
Ти християнин... Змилосердись, синку,
Коханий брате, батьку милий мій,
Змилуйся!.. *(Кланяється до ніг).*

Герцик *(кидається до його навколішки).*

Устань, свята душа... Я винен, винен!!
Ох, я тебе зобидив... Ох, прости
Дурного! Бачу я: великий гріх
Мені!.. Прости мене...

Анастасій.

Ні, ти не винен...
Крий боже, ти не винен! Я прощаю
Тобі усе — уваж же й ти!.. О, ради
Христа, змилуйся... Погляди, із кожною
Часинкою десятки душ там гибнуть...

Герцик.

Паночче... Що мені робити?.. Я
Не властен, є старший: прохай Лисенка!

Анастасій. .

Лисенку!.. Змилосердись!

Лисенко.

Годі, годі!
Сього не буде!

Анастасій.

Не гріши, не вводь
Своєй душі у напасть... Мало літ
Вже, може, жить тобі: пора подумать!
День прийде, коли бог тебе заставить
Дать одповідь за все твоє життя...
Ох, тяжко буде в день той одвічати!
І рани не спасуть тоді тебе!..

Лисенко.

Ще раз тобі скажу: сього не буде.

Анастасій *(кидається йому в ноги)*.

Ні, буде! буде!.. Чи хіба не жінка
Тебе вигодувала? Чи ти в лісі
Родивсь між звір'ям? Чи в тобі немає
І серця чоловічого?.. Лисенко!

Багацько крові й сліз, що ти пролив,
Перед богом справедливим ізібралось...
Багацько ти проти закона діяв...
Одно хоч добре діло на віку
Своєм зробити — і бог тобі простить...
Простить! Одна сльоза, що проливає
З покути грішник, істирає гріх,
І злодій робиться вп'ять сином божим.
Змилуйся!..

Лисенко.

Сього не буде!

Анастасій.

Змилуйсь!..

Лисенко.

Хоч не проси — сього не буде.

Герцик.

І я із ним тебе прохати хочу.
Він правду каже — нащо гріх нам брати
На душу?.. Бог вп'ять за це скарає.

Лисенко.

Ти просиш визволить ляхів??

Герцик.

Еге.

Лисенко.

Ти баба — не козак! Гей, хлопці! Хлопці!
Озьміть отсього рюму од мене
І закажіть, щоб швидче всіх губили!
Всіх перерізать до півночі! Так,
Кричіть, що я велю...

Анастасій *(встає і одвертається)*.

Тепер хоч годі!
Роби, як знаєш. Я іду відсіль...
Піду у ліс або в болото. Лучче
З гадюками, з вовками жити, ніж
З тобою!.. *(Йде пріч)*.

Лисенко *(довго дума; потім обертається, дивиться пильно у ту сторону, де пожар і різня; потім підходить до Анастасія і тихо говорить)*.

Паночте! Ти казав — багацько крові
І сліз зібралось перед богом. Правда!
Багато. Що, як я їх пошаную,
Простить мені господь?.. Кажи тихенько!

Анастасій.

Простить, усе простить.

Лисенко *(трошки подумавши, кричить)*.

Гей, хлопці!
Біжіть, щоб зараз перестали різать
Ляхів! Щоб всіх живцем зібрали
І дожидались ранка.

Хлопці біжать.

Правда, правда!

Пора знести покуту...

Герцик.

Брате рідний!..

Анастасій.

Спасенная душа!..

Анастасій і Герцик обіймають його.

У цей час радість
Великая на небі настає...
Моліться, діти!

Герцик і Лисенко скільки там разів хрестяться на схід сонця.

Лисенко *(обтирає сльози)*.

Швидче, швидче, хлопці!
Біжіть іще і зупиняйте їх!
Кричіть, що я велів всіх шанувати!..
Панотче! Дай, я руку поцілую
Тобі, мому спасителю. Ти серце
Мені звернув, ти з богом примирив
Мене... Святий! *(Цілує руку)*.

Анастасій.

Не нарікай святим!
Єдин-бо свят господь наш Ісус
Христос. Йому молись і дякуй, сину.

Лисенко.

Так, правда, правда: ізробити добре
Солодче в сто разів, ніж злеє!
О, як мені тепер на серці легко!..

Козак *(що держав старосту)*.

А з сим же що робити?

Лисенко.

Відпустить.
Коли усіх прощать, так всіх... А справді,
Як Герцик зна! Я за родину
Йому простив, простиш ти за невісту?

Герцик.

Марино! Дітьми ми росли укупі.
Тоді батьки, любуючися нами,
Зарані в жартах спарували нас.
І ми росли, і теж кохання наше
Росло із нами. Батько твій покійний,
Вмираючи, благословив нас. Ти

Перед їм хворим поклялася вірно
Любить мене, клялась мені і потім,
Клялась і зрадила... Бог із тобою!..
Іди із тим, кого кохаєш. Хай
Господь тобі дарує щастя й долю!..
А я... Дай боже, щоб моя погибель
Тобі на душу не лягла!..Дай боже!

(Відходить).

Лисенко.

Нехай іде собі — чорт з нею!

Староста до Марини протяга руки.

Марина.

Геть!
Я не піду з тобою, бо я руська.
Ще раз тобі скажу, Францішку, руська!
Тим не піду з тобою... В ті години,
Коли брати мої і одновірці,
Вислобонившись од неволі й лиха —
Од вашої кормиги, чистим серцем
Приносять богу дяку за спасення,
Я буть ізрадницею їх не хочу!
Я не піду із вами, з ворогами
Моїй родини, шлятись із прокляттям
На серці — і від бога, і від рідних...
Я не твоя, Францішку, не твоя!
Кохання наше закінчилось. Годі!
Коли не довелось з тобою вмерти —
Тепер уже я не твоя!..Прощай!
Прощай, мій милий, мій єдиний, любий!
Прощай навічно... *(Обійма і цілує його).*
І ви прощайте, добрі люди! Боже,
Спаси й помилуй вас!.. Семене, я
Зобідила тебе — я каюсь: винна,
Бо я тебе обманювала! Лихо
І гріх мені!.. Бо я не раз казала,
Що я тебе кохатиму й кохаю,
Що ти мені миліше світа... Я
Брехала!.. Ох, Семене! Я брехала!

Ніколи зроду серце до тебе
Не налягало, я ж тобі брехала!..
Прости мене, забудь мене і вірно
Служи родині й богу... Милий брате,
Прощай і ти! Дай боже, щоб, одбувши
І горя й лиха, нарешті спокоївсь
Ти на родині з вірними братами
Та приятелями, щоб твоє серце
Було чисте і радісне, мов небо
Після дощу, як сонце хмари згонить.
Щоб, дивлячись на милу Україну,
Слободную й щасливую, тобі
І весело, і радісно було!..
Прощайте, люди добрі! Хай господь
Хранить родину нашу! Хай вона
Цвіте собі, як маковая квітка!..
Благослови мене, панотче добрий:
Я йду у монастир. Прощайте, добрі люди!

Пішла; усі дивляться на неї з дивуванням.

Лисенко.

Озьміть його й ведіте к недовіркам.
Уранці хай під вашим наглядáнням
У дом свій піде ізібратись.

Староста.

Кохавши за життя такую душу
І утерявши нáвік це кохання,
Мені збирати нічого на світі...
Чого я тут не долічився?.. Лисенку!
Ви одоліли. Завтра вранці наші
Ляхи, котрі сьогодні вас топтали,
Із города повийдуть, як вигнанці, —
Із соромом, з наругою, на посміх
Блукати по світу... Ви одоліли!
Кровава свара наша закінчилась...
І ви ще, одоліви нас, як добрі
Нас милуєте!! О, ви добросерді!..
. . . . . .
. . . . . Я не дивуюсь —

Тобі огидло все одно та те ж.
Ти й вигадав сильнішую наругу
Над ворогом своїм... Ти молодець,
На вигадки голінний!! Ох, козаче!
Чи справді думаєш, що, один раз
Пошанувавши нас, ти стер всю кров,
Що проливав два роки по Вкраїні?
Чи справді думаєш, що одним разом
Ти розщитався з нами?.. Рідна кров,
Що вслід тебе текла, і сльози бідних,
Випалені, випищені країни
Кричать мені о помсті проти тебе...
Життя мені не дороге. Лисенко!
За всі твої наруги і мучення,
За всі біди, і лиха, і напасті,
Що так колись на нас розтошно сіяв,
Тепер зо мною пощитайся! Бийся!!

(Вихоплює із рук у козака шаблюку).

Герцик.

Безумний.

Лисенко.

Е, ні! Він ще й хвабрувати!!
Отак-то, бач, їх шанувать, проклятих!

(Вихоплює шаблю).

Січуться.

Лисенко *(проколює старосту).*

У пекло, к шайтанам, своїм братам!..

Староста захитався; потім ухопив обидвома руками шаблюку, рвонувся на Лисенка, ударив його, Лисенко його удруге, і обидва попадали на землю.

Герцик.

Лисенко! Брате! Ранили!.. Лихо! Лихо!..
Швидче сюди! Перев'язати...

Лисенко *(лежачи)*.

Не ранили, а вбили. Дарма, брате,
Всі перев'язки... Я кінчаюсь... Ляше,
Нам смерть обом... Прости мене
За смерть твою, я за свою прощаю...

Староста *(лежачи)*.

Лисенку! дякую!.. Ти слобонив
Мене зо світу, де нема нічого
Для мене... Помремо братами. Друже!
Дай руку, і нехай в примир'ї нашім
Примириться із Польщею Вкраїна!..
Ой!.. Герцику... перекажи Марині,
Що я її кохаю... *(Умирає)*.

Козаки збігаються коло Лисенка.

Лисенко.

Ох, душно!.. Підведіть мене хоч трошки...
Де панотець?.. А! Осьде він. У мене
Вже й очі мутяться... Прощай, панотче!

Анастасій.

О господи! Твоя і власть, і воля!

Козаки і народ *(прибігають з криком)*.

Слобода! Слобода!.. Нащо се і хто приказав
шанувати ляхів?..

Анастасій.

Мовчіть... Вже й так господь вас покарав!
Згляніть: ваш визволитель осьде мертвий...

Народ *(кричить)*.

Лисенку! Батьку! Хто його! Ох! Дайте
Сюда убійника! Розірвемо!
Іспечемо!!. Наш батьку рідний! Нащо
Покинув нас?!.

Лисенко *(тихо)*.

Ох!.. Розстебніть мені... Я хочу трошки
Сказать їм щось, та дайте мні водиці...

Анастасій побіг за водою; Герцик піддержує йому голову; Лисенко п'є.

Народе православний!.. Знайте всі,
Що і вояк буть мусить чоловік
І християнин... Усіх ляхів
Повипускайте завтра вранці... Хай
Ідуть собі із богом до родини...
Прощайте, братці!.. Хай вам бог поможе!
Моліться всі за грішну мою душу!

(Вмирає).

Герцик.

Не дише, вмер!..

Голоса.

Умер!.. Умер!.. *(Голосять)*.

Анастасій *(над тілом)*.

Умер, як лицар і як християнин.
Його душа, покутою й добром
Очищена, увійде в боже царство,
В збір праведних воїтелів Христових.
Прощай, рачителю слободи й віри!
Нехай на пізні годи твоя слава
Останеться на пам'ять українцям!..
Несіть його до церківки святої...
Своєю смертю дав він нам слободу.

(Обертається до народу).

Народе вірний, православний, добрий!
Бог вчув молитви ваші, приклонився
До нашої недолі, слобонив
Од вражої кормиги і нарік
Своїм народом! Славте, славте бога!
Ходімо в церкву; ніч велика; все

Ісповнилося світу; кожна твар
Да веселиться, бо Христос-спаситель
Воскрес із мертвих! Радуйтеся, люди.
Й хваліте господа!

Крик народа.

Слава богу!
Слава богу!

Усі ідуть; за ними несуть тіла.

Герцик *(позаду їх).*

А як мені — і празника немає!!

ЗАГАДКА

З народної казки

Іван Миколайович Розумний, пан.
Хома
Ярема } слуги і потішники його.
Іван Поклоненко, селянин.
Маруся, дочка його, а потім пані.
Олексій, прикажчик.
Селяни
Панська двірня

І

У пана в будинку. П а н, Х о м а, Я р е м а.

П а н. От, друзяки, як я знудивсь, якби ви знали! Кажіть лиш мені казку.

Я р е м а. Хочете, я?

Х о м а. Ні, я.

Я р е м а. Геть! Чого ти в'язнеш? Пан твою казку так хоче слухать, як собака мову.

Х о м а *(штовхає Яремy)*. Гвалт! Пане, чого він б'ється!

Я р е м а. Пане, хай він іде відсіля! Йому в хліві з свинями бути, а не тута з панами.

Х о м а. Яремо, не лайся! А то так учешу, що аж у вухах задзвенить.

Я р е м а. Хомо, розквашу тобі ніс так, що й батько не пізна.

П а н. Ну вас! Годі, кажи, Хомко, казку. А ти, Яремо, мовчи, а то...

Х о м а. Добре, пане! Яку ж вам казати? Стривайте, оцієї ви ще не чули... слухайте. Був собі цар, а в царя троє синів: два розумних, а третій дурний...

П а н. А, ну тебе з такими казками! Се все на одну стать: цар та три сини, третій дурень, а там вийде, що розумні зостануться дома ханьки мняти, а дурень яку-небудь королівну собі запобіжить. Кажи ти, Яремо, а ти, Хомо, нічичирк; а коли ти в мене хоч слово скажеш, так я тебе тут так і вб'ю! Що се справді! За вашою лайкою ніколи казки не послухаєш! Ярема стане казати — Хома перебиває; Хома почне — за Яремою не кончить. Гляди, Хомо, не дай тобі боже!.. Ну, кажи, Яремо.

Я р е м а. Слухайте, пане. Був собі старець, та такий старець убогий, що й сказати не можна. От пішов він добувати хавтурки. Увійшов в одне село, питається на ніч — ніхто не пускає. Так усе село пройшов — нідс його не приймають почувати, а зима була. Пройшов уже все село — тільки на ріжку остання хата стоїть. Думає старець: як уже тут не пустять, так тоді ляжу на дорозі та й замерзну. От і став стукати: а чоловік з хати й каже: «Пущу, та тільки щоб ти трошки поспав, а опівночі устав та до самого світу казки казав». А старець каже: «Добре! казатиму». Чоловік і впустив його. Він ліг, трошки поспав, прокинувсь та й дума: «Як же я буду казки казати, коли ні одної не вмію?» Та й давай навдиранці! Надійшов до порога, аж щось кричить: «Стою! Пробі рятуйте, стою». Він за поріг — кричить щось: «Мокну! Пробі рятуйте, мокну!» Він не попав у двері, та у комору, а там дві свічки стоять і два голуби цілуються. Він відтіля та у другу комору, аж і там дві свічки горять і дві гадюки кусаються. Він відтіля, та надвір, та під повітку, а там щось кричить: «Стримлю! Пробі рятуйте, стримлю!» Він на город, аж там два стоги стоять — один більший, другий — меншнй, а з меншого у більший жито сиплеться. Він з огороду в поле, а там щось кричить: «Стирчу! Пробі рятуйте, стирчу! Хоч зотніть, хоч зірвіть та покиньте!» Він і вернувсь. Увіходить у хату до господаря та й пита його: «Що то,— каже,— чоловіче, у тебе, що я вийшов до порога, так кричить: «Стою! Пробі рятуйте, стою?» Ну, пане, як думаєте, що се таке? Одгадайте, що воно таке оце усе?

П а н. Ні, не відгадаю. Кажи, так знатиму.

Я р е м а. От як він спитав про те, що кричить: «Стою, пробі рятуйте, стою!» — а господар і каже: «То невістки йшли спати, та рогачів не поклали».

Х о м а. Так оті рогачі й кричать!..

Я р е м а. По шкоді й лях мудрий. Ну, пане. «Що ж то,— каже,— що я вийшов у сіни, а там щось кричить: «Мокну, пробі рятуйте, мокну!» «То,— каже,— невістки пили та коновку у воді покинули».— «Ну, а те, що я не попав у двері, та у комору, а там дві свічки горять і два голуби цілуються?» — «То,— каже,— один мій син із жінкою у любові живе».— «Ну, а те, що я попав у другу комору, а там теж дві свічки горять і дві гадюки кусаються?» — «То,— каже,— другий мій син з своєю жінкою

несогласно живуть».— Ну, а те,— каже,— що я побіг під повітку, а там щось кричить: «Стримлю, пробі рятуйте, стримлю!»— «Та то сокирою хлопці щось робили та й покинули сокиру, устромивши у дрівотню».— «Ну, то ж що таке,— каже,— що я побіг на город, а там стоять два стоги — один більший, другий менший, і з меншого у більший жито сиплеться?» — «То,— каже,— мої сини возили з копицького та украли, так се з їх та у хазяїв стіг пересипається». «А те,— каже,— що, як я вийшов у поле, так щось кричить: «Стою, пробі рятуйте, стою! Хоч зотніть, хоч зірвіть та покиньте!» — «То,— каже,— зостались колосся на ниві, так вони перестояли своє врем'я, так того й кричать... Ну, тепер сідай та снідай».— Сказав казку.

П а н. Мудро зложено, біс його батькові.

Х о м а. Стривайте, пане, я вам загадаю, так так!

Я р е м а. Куди тобі, кваша!

П а н. Цитьте, йолопи! Я вам загадку загадаю, що вам і не снилась.

Хома і Ярема лащаться коло пана.

«Що є на світі над усе ситніш, швидчіш і миліш?»

Я р е м а. Хто його зна! Ситніш — либонь, ваша милість?

П а н. Дурню!

Х о м а. Свиня — та, що ік різдву на сало годують.

Я р е м а. А швидчіш над усе заяць.

П а н. Шалопаї!

Х о м а. Ні, пане, швидчіш над усе кішка.

Я р е м а. Е, пане, знаю: швидчіш над усе блискавка.

П а н. Не втяли, хлопці.

Х о м а. А що, пане, мені дасте, коли відгадаю?

П а н. А що б ти хотів, щоб я тобі дав?

Х о м а. Жупан ваш, пане, що комір червоний та цвяхований золотом. Уже б як вийшов на вулицю, ото б дівчата задивлялись!

П а н. Ну, добре, дам.

Я р е м а. Хоч лизни гарячої сковороди язиком, так не одгадаєш. Звісно, панська загадка: куди нам, простим!

П а н *(погладжує пузо)*. Знаєте що, хлопці?

Хома та Ярема коло нього лащаться.

От що, хлопці. Тепер неділя, люди всі в селі, ідіть і зберіть усе село — і мужиків, і жінок, і дівчат — і скажіть

їм оцю загадку, і скажіть, що, мов, «пан звелів об'явити усім, що хто сю загадку відгадає, то з тієї сім'ї пан за себе буде дівку сватати». От як!

Я р е м а. А що ж, пане: ніхто не відгада!

Х о м а. Та таки ніхто.

П а н. Як думаєте, хлопці, ніхто не відгада?

Х о м а. Ніхто, ніхто. Се вже хоч як, так ніхто не відгадає.

П а н. Ну йдіть, хлопці; тепер неділя, так люди всі дома; йдіть... Ну так як же, хлопці,— іменно ніхто не відгада?

Я р е м а. Далебі, ніхто.

Х о м а. Де її відгадати! Ніхто не відгадає.

П а н. Ну йдіть та так і кажіть, що де відгадають, так обіцав пан з тієї сім'ї дівчину за себе сватати. Ідіть, а я тим часом вип'ю чарку горілки та чого-небудь попоїм. От захляв!

Я р е м а. Та таки попоїжте, пане. З півдня крихта в роті не була, а до вечора ще далеко.

II

У пана ж таки в будинку. Прибігають Я р е м а з Х о м о ю, один другого попереджуючи.

Х о м а. Пане, загадку відгадали!

Я р е м а. Мовчи, товстопуза пляшко! А то бебехи повідбиваю.

Х о м а. Замокла сопілко, мовчи! А то я тобі такого третячка на зубах вираю, що аж за вухами залящить!

П а н. Цитьте, навіженні! Кажи ти, Яремо, що там таке?

Я р е м а. Прийшов до вас чоловік, пане.

Х о м а. Бреше. То Іван Поклоненко.

П а н. Чого ж йому треба?

Х о м а *(швидко)*. Що дочка його, Мар'єю її звати, так ту загадку, що загадували, так прийшов її батько...

Я р е м а. Ач яка пелька! Узяв би та й запхав.

П а н. Покличте того чоловіка, що прийшов,— вас і до півдня не розбереш.

Увіходить І в а н П о к л о н е н к о.

І в а н. Здравія жолаю, Іван Миколайович! З добрим здоров'ям вашу милість поздоровляю. *(Кланяється).*

П а н. Здоров був. Ти Поклоненком прозиваєшся?

І в а н. Тошно-с так-с, судир!

П а н. Чого ти прийшов?

І в а н. До вашої милості, по вашому господському приказанію...

П а н. Коли я тебе кликав?

І в а н. Не положіть панського гніву *(кланяється в ноги).* Я б і не тее... не посмів би був,— так боявся, щоб гірше вашої милості не прогнівити. Не положіть гніву. *(Ще кланяється).*

П а н. Прощаю, прощаю! *(З слізьми на очах).* Ти гарний чоловік. Я от як люблю, як мені хто у ноги кланяється!

І в а н. Ми суть раби ваші зовемося, не сміємо [не] слухатись вашого приказу, довжні те сповнять, що ваша милость велить.

П а н. Так, так. Се я люблю. На тобі четвертак, Іване.

І в а н. За що зволите жалувать? Ми не заслужили.

П а н. Візьми, братець, за твоє щиреє серце, що ти мене шануєш.

І в а н. Як же ми сміємо вашої милості не шанувати! Ви нам єсть пан, ми через вас ситі й одіті. Подозвольте поцілувать вашу ручку.

П а н *(з радістю).* На! *(Протягає руку, Іван цілує).*

І в а н. Не положіть гніву, будьте ласкаві. По вашому приказанію я прийшов до вашої милості по тій части, що вашій милості вгодно було нам, простим людям, премудрую загадку загадати, і звеліли, коли хто одгадає, то щоб до вас явитись. Так у мене є дочка, так вона послала мене до вашої милості, буцім вона ту загадку відгадала.

П а н. Коли се було, що я загадку загадував?

І в а н. У неділю, пане.

П а н. Я щось забув, який сьогодні день?

І в а н. Вівторок, пане.

П а н *(дума).* А, згадав! Що на світі є ситніш, швидчіш і миліш? Так, так!.. Хлопці казали усім людям, і ніхто не відгадав.

Х о м а. Ніхто.

Я р е м а *(мота на нього головою).* Оспка!

П а н. Що ж я тоді сказав, що я дам тому, хто відга-

дає? Га? Як пак я тоді сказав? Сто рублів грошей дам, чи як?

І в а н *(кланяється)*. Ізволили запомнить, судир: ваша милість обіцялись з тієї сім'ї дочку брати, де загадку відгадають.

П а н. Так, так! Тепер згадав. Ну що ж? Відгадав? Кажи: що на світі над усе ситніш, швидчіш і миліш?

І в а н. Ситніш над усе земля, швидчіш — око, а миліш — сон. Не положіть гніву, пане.

П а н. Як? Відгадав?

Х о м а. Так і є: стало буть, швидчіш над усе земля, ситніш — сон, а миліш — очі. Так воно й є!

Я р е м а. Тюлю! Ситніш над усе очі, швидчіш — сон, а миліш — земля. От як ти, квач!

П а н. Ну що ж мені тепер робити? Тебе за себе заміж брати?

І в а н *(кланяється)*. Воля ваша, пане.

П а н. Та се овсі не знать що! Се халепа!

І в а н. Не положіть панського гніву: се одгадала дочка моя.

П а н. Дочка? Так у тебе дочка є? Як її звати?

І в а н. Мар'я, пане.

П а н. Так се мені її заміж брати? А що ж вона, хороша?

І в а н. Не так-то, поганенька.

П а н. Погана? Оце так! От наробив я діла!

І в а н. Не положіть панського гніву. Я б не осмілився, та ваше приказаніє.

П а н. Ну, ну, ти добрий чоловік. *(Думає)*. Ну що ж тепер робити?

І в а н. Воля вашої милості.

П а н *(ходить по кімнаті)*. Жениться! Ах, біс його батькові! Що ж тут діяти? Нічого! Ах, кати його батька!.. Ну, іди собі! Пошлю старостів!

І в а н. Ми суть вірнії і примірнії раби ваші!

П а н. Ну, ну, ти хороший чоловік. Хома, або ти, Яремо, дайте йому чарку горілки!

Хома і Ярема побігли.

Х о м а. Стій!

Я р е м а. Не втни!

Х о м а *(штовхає Ярему)*. Уб'ю!

Я р е м а *(штовхає Хому)*. Уб'ю!

П а н. Як ви смієте при мені биться? *(Б'є Ярему)*. За що ти його б'єш? За що ти його б'єш?

Я р е м а. Ой, ой!

Х о м а *(навколішках)*. Помилосердуйте, пане.

П а н. Іди горілки неси.

Хома пішов.

А ти в мене *(б'є Ярему)* отакечки, отакечки!

Я р е м а *(плаче)*. Він мене попереду зачепив.

П а н. Не бреши, не бреши! От тобі ще! От тобі ще! *(Проганя Ярему. До Івана)*. Прощай, чоловіче.

І в а н. Не положіть панського гніву. *(Пішов)*.

П а н. Оце халепа! Як тут мені бути?

Хома з горілкою іде.

Ти що?

Х о м а. Горілку несу Іванові.

П а н. Я вже його вислав.

Х о м а. Так вернути?

П а н. Як вернути? Вернути?! Ах ти падлюка! Давай сюди чарку. *(Бере чарку і випиває разом)*. А! *(Утирається)*. А! *(Тупа ногами)*. А! *(Копилить губи)*. А! *(Бере його за груди)*. А! *(Б'є кулаками)*. От тобі, от тобі! Знай, що я твій пан! Знай, що я твій пан!

Х о м а *(біжить плачучи)*. Матінко моя, навіщо ти мене породила!

П а н *(оставсь один, скрегоче зубами; очі налились, кулаки стулив і кричить)*. Увесь світ сокрушу!

III

В хаті у Йвана Поклоненка. М а р у с я сидить в одній сорочці і тче. Увіходять Х о м а та Я р е м а, Хома з хлібом, а Ярема з яйцями. Ярема вихватує у Хоми хліб, а Хома у Яреми яйця.

Х о м а *(виступає до Марусі)*. Його благородіє Іван Миколайович посила тобі поклон і жалує тебе на велике опекунство... Давай хліб!

Я р е м а. А дзуськи!

Хома вириває хліб. Ярема не дає. Хліб розломили на дві половинки.

М а р у с я *(тим часом співа пісню):*

Ой коли б я, мій паночку,
Трошки багатенька,
Наплювала б я на тебе
Й на твого батенька.

Х о м а. Що ж ти тепер наробив!

Я р е м а. Се ти...

Х о м а. Брешеш, ти!

Я р е м а. Брешеш, онцихристова довбешка! *(Заміряється кулаком і кидається на Хому).*

Хома підставля кошіль із яйцями, Яремин кулак вибиває кілька яєць з кошеля.

М а р у с я *(скочила).* А що се за харцизяки такі найшли у хату! Чого ви завелись! Ач! Убрались у чужу солому, ще й шелестять! Та вас тут пов'язати треба.

Х о м а. А що! От ми тепер зв'яжемо оцього бісового сина!

Я р е м а. Дурню! Се так на сватанні кажеться?

М а р у с я. Ох, ви виросли — ума не винесли! Сідайте лишень, та я вас стану питати. А будете лаяться,— візьму та й роздягну... Ну, отак. Не кушіть мовчаночка. Кажіть, чого єсте прибули до нас?

Я р е м а. Од пана.

Х о м а. Цить! Не так треба.

М а р у с я. І на се, мабуть, кебети не стало! І самі не знають, чого прийшли. Так я ж вам скажу: прийшли ви за тим, що всяк купує, а ніхто не продає.

Я р е м а. Як се так?

М а р у с я. Овва! Умієте з паном своїм загадки загадувати — так і ні. Ажеж я одгадала вашу, і ви б мою одгадали. Та де вам! Прийдеться самій сказати. Ви прийшли мене сватати, а звісно, що усяк сватається, а ніхто з молодою не набивається. От воно й виходить, що всяк купує, а ніхто не продає.

Х о м а. Так.

Я р е м а. Так.

М а р у с я. Ну, ви знаєте, що старости ходять з хлібом на сватання. Де ж ваш хліб, панове старости?

Я р е м а. Оцей навіжений, бузувірний...

Х о м а. Оцей єретик, щоб йому на тім світі...

М а р у с я. Бачу, бачу, що пристало вам старостувати, як собаці в човні сидіти. Ну та чого барилу з кухви глу-

зувати! Хороші старости! Та й молода незгірша: старости без хліба у хату увійшли, а молода в одній сорочці їх зустрічає. Ви тим без хліба, що дурні, а я тим в одній сорочці, що в мене хата без очей і без ушей, а хоч є очі, так зав'язані.

Хома. Як се?

Маруся. А! умієте загадувати, а розгадати так не вмівались! Та й куди вам, таким бейбасам! Якби собака дзвякнула, то я б і почула; а якби віконниці у хаті незачиняті, то я б подивилась, та все б таки й пізнала, що ви йдете!

Ярема. Бач!

Хома. Де ж твій батько?

Маруся. Поїхав до млина.

Хома. А коли вернеться?

Маруся. Коли поїде на об'їзд — так вернеться увечері, а як навпростець, то у полі й заночує.

Ярема. Від чого ж так?

Маруся. А, і сього не розчовпаєте! Коли поїде навпростець, а там дорога погана, тихо їхатиме, вечора прихватить, то у яру сидітиме.

Хома. А мати твоя де?

Маруся. Пішла на заєм плакати.

Ярема. Еге, се, мабуть, покійника ховають?

Маруся. Дитина вмерла у сусіда, так мати пішли над нею сидіти; а як у нас умре, так, певно, ті до нас прийдуть. От і вийшло, що мати на заєм плаче.

Хома. Ач!

Маруся. Чим же вас частувать, панове старости: чи прибиллю, чи убиллю, чи тим, що на бога дивиться?

Хома. От кати його батька!

Ярема. Що ж се таке?

Маруся. Що? Мабуть, не хватає глузду? Прибиль — то молоко, бо як з корови надоїм — і корова ціла, і молоко прибуває у хазяйстві, а до того й теля годується та росте; а убиль — то сало, бо як його добудеш, то кабана не стане в хазяйстві; а те, що на бога дивиться — то сирівець,— он де стоїть у кутку. Він у нас давнішній та кислий, та як нап'ешся його, то так і задереш угору голову до образів, що онде стоять. А що се у вас за яйця, панове?

Хома. Пан прислав.

Я р е м а. Тобі пан прислав.

Один на другого грізно позирнули.

М а р у с я. А навіщо їх мені? Хто-таки на сватанні молодій яйця носить? Се вже нехай як поїду до пана, так сам почастує.

Я р е м а. Се пан тобі прислав, щоб ти взяла десяток цих яєць і висиділа к ранку курчат.

Х о м а. І щоб панові на обід поспіли.

Я р е м а. А як не поспіють, то пан і брать тебе за себе не стане.

Х о м а. Та ще й хлосту дасть.

М а р у с я. Он як! Та ви з своїм паном мудрі, нічого сказать! Давайте яєць, давайте. Де ж тут десяток? Тут усього шість.

Х о м а. Оцей бузувір...

Я р е м а. Оцей хранцюз...

М а р у с я. Годі, годі! Бачу, що побили здуру. Ну, та я свої знайду. Скажіть панові, що я їх і висиджу, і вигодую, і к обіду панові поспіють, та тільки нехай пан зробить з однолітків плуг, та виоре ним ріллю, та насіє проса. Коли те просо виросте і вберуть його до ранку, і змолотять, щоб було чим курчат годувати,— тоді й курчата мої панові поспіють на обід. Отак же йдіть і скажіть, та глядіть — не забудьте.

Х о м а. От біс його батькові! Яка ж ти з-сина й мудра, Марусю!

Я р е м а. І від чого ти така розумна, скажи, будь ласкава?

М а р у с я. Ну, ну! Нічого тут довго... Ідіть собі та скажіть панові те, що я веліла.

Х о м а *(хоче йти попереду, а Ярема дорогу йому заступає)*. Стій, я попереду.

Я р е м а. Ні, я.

Х о м а. Ні, я! *(Розставляє кулаки)*.

М а р у с я. Ізнов гризетесь! О, та й увірились же ви мені! *(Хватає їх за свити та дує під поли)* От же вам! Нехай горить!

Я р е м а. Де горить? *(Скидає свитку)*.

Х о м а. Ой-ой-ой! *(Скидає свитку)*.

М а р у с я *(підхвачує свитки)*. От же вам, щоб не лаялись! А що! казала — роздягну, от же й роздягла! Ідіть тепер в одніх сорочках, а свитки згодяться курчат укривати.

Я р е м а. От тобі на! А се все ти...
Х о м а. Уб'ю вражого сина!..

Побігли. За дверима чути — кричать та лаються.

IV

У пана в будинку. Пан, роздягнутий, лежить на постелі. Хома мухи б'є долонею, а Ярема лоскоче пана по п'ятах.

П а н. Ач! Справді неначе й не мужицького роду! Яка розумна! Тепер сам не знаю, як від неї відчепиться. Озьми, Хомо, пляшку та налий води мені за пазуху.

Хома робить се.

Послухайте ви, йолопи! Як призову чоловіка з п'ять людей та розложу вас, та так оддеру, що аж млосно вам стане. Нащо ви, сучі сини, казали, що ніхто загадки не відгадає?

Х о м а. Як, пане?

П а н. Так! Щоб вас сей та той! Хіба я не питав вас: хлопці, ніхто не узнає? А ви кажете: ніхто, їй-богу, ніхто! А тепер і вийшло чортзна-що! А все через вас.

Я р е м а. Та се Хома все.

Х о м а. Брешеш, гирявий! Се все ти.

П а н. Мовчіть, біси вашого батька! Ви, бачу, одежу загубили через свою лайку та сварку і діла до пуття не довели. От я вас! Ей, Василько!

Увіходить х л о п е ц ь.

Василько! Одведи Хому та Ярему, нехай їм Михайло півсотні дубиняк у спину заліпить.

Х о м а. Паночку, соколику, помилуйте!

Я р е м а. Паночку, лебедику, помилуйте!

П а н. Ні, ні, не помилую. Веди їх, Василько... та постій! Нехай тепер не б'є — я сам устану та піду. Я от як люблю, як людей б'ють, а вони кричать.

Хома та Ярема плачучи вийшли. Через кілька хвилин увійшов О л е к с і й.

О л е к с і й. Продав я, пане, пшеницю в городі і скупив усе, що треба по-домашньому.

П а н. Добре. Почім же ти продав пшеницю?

О л е к с і й. По сім з копою митою, четверть.

П а н. А що ж так дешево? Учора купець по дванадцять давав.

О л е к с і й *(скороговоркою)*. Та се, видите, судир, по той часті, що купець набавляє по рублю затим, що йому не перевозити, та вп'ять за містяне... стало буть, що на місці купив по рублю, так воно, як його счести, то мало розниці. Та вп'ять і те, що купець гроші давав, а я товаром забирав, а воно як на товар, так завсегда дешевше продається.

П а н. Ну може. Скільки ж грошей? Усіх шість четвертей, по сім з копою... сім та сім чотирнадцять, та ще сім, то вийде... а кат його батька! вийде... вийде... двадцять один, та ще сім, то двадцять вісім, та ще сім, то тридцять п'ять, та шість полтин, по три рублі,— то тридцять, тридцять вісім. Так, Олексію?

О л е к с і й. Так, ваше благородіє, достолно так.

П а н. Де ж гроші?

О л е к с і й. Ось подозвольте поглядіть, що я тут купив.

П а н. У, багато! Скільки всього? Ітого сорок п'ять рублів. Так се, стало буть, ти на свої ще гроші купував?

О л е к с і й. На свої, судир Іван Миколайович!

П а н. Так скільки оце ще тобі грошей слідує?

О л е к с і й. Ізвольте полічить, судир.

П а н. Три... ні! Два цілкових; так, чи що?

О л е к с і й. Істинно так, судир Іван Миколайович!

П а н *(дає йому гроші)*. На ж тобі.

О л е к с і й. Покорніше благодару, судир. *(Бере написаний лік і ховає у кишеню)*.

П а н. Ну послухай, Олексію: зроби мені, будь ласкав, що я в тебе попрохаю.

О л е к с і й. Що прикажете, судир?

П а н. От бачиш, Степановичу, загадав я людям загадку.

О л е к с і й. Знаю, судир, і обіщались з тої сім'ї панію собі взяти, де відгадають, а Йванова Поклоненкова дівчина й відгадала.

П а н. Отож-то й є! Що ж тут мені робити? Брати її не приходиться: пани сміятимуться, що я, такий стовповий дворянин, та взяв таку просту крепачку. Ти сам знаєш, що батюшка мій поручиком був, а дідушка мій у ма-

лоросійській козацькій службі хорунжим служив. А я оженюсь на простій! Як се можна?

О л е к с і й. Справедливо говорите, судир!

П а н. То-то ж і є! Як же з нею мені розв'язатись? Я вже думав і так, і інак. Хотів їй ще загадку загадати, так хлопці мої, Хома та Ярема, таки ніяк не втихомирюються: що пошлю їх, то вони задеруться і діла до пуття не доведуть.

О л е к с і й. Та, по-моєму, просто послать та й сказать їй, що не буде сього ніколи; а то і овсі не посилать, так воно й минеться.

П а н. Не можна, Степановичу, погана слава піде. Скажуть: що се за пан, що раз скаже так, а вдруге інак.

О л е к с і й. Ну так от як: послать її батька що-небуть продавать, а опісля сказати, що, мов, обманив, та й не брать дочки і його ще випарить.

П а н. Еге! І так не годиться. Чоловік добрий — батько, слухняний, та й вп'ять-таки поганої слави не минеш. А я видумав от як: загадаю їй таку загадку, щоб вона до віку до суду не розгадала. От видумав. *(Підскакує)*. Звелю їй приїхать до мене, та тільки так, щоб ні санями, ні возом, сама щоб була ні боса, ні обута, ні гола, ні вдягнута, ні волом, ні конем, ні війком, ні голоблею, ні з гостинцем, ні без гостинця. *(Регочеться)*. От як! Отсе так! Нехай розгада! Як думаєш, Олексію?

О л е к с і й. Хто його знає, пане. Здається, трудно щонебудь видумать.

П а н. Так от я тебе пошлю переказать їй оце. Чуєш?

О л е к с і й. Хм. Мені, ваше благородіє, якось не пристало. Ви звольте послати кого-небудь молодшого, а то я вже старий, та вп'ять мені якось неподобно.

П а н. От іще! Хіба старі та і не ходять свататі? Хто ж і сватом буває, як не старі? Ні, вже зділай милость, Степановичу, ти мені — от як мені услужиш! *(Дає йому асигнацію)*. Ось на тобі! Будь ласкав, зроби те, що я прошу.

О л е к с і й *(дума, потім кланяється)*. Для вашої милості піду; а то, далебі, нізащо б не пішов, якби не ви прохали. Треба послухати свого пана, та ще такого доброго... Коли ж мені йти?

П а н. Зараз іди.

О л е к с і й. Піду, судир. *(Виходить).*

П а н. Васильку! Поклич мені хлопців, Хому та Ярему. Розкажу їм, що я придумав: тож-то сміятимуться!

V

На дворі у пана. П а н, Х о м а, Я р е м а, О л е к с і й.

О л е к с і й. Се, пане, хто його зна, що й таке! Сказала, що «приїду до пана так, як його милость приказує».

Х о м а. Ого!

Я р е м а. Лиха матері приїде! Бреше!

П а н. Нехай собі їде. Уже ж вона, бісова дочка, сьогодні взна, як з паном водиться. Іди собі, Олексію. А ви, хлопці, приведіть сюди хортів, та усіх, таки усіх... Та як стане до двора доїздити, то ми її зацькуємо отут: вони її, бісову, розшматують. Біжіть, хлопці, та швидче.

Хома та Ярема біжать, попереджуючи один другого.

О л е к с і й. Пане! Пане! Іде наша краля, та ще яка! Як казала, так і є!

П а н *(вбіг на рундук)*. Де, де? Гей, хлопці, сюди! Оту її, оту її!

В'їжджає М а р у с я без сорочки, ув'язана неводом, на одній нозі дірявий черевик, друга нога боса та личком перев'язана; сидить на якихось гренджалах, що з одного боку колесо, а з другого полоз. До гренджалів прив'язана палиця, а до палиці ликом козел. Під пахвою у неї заяць.

П а н. Оту її! Оту її!

Маруся кида зайця. Собаки вшкварили за зайцем. Маруся скочила на рундук.

VI

У пана в хоромах. П а н, М а р у с я, одіта панею, О л е к с і й.

О л е к с і й *(увійшов, поклонившись панові, а на Марусю позирнув)*. Прийшли, пане, вп'ять ті мужики, що судяться об сокирі. Чим-небудь зволте кончить. Уже й то щодня сюди вештаються, нічого не роблять, на панщину

не ходять, тільки все основу снують од дому до двору. Пожалуста, розсудіть їх зовсім.

П а н. А, кати їх батька! От огидли! Скажи, нехай завтра прийдуть.

О л е к с і й. Та що з сього буде? Усе завтра та завтра. По мойому совіту, ваше благородіє, узять та й перепороть обох, щоб не позивались за чортзна-що.

М а р у с я. Ну-ну-ну! Ти чого тут кричиш? Ігумену діло, а братії зась. Ач які! Зазнались ви, хлопці. Хіба сам пан не зна, що й сказати? Твоє діло знать — прийшов, сказав, та й годі, а то ще з совітами тиськаєшся! Геть відсіль! Гляди, щоб торби не злякавсь.

О л е к с і й. Та що ж мені, пане, сказати?

М а р у с я. Іван Миколайович! Нащо ви справді водите людей? Розсудіть їх, та й годі. Скажи, нехай підождуть біля крильця.

Олексій вийшов.

П а н. Послухай, Марусю, знаєш, що я тобі сказав? Я тобі приказував не мішатись у мої суди. А? Що се? Я тут пан, а не ти!

М а р у с я. От уже й розсердились. Бачите, які ви, пане. Хіба я вам що погане кажу? Я ваша жона, та не смію нікуди вступатись? Олексієві — так можна, а мені так ні? Хіба за те, що Олексій вас обдурює?

П а н. О!

М а р у с я. А то ж що? Не уступайся, кажете, у мої суди... а багато ви насудили самі? З незнать чого люди у двір цілий тиждень вештаються, і ніяк і досі їм суду не дадуть!

П а н. Та бач, Марусю, діло, кат його матір, заплуталось. Скоро-то його розшолопаєш? Уже я й сам і так і інак, думаю-думаю, ночі не засплю, а все думаю, разів з десять подушку переверну та все думаю.

М а р у с я. Є чого думать? Два дурні сокиру знайшли та й не ладять, кому її брати. Ходімо лишень; я їх зараз розсуджу.

П а н. Так будуть люди сміятись.

М а р у с я. Чого?

П а н. Скажуть, ач який пан! Не розсудить людей своїх сам.

М а р у с я. От тобі на! А я хіба не пані? Вони не сміятимуться. Ходім.

П а н. Ну ходім. Та тільки се так один раз; у другий— щоб ти ніже-ні не сміла мішатись у суд мій. Хлопці, винесіть стули на рундук; підем судить-рядить.

Хома та Ярема, попихаючи один одного, відчиняють двері на ганок. Пан з Марусею вийшли та й сіли.

П а н. Ну гляди ж: один раз, та й тільки; а то як станеш мене перебивать, так вижену геть.

М а р у с я *(на Хому та Ярему)*. Ви чого тут стоїте, шолопаї? Гетьте! Вам тут не місце...

Хома та Ярема пішли.

П а н. Навіщо ти їх прогнала? Не хочу, єй-богу, не хочу! Що се таке? Ти командуєш у мене? *(Скочив)*.

М а р у с я. Сідай, сідай! Люди сміються.

Пан сідає.

1-й м у ж и к. Ізнов ми до вашої милості. Розсудіть, пожалуста.

2-й м у ж и к. Зробіть панську ласку, розсудіть.

П а н. Ну, люди добрі... От цілий тиждень все думаю, як би вас розсудить... Просіть лишень тепер молоду пані.

1-й м у ж и к. Буде ваша ласка, Мар'я Йвановна!

2-й м у ж и к. Пожалуста, сударіня.

М а р у с я. А що там у вас таке?

1-й м у ж и к. Знайшли ми, сударіня, сокиру удвох та ніяк не поділимось. Я кажу, що я знайшов, а він каже, що він. Я іменно знаю, що я! Так що ж будеш робить! Лізе та й лізе: моя, каже, сокира; я, каже, уперед угледів. Розсудіть нас, пані.

2-й м у ж и к. Єй-богу, неправда! Отже, нехай мене злидні поб'ють, коли се правда! Йдемо ми по луці — лежить сокира. Я й кажу: «Дивись, Іване, сокира». А він каже: «Де, Пархоме?» А я кажу: «Ондечки». Та й пішов за нею, а він попереду забіг та й ухопив. Оце й та сокира — у Олексія була вона — ось подивіться: от вона та сама.

М а р у с я. А що тобі робить сокирою?

2-й м у ж и к. Обіддя набивати.

М а р у с я. А тобі?

1-й м у ж и к. Я хотів був попрохати в пана поїхать у ліс коляк нарубати: тин розвалився.

М а р у с я. Зніміть з топорища сокиру. Тобі *(2-му мужикові)* на́ сокиру, а тобі *(1-му мужикові)* на́ топорище.

1-й м у ж и к. Як же се так, пані?

М а р у с я. Ні півслова! Розсудила? Ідіть же собі геть!

Іще два мужики прийшли.

1-й м у ж и к. Розсудіть же й нас, паніматко.

М а р у с я. А об чім?

П а н. Я вас розсуджу. Марусю, тобі казав: не смій уступатись, як я стану судить та рядить; я на те пан.

М а р у с я. А я на те пані! Ну та яке мені діло! Судіть, коли хочете, й самі. Ваші люди — ваша й воля.

П а н. Чого ви?

1-й м у ж и к. Ночували ми, пане, оту ніч у полі, та знаєте, поїхали так не знать як: моя кобила, його віз та віжки. От лягли ми й поснули. Коли прокинулись уранці, дивимось, аж біля кобили лошатко стоїть. Я й кажу: «Моя кобила привела лоша!» А він каже: «Ні, мій віз привів».

П а н. Трудне ваше діло! Не знаю, як і розсудить. Знаєте що? От що! Приходьте ви завтра увечері; я подумаю і розсуджу вас.

М а р у с я. А чого тут іще до завтрього тягнути? Ви, пане, їх розсудіть.

П а н *(подумавши трохи)*. От що! Ти кажеш, твоя кобила привела лоша?

1-й м у ж и к. Кобила, пане, єй-богу, кобила.

П а н. А ти кажеш, твій віз?

2-й м у ж и к. Віз, пане, звісно, що віз: аже ж ми на возі їхали.

П а н. От що: пустіть лоша, куди воно побіжить; коли до воза, так твій віз привів лоша, а коли до кобили, так кобила.

Мужики пускають лоша. Воно, сліпе, побігло до воза.

2-й м у ж и к. А що? Не моя правда вийшла? От бач, я ж казав, що мій віз привів лоша!

М а р у с я. От же й не так треба! Де таки видано, щоб віз привів лоша! Ви, пане, от як їх розсудіте. Ти, чоловіче, кажеш, що кобила твоя привела лоша?

1-й м у ж и к. Кобила, пані.

М а р у с я. А ти кажеш — віз?

2-й м у ж и к. Звісно, що віз: аже ж лоша до воза побігло!

М а р у с я. Добре. Озьміть же ви лоша да поставте його посередині: коли кобила до нього прибіжить, так кобила привела, а коли віз побіжить, так віз. Та тільки от що: хто збрехав, того бить.

2-й м у ж и к. Бог з їм зовсім, пані, нехай уже його кобила привела.

Мужики пішли.

П а н. Як? Що се таке? Га? Мене пересуджувать та переряджувать? Пана? От як! *(Б'є вікно)*. От як! *(Хита двері)*. Матері твоїй сто болотяних. *(Зустрів Василька і почав його скубти, приговорюючи)*. От як! От як!

Василько побіг, пан за ним.

М а р у с я. Зовсім розум розгубив! Тільки хвоста не має, а то б сам собі боки повідбивав!

П а н *(вертається)*. Марусенько, любочко, кришечко! Прости мене, що я на тебе покричав.

М а р у с я. Що-бо ти робиш се, пане? Ну, на віщо воно схоже? Люди сміються, скажуть: «Скрутився пан». Далебі, аж мені через тебе сором!

П а н. Далебі, не буду! Нехай мені сей та той, коли буду! Прости мене *(цілує)*. Отже я поїду на лови, Марусю, а ти останешся у мене господарювати, та вже що хочеш, те й роби. У всім даю тобі волю.

М а р у с я. Щоб опісля кричав?

П а н. Ні, ні, не буду ніколи кричать, не буду. *(Іде, потім вертається)*. Я не хочу з тобою жити! Бери од мене, що є в мене кращого тобі й ліпшого, та йди собі геть! І не хочу, і не хочу! Іди зараз!

М а р у с я. І піду, ей-богу, піду і не плакатиму!

П а н *(радий)*. Підеш?

М а р у с я. Піду, аби дав мені узяти що найкращого.

П а н. Бери, бери, тільки одв'яжись! За тобою і мені життя нема.

М а р у с я *(пішла і принесла пляшку горілки)*. Так прощайте ж, Іване Миколайовичу! Нічого з вами робить! Тепер я вже не ваша пані. Попрощаємось та розлучимось на вічні віки.

П а н. А се що? Для чого?

М а р у с я. А як же? Як чесно та любо ми побрались,

Портрет М. Костомарова. *Фото. 50-і роки XIX ст.*

САВА ЧАЛЫЙ,

ДРАМАТИЧЕСКІЯ СЦЕНЫ

на

Южно-Рускомъ языкѣ.

СОЧИНЕНІЕ

Іереміи Галки.

ВЪ ХАРЬКОВѢ.

Въ Университетской Типографіи.

1838 года.

Титульна сторінка першого видання п'єси М. Костомарова «Сава Чалий».

так треба нам і розійтись. Погуляємо наостанку та й розлучимось навіки.

П а н. І то добре.

М а р у с я. Пийте, Іван Миколайович, призволяйтеся.

П а н *(п'є)*. Іди собі, іди, а пересуджувать та перерядживать я себе не дам! *(Ще п'є)*. Ох-ох-ох-ох!

М а р у с я. Чи оце ж тобі, паночку, і не жалко буде мене?

П а н. Ох-ох-ох-ох! *(П'є і плаче)*.

М а р у с я. Прощай, мій паночку, мій милесенький, прощай!

П а н. Прощай, моє серденяточко, моя ластівко. Ох боже мій, боже мій! Прощай!

М а р у с я. Вип'ємо ще.

П а н *(п'є)*. Ох-ох-ох-ох! *(Підскочив)*. Хто сміє против мене грубити? Ніхто, єй-богу, ніхто! *(Хоче йти, та захитався. Б'є себе по кишені)*. Гроші є! *(Б'є себе по голові)*. Розуму багато! Чого мені? Пан! На всю губу пан! Ох-ох-ох-ох! *(Упав на стул головою)*.

М а р у с я. Нехай лиш засне.

Пан стогне.

Гей, хлопці!

Увійшли два чоловіки.

Запряжіть мені шолудиву кобилу у той віз, що гній возять.

Чоловіки пішли.

VII

Вулиця біля панського двору. На шолудивій кобилі М а р у с я везе п'яного пана у возі.

М а р у с я. Ньо, ньо! урагова! Ньо, ньо, диманова! Ньо!

Д і т и *(біжать за нею)*. Тю-тю! кир-кир!

М а р у с я. Геть, жевжики! а то як свисну, так аж під греблю закотитесь.

Х л о п ч и к. Се пан твій, Марусю?

М а р у с я. Ну, ну, убирайся! *(Хвиська хлопця, він одбіга)*.

П а н *(прокинувсь)*. Гей!

М а р у с я. Ньо!

П а н. Що се таке? Ой! що се таке? Господи Ісусе, де се я?

М а р у с я. Ньо!

П а н. Осьде церква, от сад, онде будинок... Я з будинку їду...

М а р у с я. Ньо!

П а н. Чи я живий, чи вже вмер? Де се я? Що я таке єсть?

М а р у с я. Ньо!

П а н. Се Маруся. Гвалт! Ти... куди ти мене везеш, чи в пекло, чи що?

М а р у с я. Додому.

П а н. Як додому? Ой-ой-ой! *(Скочив)*. Як се я тут опинився? Ти мене вкрала, чи що?

М а р у с я. Ти мені сам оддав себе.

П а н. Як?

М а р у с я. Чи ти тямиш, що ти мені казав?

П а н. Я тобі велів з мого двору убиратись!

М а р у с я. А з якою умовою? З тим, щоб я узяла з твого дому, що мені найкраще.

П а н. Ну?

М а р у с я. А мені кращого нічого нема у твоїм домі над тебе: я тебе полюбила. Ти мені казав, щоб я узяла, що мені є кращого й милішого; отже я узяла тебе та й везу.

П а н. Ах, біси твоєму батькові! Що се таке? Хіба ж оце ти від мене й не відв'яжешся?

М а р у с я. І, цього вже й не думай! Хоч що хоч роби, а я таки від тебе не одчеплюсь! Се вже й гадки не покладай! Бач, вигнав мене, так я тебе самого з господи повезла.

П а н. Ну нічого робить! Мабуть, така моя доля! Та правда: казав же купець, що десь пан оженився на простій, се, мабуть, трапляється!

М а р у с я. Іще б то!

П а н. Так поїдем же, коли так, додому, і от тобі хрест святий перед церквою... не буду вже ні кричать, ні виганяти тебе... Таки так заплющу очі та й на світ не дивитимусь. Роби, що знаєш. Во всім твоя воля!

М а р у с я. Ну! от бачиш? Отак би й давно! Отепер і розумний став!

Пан сів на віз. Маруся повернула кобилу, і поїхали назад у будинок.

КРЕМУЦИЙ КОРД

Незабвенной А. Л. К.

на память 14 июня 1847.

Lecz dotąd w mobem zachowałaś łonie
Też same oczy, twarz, postawę, szaty:
Tak motyl piękny, gdy w jursztyn utonie,
Na wieki całą zachowuje postać...

A. Mickiewicz, «Konrad Wallenrod»[1]

---

[1] Я в серці, друже, зберегла донині Ту саму постать, в тих часів одежі. Метелик так, потонувши в бурштинні, Свою красу навіки зберігає.

А. Міцкевич, «Конрад Валленрод» (польське). Переклад М. Рильського.

ДЕЙСТВУЮЩИЕ ЛИЦА:

Тиверий, римский император.
Сеян, его любимец.
Кремуций Корд, историк.
Пинарий Натта, историк.
Сатрий Секонд, поэт.
Фирмий, сенатор.
Вибий, старик, изгнанник.
Юний Вибий, сын его.
Сенаторы
Рабы Кремуция Корда
Помпилия, Аврелия } римские гражданки.

Действие в Риме, в царствование Тиверия, в 25 году от рожд. Хр.

ДЕЙСТВИЕ I

Доносчики

I

Зал во дворце Сеяна. Стены обложены мрамором, карнизы — черепахою, колонны с серебряными завитками, кресла слоновой кости, столы белого мрамора. У дверей стоят Сатрий, Пинарий, Юний Вибий и несколько клевретов Сеяна. Дворецкий ходит на цыпочках.

Дворецкий. Тс,— идет!

Все выпрямляются и приготавливаются к встрече. Сеян выходит в прозрачной шелковой тунике, в белой тоге с золотыми кистями, с золотым венком на голове. Толпа восклицает: «Да здравствует возлюбленный богами!» Все кланяются до земли. Сеян отвечает гордыми поклонами.

Сатрий *(подходит с подобострастием и подносит Сеяну тетрадь из пергамента)*. Дозволь, достойный преемник Мецената, светлый покровитель наук и искусств, высокий любимец Аполлона, дозволь со страхом благоговения насладиться неизреченным счастьем воззрения милостивых очей твоих на слабое произведение моей музы, которая перестанет завидовать музе Вергилия и Горация, если звуки моей кроткой свирели раздадутся под живительной сению стоп твоих.

Сеян. Хорошо, хорошо! *(Берет тетрадь)*. Право, половина всех посланий Горация! Ты поэт плодовитый. *(Перелистывает)*. Фи! Что это? Троянские герои, нимфы, боги?! Да никак и меня ты производишь от какого-то полубога?

Сатрий. По высокой душе твоей,— я мечтал в моем поэтическом восторге,— ты отрасль великого Диомеда.

Сеян. На поэтах не взыскивается! Благодарю за усердие, но я, мой добрый друг, не люблю лести в глаза... Возьми свое произведение, читай его с друзьями, знако-

мыми,— распространяй его как можно более... я дам тебе тысячу сестерций на переписку... Должно поддерживать в публике хороший вкус: в наше время так мало хороших поэтов... Но я не люблю лести,— повторяю тебе. Распространяй, продавай свое сочинение, и я прикажу эдилам предлагать покупать его гражданам, дабы ты получил достойную награду за свой поэтический труд. Но опять-таки скажу — я не люблю лести. Впрочем, я всегда буду к тебе милостив.

Сатрий. Милость твоя выше всех твоих благодеяний!

Сеян *(обращается к Юнию Вибию)*. У тебя что это?

Ю[ний] Вибий. Донос на врага императора и отечества.

Сеян. А! на кого же?

Ю[ний] Вибий. О, если бы язык мой присох к моему поднебенью, прежде чем выговорить это ужасное, некогда столь сладкое моему сердцу имя! О, если б сердце мое разорвалось на части от снедающей его горести, прежде чем погаснет в нем чувство, вложенное природою! Но — клянусь бессмертными! — нет для меня уз священнее тех, которые обязывают меня верности к цезарю! Это... донос на преступного отца моего.

Сеян. Сколь похвален и изумителен твой поступок, если донос справедлив, столь же ужасен он, если донос твой противен истине — чего я не хочу предполагать. Твой отец был сослан за то, что, не зная хорошо дела, ложно впутался в донос на Либона Друза; хотя Либон Друз оказался преступником и доносители получили достойное возмездие за свою ревность к истине и правосудию, но открылось, что твой отец, не зная дела, свидетельствовал на Либона единственно из желания не потерять участия в награде, ожидавшей обличителей преступника. Цезарь, наградив прочих, наказал, однако, отца твоего, ибо цезарь наш есть образец справедливости. Ты должен помнить это, мой добрый друг... Что сделал твой отец?

Ю[ний] Вибий. Не довольствуясь неизреченным милосердием цезаря, оставившего ему жизнь и отечески наказавшего его ссылкою в Галлию, он рассеивает преступные и ложные слухи о тебе,— дерзает клеветать, обвиняя тебя в убийстве, прелюбодеянии, говорит, что Тиверий держит Рим в оковах, а сам находится в рабстве

у тебя,— и возмущает нелепыми выдумками глупую толпу. С ним в соумышлении Корнут, который присылает ему деньги для произведения мятежа в Галлии.

Сеян. Ужасные, потрясающие душу клеветы достойны, без сомнения, примерного наказания. Я должен представить твой донос цезарю. Но, восхваляя твое усердие, мой друг, я не могу воздержаться, чтоб не сделать тебе упрека. Ты сделал примерное дело, не жалея и родного отца для блага отечества, но... ты наполнил грудь мою тоскою. Я не мстителен от природы и склонен более простить отца твоего, чем преследовать; но, к несчастию, дело, касаясь меня, касается целого отечества, и тяжелый долг заставляет меня подавить врожденную наклонность — забывать обиды. Впрочем, я все-таки постараюсь облегчить своею просьбою у государя участь отца твоего. *(Обращается к Сатрию)*. Похвально служение музам, а еще похвальнее, когда с ним соединяется служение отечеству. Рим полон разврата, лихоимства и тайных замыслов против общественного порядка. Искоренять плевелы есть дело достойное каждого верного сына отечества, также и поэта. Видишь ли, каков Вибий? Для цезаря и отечества он не пожалел и отца родного: вот пример, который я поставлю для подражания всем молодым гражданам Рима. Ты — поэт, бываешь в кругу поэтов, ученых, софистов; между ними много злонамеренных; будучи незамечаемы правосудием, они втайне, как змеи, извергают яд своих мнений; обнаруживать их заранее и лишать возможности причинять дальнейший вред обществу есть дело важное и спасительное. *(Обращается к Пинарию)*. Ты — историк и часто бываешь, конечно, между своими собратьями; к сожалению, они мало оправдывают покровительство, оказываемое императором искусствам и их служителям. Например, мне попадается в руки история под названием «Анналы Римской Республики» Кремуция Корда... просто вещь возмутительная! Автор хвалит злодея Брута и называет убийцу божественного Юлия Цезаря — Кассия — последним из римлян! Каково?! Да за это одно следовало бы отрубить руку, которая осмелилась написать подобные выражения! Вся эта история, с начала до конца, наполнена если не явно преступными, то двусмысленными выражениями и неуместными похвалами прежней свободе, а следовательно— неблагорасположением к настоящему порядку вещей.

Цезарь не любит этих возгласов о свободе и правах гражданских, о славе старого Рима, под которыми обыкновенно стараются укрыть возбуждения к необузданности и безначалию. Без сомнения, за подобные выходки Кремуция Корда следовало бы предать суду сената. Злодей, которого преступные намерения не вполне раскрыты, получит ничтожное наказание и — станет еще дерзновеннее. Справедливость требует, чтобы все тайные замыслы неблагонамеренного человека были обнаружены, дабы можно было истребить, так сказать, самый сок зла. Без сомнения, если Кремуций Корд, дерзнув написать подобные строки в своей истории, нагло похвалил убийц Юлия Цезаря, то конечно питал злобу к императору и существующему порядку вещей. Надобно доказать это яснее. Император желал бы, чтоб вся тайна души этого зловредного человека была обнаружена... разумеется, сообразно строгой истине и нимало не примешивая клеветы, которая наказывается более всех преступлений.

Сатрий. Молю богов, да даруют нам возможность заслужить твое внимание! Но сколько бы мы ни напрягали свои слабые силы — все наши заслуги не будут достойны единого милостивого взгляда нашего цезаря.

Сеян. Прекрасно, мой добрый друг. Прощайте. Надейтесь на мою благосклонность. *(Уходит)*.

Толпа кланяется.

II

В саду Кремуция Корда. Сатрий, Пинарий, Фирмий—входят.

Сатрий. Тише, тише! Чтоб нас не увидали в окна! Садитесь, друзья, между деревьями да смотрите не испортите дела. Вы будете свидетелями, а потому напрягайте слух, когда будет говорить Кремуций Корд. Ни одно слово не должно миновать ушей ваших.

Пинарий. Я вскарабкаюсь на этот бук: он так ветвист, что на нем не увидят меня, хоть бы подошли к его подошве. *(Влезает на дерево)*. Дерево так высоко, что если б меня увидели с улицы, то сочли бы за орла.

Фирмий. Смотри, чтоб кто-нибудь не пустил в тебя стрелы. Что касается меня, то я, во-первых, сорву себе одно мидийское яблоко и залезу в шиповник. Хотя там

сидеть неприятно, зато слышнее и безопаснее: туда никто не полезет... А когда иглы станут меня колоть, то я буду прохлаждаться яблоком.

Сатрий. Хорошо. Сидите смирно. Я иду. *(Идет назад; потом возвращается с другой стороны и подходит к окну дома)*. Кремуций, друг!.. Ах, боги! Возможно ли... У тебя такой прекрасный сад, теперь такой восхитительный вечер, а ты сидишь закупорясь в своей конуре, где так душно и тесно. Я пришел вызвать тебя и, чтоб вернее успеть, вбежал в твой сад. Хочу и тебя завлечь сюда. Мне скучно, друг: я пришел разогнать скуку с тобой. Выходи скорее.

Кремуций *(из дома)*. А! это ты, любезный Сатрий? Добро пожаловать, войди.

Сатрий. Куда? в дом? Ни за что! Что за неволя жариться в стенах, когда заходящее солнце позволяет наконец перевести дыхание от убийственного жара? Кто войдет в такой сад, тот не скоро из него выйдет.

Кремуций входит.

Что за прелесть! Какие роскошные деревья! Какие блестящие цветы! Сядем здесь, друг.

Кремуций. Сядем, пожалуй.

Садятся.

Сатрий. Ты вечно занят своей историей; погрузился в прошедшее и знать не хочешь ничего, что вокруг тебя. Правда, многое так дурно, что спрятался б от него не только в дом, но в могилу; однако все-таки это голубое небо нашей счастливой Авзонии, эта яркая зелень, эти отливы даров Флоры и Помоны — все это, право, стоит того, чтоб пожить на свете. Есть еще много на земле такого, что заставляет, хоть на время, забывать и тиранов, и доносчиков, и льстецов... Ну, как идет твоя работа?

Кремуций. Я кончил свой труд.

Сатрий. Как? Довел свою историю до нашего времени?

Кремуций. Я довел ее до Филиппинской битвы. С концом республики оканчивается моя история.

Сатрий. А далее не хочешь продолжать? Правда, друг,— и не советую. Даже с написанным буть осторожнее; теперь время такое, что могут придраться и за сказание о временах давно прошедших. Я о себе скажу: мне

очень дороги музы, но иногда приходит печальная мысль расстаться с ними.

Кремуций *(в сторону)*. Как бы музы были довольны... *(Ему)*. Отчего же?

Сатрий. Да оттого... между нами будь сказано... музы там обитают, где цветет свобода. Тираны не любят даров Аполлона, хотя и приносят ему жертвы. Что такое поэт? Прежде — истолкователь воли богов, возбудитель смертных к добродетели, хранитель чувства прекрасного, теперь — он самое жалкое создание. На его восторг наложены оковы: он — паяц, забавляющий сильных, раб, обязанный усыплять своего господина от бессонницы после жирного обеда. Или хвали Ливию, Сеяна, или — не пиши. Да что я говорю? И хвалить их опасно. Скажут: «Он под лестью хочет укрыть злые замыслы», а иногда просто скажут: «Что это он хвалит настоящее и живых? Он думает об них... А когда думает, то что-нибудь и надумает!» А попробуй воспевать старину... «Он не любит настоящего,— закричат тогда,— он хочет восстановить прошедшее». Не трогай ни старого, ни нового — воспевай луга, леса, полевых нимф... «А! — скажут тут,— он удаляется от похвал цезарю, стало быть, не любит его; он не смеет заговорить о настоящем, стало быть, боится проговориться, стало быть, у него на душе есть такое, за что бы его наказали». А не то — отыщут, пожалуй, какую-нибудь аллегорию, какой никогда поэт и не предполагал; да, наконец, он уже и тем виноват, что он поэт, а не все поэты угодны цезарям. Захочет ли он разбить свою лиру и осудит себя на пифагоровское молчание — и тут не уйти ему от подозрений: «Почему он прежде писал, а теперь молчит? Следить за ним!» А нужно только сильному сказать: «Следить за таким-то»,— и такой-то как раз попадет в беду. Цезари и поэты не уживаются в одном государстве.

Кремуций. С этим я не соглашусь. Мне даже кажется напротив, по крайней мере у нас. Во времена республики муза латинская склоняла голову пред чужеземной, греческой музой; только со времен Августа услышали мы звучные песни мантуанские, сульмонские, на родном языке Лациума.

Сатрий. Песни сульмонские! А о певце Сульмонском забываешь?! Хороша была ему милость от покровителя муз. Бедняжка изныл в чужой земле, среди вар-

варских народов. А все отчего? Он долго не хвалил ни Августа, ни Мецената, ни Агриппы, жил себе в мире богов или шутил над римскими прелестницами. «А! — говорили тогда при дворе Августа,— он человек неблагонамеренный, он не ищет покровительства сильных, он вреден»,— и все поставили ему в вину, даже его элегии, потому что они соблазнительны. Да у Горация больше соблазнительного, но Гораций курил фимиам Августу, и все было объяснено в хорошую сторону. Довольно, чтоб раз почли тебя неблагонамеренным — не поправишь дела. Как ни льстил Овидий на Дунае — все напрасно. «Вздор,— говорили в Риме,— он хочет только выкарабкаться из беды, а не думает так, как пишет».

К р е м у ц и й. Дарование везде пробьет себе дорогу, и талант не угаснет под бременем несчастья; а без несчастий нельзя обойтись на земле. Поэт недаром сказал, что боги мешают в урну жизни счастье и горе поровну: не то, так другое, а, живучи на земле, не уйти от горя: у иного такое, у другого иное, а всякому равно тяжело свое горе; один томится в изгнании, пораженный немилостию владыки, другой изнемогает от неизлечимой болезни, жизнь третьего отравлена семейным несчастием... Есть одно самое ужасное горе, перед которым бессильны все бедствия: это горе — нечистая совесть и тяжесть чужой крови и чужих слез. Вот истинное горе, любезный Сатрий! Да сохранит от него Юпитер нас всех... Прочее все услаждается терпением и чувством собственного достоинства; страдания добрых возвышают их душу, а страдания злых прибавляют к их порокам еще новый порок — малодушие. Надобно избегать этого порока. Не предавайся тоске; помни, что собственно не горе, а тоска, происходящая от горя, нас мучит. Равным образом, не слишком предавайся радости — и удобнее перенесешь неприятность, когда она постигнет тебя.

С а т р и й. Ты справедливо говоришь, что нет ничего горестнее нечистой совести; но, знаешь ли, наш век таков, что человек честный может легко сделаться негодяем.

К р е м у ц и й. Это может быть только тогда, когда твой честный человек не был честным, а только казался таким,— в самом же деле был всегда скрытый негодяй. На свете нет силы, способной поколебать честного человека.

Сатрий. Не говори этого! А Сеян? А Тиверий? Скажу тебе про себя. Я мирно занимался поэзиею; вдруг приходит ко мне клеврет Сеяна и говорит, что любимец желает, чтоб я написал ему что-нибудь.

Кремуций *(в сторону)*. Проговаривается — или заговаривается...

Сатрий *(продолжает)*. Что будешь делать? Не послушайся — начнет мстить! Обвинят тебя в неблагонамеренности, подслушают двусмысленные слова, перетолкуют,— и вот дом твой окружен воинами, и тебя ведут на суд или в темницу... Сообразив все последствия, я увидел, что благоразумие требует исполнить волю Сеяна. И я написал ему оду. Ха-ха-ха! Ты себе представить не можешь, что за глупое создание вышло из моей оды! Бавиевы творения — Энеида перед моею одою! Я производил в ней Сеяна от Диомеда, и Сеян принял ее благосклонно и велел распространять ради хорошего вкуса!.. Ну скажи, друг мой, не подлость ли это? Я презираю любимца, а должен величать его в стихах своих. Знаю, что этим я уронил себя в глазах ценителей искусства, между тем, согласись, я не мог поступить иначе. Что бы ты сделал на моем месте?

Кремуций. Я не поэт и в таком положении быть не могу.

Сатрий. Хорошо, ты — историк. Ну что бы ты сделал, если б Сеян вдруг поручил тебе описать царствование Тиверия?

Кремуций. Мне этого не предложат, потому что всегда найдут людей, более меня сведущих в современной истории, которою я не занимаюсь.

Сатрий *(помолчав немного)*. Друг мой! Я пришел к тебе за важным делом. *(С таинственным видом)*. Я пришел предупредить и предостеречь тебя по дружбе.

Кремуций. От чего и от кого?

Сатрий. Да хоть бы от доносчиков, зложелателей, клеветников.

Кремуций. Я не боюсь доносчиков, потому что не делаю ничего противозаконного; презираю клеветников, потому что на то они клеветники, чтоб их презирать.

Сатрий. Однако надобно быть осторожным. Поговаривают, будто в твоих анналах есть что-то вольное, будто ты слишком хвалишь свободу. Я советую тебе пересмотреть твою рукопись и не пускать ее в свет, пока не

заменишь кой-каких мест другими; для друзей, разумеется, ты можешь оставить в надлежащем виде и даже еще более написать правды.

Кремуций. Я готов то же самое читать перед целым Римом, что читаю с друзьями. Я не живу в настоящем, я — историк, я — гробокопатель: мертвые не потребуют от меня отчета. В Риме нет закона, который бы судил историков, говорящих свободно о том, что уже унесено временем.

Сатрий. Нет закона?! Да какой же есть в Риме закон, кроме произвола тирана и его любимцев? Закон попран, поруган; закон исчез вместе с добродетелью: обман, раболепство воцарились на месте прежних добродетелей! «О времена! О нравы!» — восклицал Цицерон. Но что бы сказал ты, великий вития, если б теперь поднял из могилы почтенную свою главу, принесенную в жертву возникающему тиранству? Где форум, комиции, где трибуны — охранители слабых?.. Их заменили теперь доносчики! Доносчики! Ничто не может выразить весь ужас этого слова, неизвестного в старом Риме. Скоро ремесленники покинут свои мастерские, а купцы свои лавки и начнут терзать друг друга доносами, потому что это выгоднее и легче. Донос сделался теперь средством для достижения почестей, как прежде храбрость и любовь к отечеству... Горе гражданину, если в театре он не посмеется над фарсом комического актера, когда он понравился Тиверию и Сеяну! Ужинаешь ли ты с друзьями — прикажи слугам посмотреть под столом, за колоннами, не спрятался ли где-нибудь доносчик. Если не найдут — бойся гостей твоих, особенно когда фалернское начинает путать язык твой; повторяй про себя стих Овидия: «Галлюса погубило невоздержание языка при употреблении вина». Бойся жены твоей: если коварный обольститель найдет дорогу к ее сердцу — он донесет на тебя, жена подтвердит донос, и тебя отправят в ссылку или в тюрьму, а имение твое отдадут доносчику; и если врагу твоему скоро не надоест твоя жена, он женится на ней, и дети твои должны будут называть его отцом, а о тебе не посмеют вспомнить. Бойся собственных детей твоих, которым ты даровал жизнь и дыхание. Если дочь твоя хочет выйти за отпущенника — не препятствуй ей, иначе она донесет на тебя! Если сын твой впал в распутство — не останавливай его, иначе он донесет на тебя! Ты думаешь, его накажут,

как отцеубийцу, по старине — нимало: его поставят в пример юношеству как образец верности государю и отечеству. Бойся рабов твоих и не наказывай их, если они обкрадывают тебя,— иначе они донесут на тебя! Не надейся на то, что по старым законам раб не смеет свидетельствовать на господина своего: закон об оскорблении величества не знает этого права, потому что перед ним — все рабы; да, впрочем, у тебя купят раба твоего, так что ты не посмеешь не продать его, отпустят — и все пойдет законным порядком. Бойся отпущенников своих, бойся каждого, кому ты оказал благодеяние; теперь в обыкновении платить за добро доносами, и когда узнает император, доносчику причтется в большую добродетель его неблагодарность... Вот положение римского гражданина под правлением тирана, который, порабощая Рим, достойно сделался сам рабом! Да еще чьим?! Отпущенника, вышедшего в люди тем, что в молодости продавал себя старикам, потом сводничал, а наконец подавал доносы — верховный источник благополучия! Все знают, что он убил Друза, живет с его вдовою,— один Тиверий этого не знает, потому что любимец утешает его вымыслами разврата. Но скоро, кажется, придет черед и Тиверию: любимец отправит в Елисейские Поля сперва семейство Германика, потом и Тиверия — прикажет пожаловать его богом, а потом захватит власть, и мы падем ниц перед новым владыкою, которого также со временем поместим на Олимп.

К р е м у ц и й. Не прерывая слушал я речь твою, но понял в ней мало, потому что ничего этого не знаю и ничто из этого меня не занимает. Впрочем, ты сам себе противоречишь. Несколько раз ты восклицал: «Бойся, бойся!» — а сам не боишься говорить о том, чего так надобно бояться. Из этого я заключаю, что бояться надобно мне, а не тебе, и что поэтому мне опаснее тебя слушать, чем тебе говорить.

С а т р и й. Кремуций! друг! Что говоришь ты? Зачем холодностью отвечаешь на мою горячность? Или тебе не нравится, что я, почитая себя в безопасности, считая тебя за честного человека, едва ли не единственного в Риме, заговорил с тобою нараспашку, излил заветное горе о родине?.. Ах, Кремуций! Другой бы подумал, что и ты способен приобщить свое почтенное имя к числу доносчиков. Прости мне это слово, вырванное огорчением! Я далек от

такой мысли о тебе. Но мне слишком прискорбно, что я не нашел в тебе друга... Видно, я недостоин быть твоим другом.

Кремуций. Я — друг всем добрым людям и доброжелатель как добрым, так и злым: последним, разумеется, нельзя пожелать ничего лучше обращения на путь истины.

Сатрий. Ты стоик, это я вижу. Люблю тебя от всего сердца, но, признаюсь, мне не по душе суровая мудрость закона: ее последователи честны, прямодушны, но слишком холодны.

Кремуций. У нас в Италии очень жарко, а потому недурно, если внутренняя холодность крови будет умерять внешний жар.

Сатрий. Да, в Италии очень жарко, настоящий ад: Флегетон разливается из дворца Плутонова; есть все принадлежности ада: и Мегера — Ливия-Августа, и Тизифона — Ливия, вдова Друза, и перевозчик душ на муки— Сеян, и кривые судьи и Гарпии — доносчики.

Кремуций. Я хочу сказать не это, а то, что солнце у нас жжет, больше ничего.

Сатрий. По странному капризу Аполлона жжет да не греет; по крайней мере, сколько ни пробуждала весна умершей зелени,— свобода Рима спит непробудно.

Кремуций. Сатрий! Если ты хочешь быть со мною знаком,— не говори о настоящем порядке вещей: я не могу ни хвалить, ни хулить его, ибо не знаю его; иначе ищи себе других собеседников, более способных ценить твое красноречие.

Сатрий. Кремуций! Я тебя не понимаю... Ты хочешь, чтоб я, будучи твоим другом, сдерживал пред тобою свои чувства, как на площади?

Кремуций *(встает и подходит к розам)*. Как тебе нравятся эти белые розы? Неправда ли, они очень милы? Это любимые цветы мои—какой прелестный запах! Я для тебя срежу. Ах, нет! Вот здесь получше. *(Идет к тому кусту, в котором спрятался Фирмий)*. Ах! Что это? Змея? Нет, подобие человека! В шиповнике! Воры! Воры! Эй! Люди! Сюда!

Вбегают рабы.

Сатрий *(в сторону)*. О, проклятый дурак.

Кремуций. Что я вижу? Сенатор Фирмий! Сена-

тор римский в шиповнике, с полуобъеденным плодом! Сенатор залез в чужой сад, конечно, с намерением воровать яблоки или груши?

Фирмий. Осторожнее! Если ты узнал, что я сенатор, то не каркай об этом пред своими слугами.

Кремуций. Осторожнее, сенатор. Ты порвал свою латакливию о шиповник. Видно, у тебя велика охота до моих плодов, если ты решился наслаждаться ими в таком неприятном месте; но зато, видно, они тебе очень понравились, если ты не чувствовал, как иглы царапали твое тело. Не лучше ли было придти прямо ко мне и попросить: я бы дал тебе из уважения к твоему сенаторскому достоинству. Слуги! Нарвите яблок, груш, мидийских яблок и наполните ему всю тунику; заворотите ее вверх и завяжите около шеи; наполните плодами рукава, а руки завяжите назад, чтоб плоды удобнее могли держаться.

Слуги исполняют это.

Между тем, поищите по саду, нет ли еще подобных посетителей. Да заприте калитку, чтоб кто-нибудь не ушел отсюда.

Слуга. Господин! Господин! Еще кто-то сидит на буке, да так высоко, что не достанешь.

Кремуций. Кто это? Да это Пинарий Натта, историк. Немудрено, что, пришедши красть плоды, он попал на бук вместо яблони: ему не в первый раз делать промахи; он и в своей истории принимал Сципиона Африканского за Азиатского... Слезай-ка с бука, историк, да сядь лучше под тенью бука и, как Титир, поведай нам, какому богу ставишь алтари?

Пинарий. О стыд! О поношение! Нет, Сатрий! Горе тебе! Ты ввел меня в этот срам! Я отомщу тебе! *(Слезает).*

Фирмий. Ах, задыхаюсь! Кремуций, сжалься, освободи меня, не бесчесть меня...

Пинарий. Кремуций! мы в руках твоих, и ты, конечно, можешь нас обесчестить, но что тебе из этого пользы? Отпусти меня — я отблагодарю тебя.

Кремуций. Чем? Не историей ли своего изделия?

Пинарий. Смейся над моей историей сколько хочешь, но я не променяю ее на твою, потому что твоя привела в сад гостей, подобных нам. Мы не воры — мы доносчики; мы — свидетели, призванные Сатрием для под-

утверждения доноса его на тебя. Сатрий научил нас спрятаться между деревьями, а сам вызвал тебя и завел с тобой разговор о событиях настоящего времени для того, чтоб ты проговорился и таким образом попал в расставленную сеть. Всему виною Сатрий. Отпусти меня — и я донесу на него вместо тебя.

Сатрий. О злодейство! Измена!

Пинарий. Я донесу на тебя, бездельник! Чего свидетелями можем мы быть теперь! Что слышали мы от Кремуция Корда, кроме неохоты отвечать на твои речи? Мы испытали Кремуция Корда: он человек благонамеренный; но мы слышали от тебя резкие речи о правительстве и не знаем, к чему ты произносил их — быть может, ты действительно так думаешь. А если и не так, если ты хотел только завлечь историка,— думаешь ли ты, что божественный Тиверий станет потакать твоему коварству? Может быть, Кремуцию и в голову не приходило ничего подобного, а ты заронил в него подозрение. Рассеватель ложных слухов! Поноситель властей! Трепещи — я донесу на тебя! Кремуций будет свидетелем, Фирмий подтвердит донос, ибо великодушный Кремуций сжалится над нами и отпустит.

Сатрий. Умыслы наши открыты, но, Кремуций! я не враг тебе, а только друг самому себе, как и ты, как и каждый человек. Все равно, другой бы воспользовался твоею ошибкой и получил бы за то выгоды: так почему же было не воспользоваться мне самому? Для чего распустил ты в публике свои анналы, которые столько же прекрасны, сколько недостойны настоящего времени? Они возбудили подозрение в Сеяне и Тиверии, тебя признали человеком неблагонамеренным и нерасположенным к правительству, потому что ты любишь старину и свободу, о которой даже не вспоминают при нашем дворе. Одним словом, тебя сочли преступником, но прежде хотели изведать твои мысли, и Сеян выбрал меня в числе других. Если б я отказался, то заслужил бы гнев Сеяна, а тебе не принес бы никакой пользы: все равно — другой сделал бы то же.

Пинарий. Вот новое доказательство преступности Сатрия Секонда. Он клевещет на любимца: он говорит, что Сеян научил его. Возможно ли это? Да и как осмелились уста твои изрыгать клевету на того, кому ты вчера подносил стихи, где сравнивал его с богами?

Фирмий. Ради богов, сжалься надо мной, Кремуций! Я буду полезен тебе.

Кремуций. Слуги! Перебросьте сенатора через ограду сада. Пусть он там, лежа на улице, кушает плоды мои!

Фирмий. Кремуций! Заклинаю тебя памятью отца твоего! Я не перенесу этого посрамления, я убью себя.

Кремуций. Тем лучше. Исполняйте, слуги, что вам сказано.

Слуги выбрасывают Фирмия.

Теперь, слуги, вытяните у Сатрия язык и дайте ему несколько щелчков за красноречивое описание событий настоящего времени; его язык привык болтать, лгать и клеветать,— пусть на несколько дней припухнет: это будет полезно для жителей города Рима.

Пинарий. О Кремуций! Благодарю тебя! Ты сделал доброе дело. Я напишу на него донос, а тебя оправдаю и выставлю свидетелем. Рабы твои также слышали.

Кремуций. Ты и в своих поступках столько же глуп, как в своей истории. Трое вас замыслили погубить меня и при первой неудаче обратились друг на друга; теперь каждый из вас думает только о самом себе и хочет выкарабкаться по спине другого; но ты — всех подлее... Терзайте же теперь друг друга: это достойное вам возмездие. Погуби Сатрия, погуби дурака Фирмия, погуби, наконец, самого себя. Доносите друг на друга и запутайтесь в своих доносах так, чтоб один другому служил палачом. Слуги! Свяжите их вместе: они теперь задушевные друзья. Выбросьте обоих на улицу!

Пинарий. Кремуций! Я донесу на тебя, если так; я скажу, что ты потакал Сатрию. Я донесу на вас обоих.

Сатрий. Врешь, негодяй! Я признаюсь во всем и пойду на смерть, но не солгу на Кремуция. Хотя он обесчестил меня, но я достоин этого. Мы не сумели погубить его — погибнем сами! Я уважаю тебя, Кремуций!

Слуги выкидывают за ограду обоих, вместе связанных.

Кремуций. О Рим! О несчастная Италия! Бедная моя родина! Что бы ни сталось со мною,— никакое горе, никакая мука не в силах преодолеть той горести, которая терзает мне сердце при мысли о твоем унижении! Го-

рость моя застарелая, затаенная навеки: я умру с нею. Некому завещать ее!.. За что людям хочется погубить меня? Подальше, подальше от них! Если успею вывернуться из этой сети — покину Италию, уйду в Германию, даже в Сарматию... Там, по крайней мере, я не буду видеть падения моего народа, не услышу латинской речи в устах злодеев и предателей. *(Уходит в дом).*

ДЕЙСТВИЕ II

Тиран

I

Во дворце Тиверия. Стены обиты бронзовыми листами с выпуклыми изображениями разных мифологических событий, хрустальные колонны, серебряные кресла и скамьи. Тиверий лежит на богатом ложе, занавешанном с одной стороны ковром. Подле него Сеян.

Тиверий. Горесть моя неисцелима, как невозвратима потеря моего Друза. Ах, если б было справедливо, что тени умерших являются живым! Почему бы сыну моему не навестить меня, хоть на миг, в легком сновидении? Я теряю веру в богов, я склоняюсь к мудрости Эпикура: все дело случая; иначе, если бы боги существовали, они не отняли бы у меня преждевременно сына, а скорее повергли бы во мрак могилы меня, изможденного летами и неудачами. Сеян! напрасны усилия твои развеселить меня. Словно поток, который, когда его запирают, сильнее стремится разорвать преграды и бурлит,— так тоска моя: чем более ты хочешь потушить ее дружеским своим участием, тем неумолимее она терзает меня! Мне противны воздух, свет... Я желал бы в могилу, я желал бы не существовать! Все бессильно против моих страданий; одно ничтожество может излечить их, ничтожество, образом которого дарован нам сон! Ах, какое наслаждение спать! А я так несчастлив, что и сон убегает очей моих! Я мало спал сегодня. Ах, Сеян! Если бы кто-нибудь сделал меня Эпименидом? Ух, какое страшное, невыносимое стеснение в груди!

Сеян. Преодолевай себя, государь, удаляй от себя черные мысли. Утром сильнее твои припадки, к вечеру станет легче. Выпей живительной струи Вакха! *(Подает ему чашу).*

Тиверий *(пьет с жадностью)*. Да! Что б за жалкие создания были мы, если бы не существовало на свете вина? Но мне хуже со дня на день. Я чувствую, это вино не только не облегчает меня, напротив, еще усиливает болезнь!

Сеян. Вспомни, что есть еще другая утешительница рода человеческого — добрая Афродита.

Тиверий. И она скоро оставит мне одно томительное о себе воспоминание. Я, кажется, скоро вовсе не буду в состоянии пользоваться дарами пафосской богини. Ты говоришь, добрая Афродита? Она добра и щедра только для молодых, а для нас, стариков, скупа, ревнивица! Напрасно медик мой дает мне дары Эскулапа: чем чаще я к ним прибегаю, тем более чувствую, что силы мои слабеют и охлаждается пыл пожеланий. Иногда мне хотелось бы лучше быть нищим, чем государем: нищий спокойно перенесет такое лишение: и при здоровье женщины отвращаются от его лохмотьев; но я, повелевающий миллионами, я, для которого прекраснейшая матрона готова изменить мужу, покинуть детей, забыть стыд, я — как оный страдалец в аде, томимый голодом: смотрит на вкусные кушанья и не может насладиться ими, потому что рот у него мал...

Сеян. Как власть твоя безгранична, так неистощимы твои наслаждения. Или у нас, верных слуг твоих, не станет воображения, чтобы новыми вымыслами разнообразить твою жизнь...

Тиверий. Все надоедает мне. Новизна занимательна на день — на два: потом одно и то же прискучает, и, наконец, ничего уж и не выдумаешь, чем бы приглушить гнетущую тоску.

Сеян. Сегодня я приготовил тебе новое развлечение в саду.

Тиверий. Что такое? Что-нибудь в роде спинтрия или что-нибудь подобное?

Сеян. Не скажу. Неожиданность увеличивает наслаждение.

Тиверий. Хорошо, хорошо. Но, право, кажется, ничто не в силах развеселить меня. Сегодня мне очень дурно.

Сеян. Быть может, это вследствие вчерашнего ужина. Повар с особенным искусством сжарил германского

кабана. Не принять ли тебе рвотного, чтоб с свободным желудком приступить сегодня к наслаждению?

Тиверий. Не хочу. Я делаюсь суров и жесток. Что еще могло бы развлекать меня — это страдания врагов моих, слезы их жен и детей. Я жесток, Сеян. Я презираю род человеческий, ибо люди достойны презрения, потому что их легко обманывать и порабощать. Римляне хуже всех!

Сеян. Благодаря верности слуг твоих враги твои бессильны. Сенат всегда осуждает их на казнь, а ты милуешь и прощаешь.

Тиверий. Милую, говоришь ты. Нет, Сеян, не милую я их, а усугубляю их муки. Вот удовольствие, драгоценнее Вакха и Венеры!.. Оно мне не надоедает. Что пользы убить врага своего? Мгновение, несколько часов — и его нет, и он спокоен, он счастливее меня, потому что, несмотря на мое могущество, ко мне все-таки возвратится убивающая тоска! Что пользы даже мучить его самыми ужасными орудиями? Несколько дней страдания — и он спокоен, а я все-таки страдаю! Но лишить его чести, обесславить его имя, отнять у него жену, детей, достояние — и отдать доносчику, врагу его, а его самого заслать в чужую землю и давать ему жалкий кусок хлеба, чтобы в бессильной злобе он долго терзался и проклинал каждую минуту своего существования; или запрятать в тюрьму, лишить света и воздуха, и вместе с тем ножа, яда,— всего, чем можно прекратить жизнь, приковать его к стене, как собаку, и посылать ему из среды живущих на свете только такие вести, которые острее всякого кинжала режут ему сердце,— вот наслаждение! А тут еще и другое: видеть глупость целого народа, глупость тысячей, чувствовать себя выше их и умнее... да!.. Я преследую благородного человека и уверяю всех, что он негодяй,— и все верят этому и величают меня добродетельнейшим и справедливейшим. Ты не раз упрекал меня, зачем я слишком много даю воли сенату, зачем оставляю следы старой республики; ты даже советовал мне с помощью войска утвердить самовластие. Ах, Сеян! Ты знаешь, что приятнее приготовляться к наслаждению Венерою, нежели тогда, когда уже насытишь страсть свою; приятнее ловить зверя на охоте, чем поймать его... Только голодный пролетарий — волк, поймав добычу, снедает ее; благородный тигр, прежде чем задушить ее, потешится

над нею, выпустит ее из лап, будто даст ей свободу, но потом бросится за нею и опять накроет убийственною лапою. Я люблю смотреть на своего кота, когда он поймает птичку и оставит ей настолько силы, что она может подлететь; кот выпустит ее из своих когтей раз-другой — и как измученная бедняжка рада! Но каждый раз мучитель снова ловит ее и таким образом доводит до смерти продолжительным томлением. Когда я смотрю на подобную сцену, всегда думаю о себе и о римской республике. Я не хочу сразу уничтожить свободы Рима: я люблю — уничтожать ее! Эти проблески сопротивления моей власти, эти порывы пылких душ, легко уничтожаемые доносами и раболепным судом,— как это мне нравится! Здесь есть какая-то борьба, в которой я чувствую себя победителем. Мое положение подобно положению страстного игрока, которому всегда везет счастье в игре... А стая доносчиков, которые мне служат, стараются отличиться подлостью, а потом нередко губят самих себя тем же оружием,— ах, как это весело, как это забавно! Римский народ глупеет, подлеет, сам того не замечая. Один я это замечаю; один я разумею, что благородно, что низко; один я уважаю тех, которых преследую, и презираю тех, которым благодетельствую. Я торжествую, я чувствую, что я выше всех, потому что вижу истину, обманываю всех и имею право смеяться над всеми. Уже в Риме мало остается благородного и высокого — я начинаю стравливать доносчиков между собою; а когда эти собаки перегрызутся и заедят друг друга — я отпущу узду своей власти, дам римлянам подышать свободнее, начну покровительствовать литературу, любовь к истине, для того чтобы снова явились люди, а не бессмысленные скоты, для того чтобы снова было кого истреблять. Это — охота... Но займемся делом, Сеян. Что нового?

Сеян. В сенате производилось презабавное дело. Оно представляется на твое окончательное решение. Сенаторы ждут во дворце. Дело началось по поводу Кремуция Корда.

Тиверий. А! по поводу историка, о котором ты говорил мне. Это человек благородный и, следовательно, недоброжелатель ко мне. Ну что?

Сеян. Он, как известно тебе, цезарь, написал «Анналы».

Тиверий. И в них расхвалил римскую республику.

Сеян. Расхвалил Брута и назвал Кассия последним из римлян.

Тиверий. Это одно не дозволяет ему жить на воле. Но этого, казалось мне, недостаточно, чтоб осудить его законным порядком. Я велел найти в нем вину поболее.

Сеян. Так, цезарь. Я хотел поймать его на большем преступлении и поручил сделать это дело Сатрию Секонду, поэту, т. е. приказал ему завлечь Кремуция в разговор о настоящем времени; таким образом, мы могли бы найти предлог осудить его за оскорбление величества.

Тиверий. Что ж твой поэт?

Сеян. Обделал дело чересчур поэтически, то есть как нельзя глупее: сам попался.

Тиверий. Поделом дураку! Каким образом?

Сеян. Вместе с историком Пинарием Наттою и сенатором Фирмием они зашли в сад Кремуция Корда. Пинарий и Фирмий спрятались меж деревьями, а Сатрий вызвал Кремуция, но вместо того чтоб искусно заставить проболтаться хозяина, он начал бранить тебя и говорить дерзко о таких предметах, о которых вспоминать не следует. Кремуций не разделял его мнений и не отвечал на его возгласы, потом пошел по саду и открыл спрятавшихся. Пинарий, взбешенный неудачею и сердясь за бесчестье, которым их наградил Кремуций, подал донос на Сатрия, прописал в нем речь его, и Сатрий, дурак, сознался во всем и усугубил свою вину, прибавив, будто я научил и настроил его.

Тиверий. Глупец! Негодяй! Он достоин приличной казни. Ты, разумеется, явился в сенат и потребовал справедливости, не так ли?

Сеян. Конечно, и искал защиты против клеветы. Желая спасти себя, Сатрий отказался от своих слов, оскорбительных для твоей особы, но тем не менее говорил, что он хотел испытать Кремуция по собственному желанию.

Тиверий. А Кремуций?.. И на него доносил?

Сеян. Пинарий сначала уверял, что Кремуций отвечал двусмысленными, возмутительными выражениями, но Сатрий и Фирмий отвергли это, и сам Пинарий отказался от своих слов, но только доносит, что Кремуций в своих «Анналах» поместил возмутительные возгласы, похвалил Брута и назвал Кассия последним из римлян.

Тиверий. Этого нельзя опровергнуть. А Фирмий?

Сеян. Он зарезался, оставив записку, что бесчестие,

опозорившее его сенаторское достоинство, принудило его к самоубийству.

Тиверий. Ну, что ж сенат?..

Сеян. Признал Сатрия виновным в произнесении непристойных речей об императоре с желанием поймать Кремуция и приговорил его к ссылке в Галлию без отобрания имущества. Пинария Натту признали виновным в ложном доносе на Кремуция, будто бы последний отвечал одобрительно на преступные речи Сатрия; но как другой его донос на Кремуция Корда, относительно «Анналов», оказался справедлив, то решили ограничить его наказание кратковременным заключением в темнице. Что касается до «Анналов», то дело о них постановили предать личному усмотрению твоего величества.

Тиверий. Хорошо. До сих пор я убавлял наказания, теперь прибавлю. Надобно проучить доносчиков, чтобы они были умнее и осторожнее; притом, надобно, чтоб в Риме не думали, будто мы потакаем доносчикам; напротив, пусть думают, что мы к ним еще строже, нежели к другим. Строгость эта не отымет охоты к доносам: мы накажем двоих и наградим пятьдесят. А между тем — и через наказание двоих приобретем в народе похвалу нашему правосудию. Чтобы погубить Кремуция Корда, мы прежде приласкаем его, отдадим ему имение доносчиков, а потом придеремся к «Анналам», и народ будет говорить: «Вот справедливость цезаря! За ложный донос на Кремуция он наградил обиженного, а за вину наказал!» Я спрячусь за ковром, а ты будешь играть мою роль. В отчаянии Сатрий скажет что-нибудь такое, чего не должно мне слушать.

Тиверий пишет на сенатском приговоре, потом прячется за ковром. Сеян выходит, а потом возвращается с несколькими сенаторами; за ними Кремуций Корд, Пинарий Натта и Сатрий Секонд.

II

Один из сенаторов. Сенат римский, решив дело об оскорблении величества гражданином Сатрием Секондом, к которому делу прикосновенны граждане Пинарий Натта и сенатор Фирмий, сенат с благоговением ожидает утверждения решения его величеством.

Сеян. Государь нездоров и не может вас видеть, отцы. Он препоручил мне, верному слуге своему, передать вам приговор. Вот подпись священной руки его. Надобно сказать, что закон de lecu majestatis, установленный сенатом и утвержденный императором, имеет ту цель, чтобы в самом зародыше подавлять преступные замыслы и не допускать их распространяться ко вреду республики. Каждый обязан доносить, если услышит что-нибудь зловредное. Но главное достоинство доноса — истина. Объявитель о зле предупреждает зло, потому и достоин награды, как и всякий, кто окажет услуги отечеству; оттого отечество и награждает доносителя; но сколь похвально обнаруживать пред законом злоумышления действительные, столь же глупо и преступно доносить ложно на гражданина. Закон de lesu majestatis установлен не с целью умножения, а с целью уменьшения доносов. Император желает, чтоб добрые граждане жили спокойно, вкушая плоды трудов своих, не обеспокоиваемые клеветниками. Что может быть хуже клеветы? Клевета губит честь гражданина, расстраивает его семейное благополучие, чернит его заслуги отечеству. Цезарь более всех пороков ненавидит клевету. Милосердый ко всем преступникам, к одним клеветникам он неумолим. Пинарий! Ты не устыдился клеветать на гражданина Кремуция Корда и потом собственными словами обличил клевету свою.

Пинарий. Однако, высокий господин, то, что я сказал об «Анналах»,— справедливо, и, следовательно, мой донос не вполне ложен.

Сеян. То, что ты говоришь об «Анналах», не может относиться к твоей особенной заслуге: сочинение, которое читает всякий,— не тайна. Но ты оклеветал Кремуция Корда в произнесении непристойных речей о цезаре. Сенат присудил тебя к кратковременному тюремному заключению, но цезарь, всегда смягчавший приговоры сената, ныне изменил для тебя своему обычному милосердию и прибавляет тебе наказание. По воле его, изъясненной в написанных собственною его рукою словах, кроме тюремного заключения, следует тебя отправить на жительство в отдаленную Палестину, а имение твое отдать обиженному тобою Кремуцию Корду, лишив на него права жену твою и детей.

Пинарий. Господин! Заступись за сирот моих перед державным цезарем.

Сеян. Не могу, Пинарий Натта, просить за тебя: цезарь очень гневен. Что до Сатрия, то злодеяние его выше всякого милосердия. Цезарю угодно было избрать меня вестником его воли. Прежде всего, я повторю сказанное уже вам, почтенные отцы, что я, по незлобию моему и всегдашнему нежеланию причинять зло даже врагам, прощаю его за клевету. На коленях я умолял цезаря о пощаде его, но Тиверий непоколебим в своем праведном гневе. Сатрий, по собственному признанию и показанию граждан Пинария Натты, сенатора Фирмия и Кремуция Корда, обвиняется в следующем: он вошел к Кремуцию Корду и начал противозаконный разговор с целью завлечь Кремуция и услышать от него что-нибудь преступное. Но речи его были столь наглы и заключали в себе столько нелепого, что произнесение их, хотя бы с целью испытать другого, есть уже величайшее преступление, и если допустить такие поступки для изведывания мыслей граждан, то это все равно, что оставить произнесение хульных речей без наказания; таким образом, распространители зловредных слухов и хулители властей будут прикрывать свои дерзости благовидным предлогом испытания других; притом же, цезарь желает, чтоб каждый наслаждался спокойно под его правлением, отнюдь не страшась доносов, вынуждаемых хитростью: а потому повелевает — Сатрия Секонда, в пример другим, подвергнуть смертной казни, а его имение также отдать обиженному Кремуцию Корду, лишив на него права жену его и детей.

Кремуций. Я изъявляю желание отказаться от предоставленного мне имения Сатрия Секонда и Пинария Натты и отдаю его их семействам.

Пинарий. Да ниспошлют тебе бессмертные боги свои благодеяния!

Уводят Пинария.

Сатрий. Я иду на смерть, и последнее слово мое будет проклятие тебе, Сеян — убийца, прелюбодей, наушник! Я унизился до того, что решился служить тебе, и за то получаю достойную награду. Кремуций Корд! Я хотел тебе зла... праведен суд неба! Прости меня, Кремуций, прости меня! *(Его уводят; он кричит)*. Прости меня, душа благородная, прости меня!

Сеян. Теперь поговорим с тобой, Кремуций Корд. Сенат передал на личное рассмотрение его величества дело о твоих «Анналах». Цезарю угодно было поручить предварительно мне прочитать их, чтоб заключить: следует ли об них производить дело судебным порядком или оставить их без внимания. Ты писал эти «Анналы»?

Кремуций. Я.

Сеян. Я уже прежде читал их. Некоторые прекрасные места восхитили меня, и я представлял их его величеству: государь удостоил их милостивого своего воззрения. Но зато другие места невольно заставили меня просить тебя уделить мне объяснения. Я далек от того, чтобы подозревать в тебе какое-нибудь злоумышление; но есть в твоем сочинении такие двусмысленности, которые показывают, будто ты предпочитаешь прошедшее настоящему. Конечно, ты писатель умный и ученый, ты понимаешь, что только со времени богоподобного цезаря отечество наслаждается спокойствием и порядком. Но вот, например, почтенный писатель, объясни мне, как должен я понимать твои похвалы Бруту и выражение о Кассии — что он был последний из римлян.

Кремуций. Это само по себе ясно. Это относится к Бруту и Кассию.

Сеян. Но Брут и Кассий были злодеи, возмутители. Не так ли?

Кремуций. Брут и Кассий принадлежат истории, которая не знает ни гнева, ни пристрастия партий...

Сеян. Об этом мы знаем... Но я желаю слышать от тебя: какого мнения ты сам о Бруте и Кассии? Тебе нравятся эти люди?

Кремуций. Я не жил с ними. Мое мнение выражено в моей истории, в которой, однако, я судил об них не так, как о живых, а как о мертвых.

Сеян. Однако, если бы они были живы, то ты пристал ли бы к ним? Из одобрительного об них мнения я могу от тебя этого опасаться.

Кремуций. Кассий и Брут невозможны в настоящее время. Если б я родился в их время, то не был бы таков, как теперь, да и ты, господин, в то время не был бы тем, чем теперь.

Сеян. Ты уклоняешься от прямого ответа на мои вопросы... Я не люблю этого... Твои выражения о Бруте

и Кассии указывают, что ты не доброжелательствуешь Юлию Цезарю, а следовательно, и Августу Цезарю, а следовательно, и Тиверию Цезарю.

Кремуций. Я не могу доброжелательствовать ни Юлию Цезарю, ни Августу — их нет на свете; я ничего не говорю и не смею говорить о Тиверии.

Сеян. Вся твоя история наполнена возгласами, обличающими, что ты любишь старину и хотел бы ее возвращения.

Кремуций. Люблю отечество, люблю его историю, потому что занимаюсь ею; а желать возвращения старины значило бы сделаться безумным. Что прошло, то не может возвратиться: это всякий знает.

Сеян. Ты решительно не хочешь понимать меня и скоро заставишь, против собственного моего желания, заговорить с тобой посуровее.

Кремуций. В каком преступлении желаешь ты обвинить меня, господин?

Сеян. Желаешь! Можно ли так говорить? Я никого не желаю обвинить. Твои поступки заставляют меня, против моего желания всем добра, обвинять тебя в неблагорасположении к твоему государю и благодетелю.

Кремуций. Где доказательства, господин?

Сеян. Доказательства? Он требует доказательств! Да каких еще нужно доказательств, когда в твоей книге такие возмутительные вещи? Ты называешь Брута и Кассия последними из римлян! Стало быть, мы — что же? — не римляне? Варвары, что ли? Ты хвалишь отцеубийц и злодеев: стало быть, ты сам таков.

Кремуций. Я не называл нигде и никогда варварами тех римлян, которые жили после Цезаря. Я не отцеубийца и не злодей, ибо не сделал ничего такого, за что бы заслуживал этих наименований. Вижу, что история моя не нравится тебе; не нравится она, быть может, Тиверию Цезарю; но это значит только, что я не имею настолько дарований, чтоб написать иначе. Я не сказал ничего оскорбительного против Тиверия Цезаря или его семейства, одним словом, закон об оскорблении величества не простирается на мое поведение.

Сеян. Послушай, мой добрый друг,— прими мой искренний совет. Увертки твои ни к чему не послужат, уверяю тебя. Похвала лицам, признанным вредными, есть

уже преступление. Твоя история написана с хитрым намерением волновать умы: вот что я тебе должен прямо сказать, мой добрый друг. По обязанности верного слуги государя моего и отечества я должен представить твою историю в сенат с объяснением, что цезарь находит ее подлежащею суду. Но есть еще способ спасти тебя... Для меня собственно все равно: я ничего не выигрываю, ни теряю, но я хочу добра тебе и потому предлагаю тебе средство. Лучше всего, смиренно признайся своему государю *(Сеян с чувством ударяет себя в грудь)*, что ты виноват и жалеешь о том, что написал; можешь сказать, что это случилось невольно — от увлечения, а вовсе не от злонамеренности. Уверяю тебя, что все это тебе простится; цезарь милосерд с теми, кто искренно повергает к стопам его свои заблуждения, а я, мой друг, на коленях попрошу его за тебя. Быть может, его величество будет столь милостив, что дозволит тебе вымарать те места, которые невольно бросаются в глаза, и заменит их новыми, и вообще прибавит в твоей истории такие мысли и выражения, которые показывали бы в тебе доброжелательство и искренность. Лучше так поступить: право, выиграешь, мой добрый друг.

К р е м у ц и й. Я не сделал ничего противозаконного. В Риме нет закона, осуждающего историка за изображение событий прошедшего времени. Я не признаю себя виновным, ибо никто не может быть назван виновным без суда, а я не подлежу суду, потому что не сделал и не сказал ничего, что бы обнаруживало мое нерасположение к настоящему правительству. Я готов оправдываться в сенате, если тебе, господин, угодно будет представить на меня обвинения за мои «Анналы». Только воля цезаря — не закон — может погубить меня; пусть поступает цезарь как ему угодно, но я никогда не скажу, что я виноват, когда я прав: этого я не могу, хотя бы мне грозили смертью. Добрая слава мне дороже жизни, а ложью я не стану покупать себе спасения. Сочинения своего я не стану переправлять: оно написано так, как я не умею лучше написать. Есть другие, более меня достойные люди: пусть цезарь поручит им написать достойнейшую историю. Обвинения твои, высокий господин, не дело закона, а просто — исторические вопросы; но с высокими лицами я не смею вдаваться в рассуждения об истории.

Сеян. Значит, тебе угодно, чтобы дело твое об «Анналах» поступило в сенат? Очень жалею, что лишаешь меня удовольствия спасти тебя.

Кремуций. Если бы я был преступник, то, при всей твоей силе и при всем твоем доброжелательстве, ты не мог бы спасти меня; ты бы извлек меня из-под орудия палача, но ты не властен был бы извлечь меня из-под мучительных орудий совести, которая казнит злее и продолжительнее всех палачей.

Сеян. Послушай, Кремуций Корд. Ты ссылаешься на закон: это похвально. Но не забывай, что есть закон выше всех начертанных в сенате; этот закон есть верность своему государю: он должен быть необходимо написан в сердце каждого.

Кремуций. Я не нарушил этой верности. Так, по крайней мере, говорит мне моя совесть.

Сеян. Хорошо, если тебе говорит так твоя совесть; желаю, чтоб и сенат сказал сообразно твоей совести... Ты пренебрегаешь моими увещаниями: очень жаль, очень жаль! Прошу тебя, по крайней мере, об одном: не думай, чтоб я искал тебе зла; по воле цезаря и по твоему собственному упорству я принужден сделаться твоим обвинителем; но вместе с тем я употреблю все меры к твоему оправданию. Прощай, мой добрый друг.

Кремуций уходит. Сенаторы тоже.

III

Тиверий *(выходит из-за ковра)*. Этот Кремуций Корд должен погибнуть. Его бескорыстие, его видимая неохота пользоваться нашими милостями показывают в нем благородную душу: если таких будет много, наша власть не тверда. Как он опирается на закон! Ты ему говоришь о моей воле, а он твердит о законе! И этот человек — историк! Историк — важное лицо в государстве. Историк — истолкователь судьбы народа, объяснитель прошедшего и, следовательно, провозвестник будущего. Таких историков, как Кремуций Корд, мы уважаем, но они нам не нужны. Нам нужны историки, которые бы хвалили то, что нам нравится, порицали бы то, чего мы не любим; историки, которые бы за горсть монет, за

ласковый взгляд сильного человека переворачивали бы наизнанку события, даже бесчестно сочиняли небывалое... Чем привлечешь Кремуция Корда? Золото — он презирает, милостей — он не ищет. Заметил ли ты, как решительно и как ловко он отрекся от твоего предложения — переделать историю! О, это человек республики! Это — опасный человек! Это — ужасный человек! Предать его суду!.. Что за беда, что нет закона против него? Разве нельзя толковать закон в разные стороны? Да что, в самом деле, они так ссылаются на закон? Я покажу им, что уважаю закон только потому, что мне так хочется; закон — для слабых тварей, а для цезаря — нет иного закона, кроме его собственного произвола... А каковы доносчики? Все они достойны своего жребия!.. О Рим, Рим! О народ, жадный к рабству, как игрок к деньгам, как сладострастный к женщине! Ты сам подаешь на себя бичь! Я бью тебя — и уверяю, что люблю тебя; я запрягаю тебя — и уверяю, что я хранитель твоего спокойствия! Подлейте, подлейте, римляне, утешайте презирающего вас Тиверия!

ДЕЙСТВИЕ III

Историк

I

В доме Кремуция Корда. Кремуций и толпа рабов.

Кремуций. Обряд эмансипации совершен! Вы свободны, друзья мои. Благодарю богов, что я успел оказать вам благодеяние. Вчера я продал свою виллу: вот деньги, вырученные за нее. Жены и детей у меня нет, родственников близких тоже нет, раздаю это вам по равной части. Прощайте и не забывайте вашего господина!.. Вы служили мне верно... благодарю вас. Кажется, я ничем не заслужил ваших проклятий. Я обращался с вами кротко; вы не испытывали бича на своих спинах; вы были сыты и одеты; я любил вас, как детей; если же я сделал кому-нибудь из вас неприятность — простите и забудьте!

Один из рабов *(бросается к ногам его, обливаясь слезами)*. Господин наш! Отец, благодетель наш! Не отойдем мы от тебя, пока не доверишься ты нам, верным своим. Я не грек,— я не оставлю тебя, моего благодетеля, хотя бы ты бил меня, я не отойду от тебя! У тебя на душе что-то недоброе... Или враги хотят погубить тебя? Скажи, кто враг твой; да хоть бы он был кто такой, а я умею владеть кинжалом. Маленьким меня отняли от отца и матери; остались они, бедные, далеко, на Дунае; может быть, их убили римляне или куда-нибудь запродали... Мучил меня, как скотину, свирепый воин; не раз я хотел утопиться... на счастье, продал он меня тебе: ты меня приласкал, ты меня приголубил, а я не видел ни от кого другого ласки с тех пор, как разлучился с семьей. Нет у меня на свете никого, к кому бы я мог приютиться... Что мне в деньгах твоих? В нашей стороне не знают денег, а живут счастливо. Не отталкивай меня от себя!.. А коли, быть может, цезарь на тебя разгневался, так уйдем с нами; нас у тебя, дунайцев, семь: уйдем в нашу

далекую землю; там мы будем тебя поить, кормить, как отца родного лелеять. У нас народ добрый: примут тебя за своего. Убежим, отец ты наш!

К р е м у ц и й. Добрый дунаец! Ты знаешь, что я люблю народ твой. Я всегда с участием слушал рассказы твоих отцов. Ах, там несравненно лучше, чем в нашей Италии!

Р а б. Лучше, отец мой! Во сто раз лучше! Ваша Италия — проклятая земля; а у нас хорошо, мирно было, пока вы к нам не приходили. Но подальше к северу есть земля, где еще не была нога римская. Убежим туда! Правда, там холоднее, чем в Италии, но зато люди добрее...

Семь рабов бросаются к ногам Кремуция.

Отец наш! убежим с нами! На руках понесем тебя!

К р е м у ц и й. Напрасный труд, друзья мои! Вы меня не спасете, а самих себя погубите. У цезаря есть кому догнать. До вашей земли далеко. Пользуйтесь лучше свободою и скорей убирайтесь из Италии. Вы слишком простодушны. Вы говорите все, что вам взбредет на ум... Вы не годитесь жить в Италии.

Р а б. Так это цезарь, отец мой, это цезарь — враг твой?.. Да разве он бессмертен?

К р е м у ц и й. Молчи! Ни слова более. Ступайте от меня: я вам приказываю.

Р а б. Да кто ж тебе будет служить? Оставь кого-нибудь. Ведь ты всех отпустил.

К р е м у ц и й. Ступайте, повторяю вам!

Рабы удаляются.

Р а б *(удаляясь)*. Цезарь, цезарь! Чтоб тебе не дожить до вечера! Тронь только нашего доброго господина!.. Мы не греки, мы сумеем жизнью заплатить за нашего благодетеля. *(Уходит)*.

Два другие раба, не из числа дунайцев, идут в угол. Кремуций сидит задумавшись.

1-й р а б. Этот варвар не любит греков за то, что греки умнее всех народов. Друг Филоктет, вот случай пробраться нам в порядочные люди! Мы теперь вольные. Донесем на этого дунайца!

2-й р а б. Дело, друг,— донесем. *(Уходят)*.

К р е м у ц и й *(один)*. Участь моя решена заранее.

Нет тому спасения, кого сенат захочет погубить. Они для виду призовут меня к оправданию и потом все-таки погубят. Погибнуть во цвете лет. Не успев даже и отведать наслаждений жизни, погибнуть тогда, когда впереди улыбалась мне слава, ожидала любовь!.. Но почему бы мне не довериться моим добрым дунайцам?.. Увы! — суетная мысль. Меня поймают, и конец мой омрачится трусостию. Не последовать ли Катону?.. *(Задумывается)*. Нет! Отомстим тирану собственным судом его! Если меня осудят — это будет ужаснейшее, неправосуднейшее дело, какое когда-либо случилось в Риме! Пусть мучитель совершает его и тем обесславит еще более свою память! Пусть накопляются его злодеяния! Чем их будет больше, тем он явится отвратительнее, тем неумолимее обрушится над ним суд провидения и суд потомства!..

Входит Эдил.

Эдил. Гражданин Кремуций Корд! Сенат призывает тебя к ответу.

Кремуций. Я готов. Идем.

Уходят.

II

Заседание сената. Тиверий сидит на возвышенности.

1-й сенатор *(подносит его дело)*. Вот, государь, дело Вибия. Сын его, Юний Вибий, доносил на отца, будто он рассеивает возмутительные слухи и поносит гражданина Сеяна, пользующегося твоею милостью, и сверх того, будто бывший претор, Цецилий Корнут, присылал ему деньги для исполнения возмутительных намерений. Рабы Вибия под пыткою подтвердили показания сына его. Сверх того, истина доноса Юния Вибия доказывается еще и тем, что Цецилий Корнут, конечно, чувствуя себя виновным, поспешил избавиться от казни самоубийством. Поэтому сенат признает Вибия виновным и осуждает на смертную казнь; но Юния Вибия лишает награды за донос и подвергает его временному удалению из Рима по причине оскорбления сказанного закона, предписывающего безграничное уважение к родителям.

Тиверий. Поступок Юния Вибия должен быть признан примером честности и верности отечеству.

2-й сенатор. Цезарь! Возвращаясь с допроса, Вибий был окружен яростною толпою народа и едва было

не лишился жизни. Толпа кричала: «Отцеубийца! Отцеубийца! Свергнуть его с Тарпейской горы!» Предупреждая народный мятеж, сенат счел благоразумным, не раздражая толпы, показать, что уважение к родительской власти существует.

Тиверий. Собрание избранных отцов должно презирать криками необузданной черни. Я прикажу разыскать зачинщиков волнения и наказать безжалостно. Пресечение злоумышлений не будет действительно, пока узы семейства будут связывать верность государю и отечеству. Надобно уважать родительскую власть — я это уже показал, карая непокорных детей; но отечество выше и драгоценнее всего. Отдать сыну Вибия все достояние отца и, сверх того, выдать ему десять тысяч сестерций в награждение за столь примерную верность к общему благу и спокойствию. Преступнику Вибию я смягчаю наказание и смертную казнь заменяю ссылкою на отдаленный остров.

1-й сенатор. Я предлагаю заключить его на остров Донузу или Гиару.

Тиверий. Эти два острова лишены воды. Я хочу, чтоб самое наказание преступника было услаждено попечительностью правительства. Сослать его на остров Алюргос. Объявить.

Вводят Вибия в цепях. Входит сын его.

Вибий. Цезарь! Повели прежде всего выколоть мне глаза, чтоб они не смотрели на стыд мой! Какое бы наказание меня не ожидало, я достоин его за то, что дал жизнь такому чудовищу...

1-й сенатор. Молчи, преступник.

2-й сенатор! Запирательство послужит к усугублению вины твоей. Раскайся!

Вибий. Я невинен.

3-й сенатор. О закоренелый злодей!

4-й сенатор. Вибий! За распространение ложных слухов о цезаре, за клевету на Сеяна, почтенного милостью государя, и за попытки к возмущению Галлии сенат признает тебя виновным против закона об оскорблении величества и осуждает тебя на смертную казнь; но цезарь, по неизреченному своему милосердию, смягчает тебе наказание, повелевая заменить смертную казнь ссылкою на отдаленный остров Алюргос.

В и б и й. Цезарь! Не отвращай от меня высоких очей твоих, хотя я в оковах. Я был один из обвинителей Либона Друза. В то время, когда другие получили награду, меня осудили томиться в Галлии: это было мне наградою за службу тебе! Теперь, единственно по доносу сына, поправшего все чувства человеческие, меня признают виновным без явных доказательств. *(Бросается на колени).* Цезарь! Великий отец римского народа! Я приношу тебе жалобу на сенат. Меня осудили несправедливо.

Т и в е р и й. Я слишком уважаю избранных отцов и не хочу принимать на сенат жалоб от бездельников, недовольных нашим милосердием. Сенат не осуждает безвинных. Уведите его прочь!

В и б и й. О судьба! Достойно покарала ты меня за донос на Либона Друза! Я поражен собственным оружием. *(К сыну).* Оставляю тебе вечное проклятие. Пусть сон убегает очей твоих! Пусть каждый кусок пищи будет тебе медленным ядом! Пусть жена твоя будет прелюбодейница, а дети превзойдут тебя преступлениями и меня — несчастиями! Проклинаю весь род твой, все потомство твое! Пусть все, в которых будет течь кровь Вибиев, обрекутся судьбою на болезни, мучения и всеобщее презрение!

3-й с е н а т о р. Юний Вибий! В признательность за твои доносы цезарь и сенат награждают тебя всем достоянием преступного отца твоего и, сверх того, десятью тысячами сестерций.

Ю н и й *(бросается на колени).* О великий государь!

Т и в е р и й. Оставь чувства благодарности в груди твоей и не выгоняй их на свет. Постарайся верностью твоею государю и отечеству заслужить оказанную тебе милость. Ступай!

Юний Вибий уходит.

1-й с е н а т о р. Теперь следует рассуждать о деле Кремуция Корда.

2-й с е н а т о р. Напомню собранию отцов, что дело Кремуция Корда потому и было представлено на усмотрение цезаря, что сенат не почел себя вправе решить его на основании существующих узаконений. По обращении его в сенат снова, мы находимся в таких же обстоятельствах, как и прежде. Надобно предварительно издать

закон, под который бы подходило преступление Кремуция Корда.

3-й сенатор. Подобный закон необходимо издать, но судить по нем Кремуция Корда мы не имеем права: дело его поступило к нам до обнародования этого закона. Правда, закон об оскорблении величества не простирается на него прямо, но книга его может быть признана преступною по суду сената. При божественном Августе издан был сенатус-консультус, обязывающий преследовать и уничтожать сочинения, явно развращающие нравы. А что может более развращать нравы, как не сочинение, возбуждающее к безначалию, неповиновению властям и неуважению к ним? Дерзкие выражения в книге Кремуция Корда о Бруте и Кассии возбуждают умы к предпочтению старого безначалия новой тишине и порядку; притом сочинитель, хваля Брута и Кассия — отцеубийц и злодеев, одобряет поступки таких преступников. Сенат вправе осудить сочинение Кремуция Корда на публичное сожжение как в высшей степени безнравственное и возбуждающее к безначалию и недовольству, вменить эдилам в непременную обязанность отобрать экземпляры этой книги у частных лиц и в лавках и предупредить всех граждан, что скрывшие у себя это сочинение подвергнутся наказанию. Самого же автора предоставить воле императора, прося, однако, его величество, чтобы Кремуций Корд был лишен средств вредить общественному спокойствию зловредными сочинениями на будущее время.

Тиверий. Я одобряю твое мнение. Надеюсь, что все отцы примут его. Оно здраво и сообразно с законом.

Несколько голосов. Мы подаем голоса свои!

Тиверий. Составьте приговор немедленно.

2-й сенатор. Судебный порядок требует — осуждать преступников, выслушав их оправдание.

Тиверий. Его оправдания напрасны. Но, ради святости закона, позовите его. Между тем изготовьте приговор.

В то время как один из членов пишет приговор, вводят Кремуция Корда, который, наклонившись, становится в отдалении со спокойным видом.

1-й сенатор. Кремуций Корд! В написанном тобою сочинении «Анналы Римской Республики» сенат, сверх многих неуместных возгласов о старине, обличающих

твое нерасположение к настоящему правительству, нашел похвалы Бруту и выражение о Кассии, что он был последним из римлян. Сенат признает твое сочинение преступным, во-первых, потому, что оно оправдывает отцеубийц и разбойников, во-вторых, потому, что, выхваляя убийц божественного Юлия Цезаря, оно возбуждает недоброжелательство ко всему его божественному дому и, следовательно, к его величеству Тиверию Цезарю. Поэтому сенат почитает твое сочинение развращающим добрые нравы и возмущающим общественное спокойствие. Что можешь сказать в свое оправдание?

Кремуций. Отцы избранные! Вы обвиняете слова мои, а не дело: преступных деяний вы за мной не знаете. Но слова мои не касаются ни Тиверия, ни матери его и никого из тех лиц, которые охраняются законом об оскорблении величества. Вы укоряете меня за похвалы Кассию и Бруту; но из всех историков, прежде меня писавших, ни один не упомянул об них, не отдав чести их дарованиям. Тит Ливий, знаменитейший из дееписателей как по красноречию, так и по верности, столько похвал расточал Помпею, что Август называл его помпеянцем. И это, однако ж, не нарушило между ними доброго согласия. Тит Ливий не называл, подобно новейшим историкам, разбойниками и отцеубийцами ни Афрония, ни Сципиона, ни Кассия, ни Брута: напротив, именовал их людьми знаменитыми. В сочинении Азиния Поллиона говорится о них с похвалою, Мессала Корвин называл Кассия своим полководцем — и оба они осыпаны были почестями и наградами. Марк Цицерон вознес Катопа до небес: что сделал диктатор Цезарь? Он не позвал его к суду, но возразил ему сочинением, в котором опроверг его мысли. Письма Антония, речи Брута, оскорбляющие Августа, конечно, несправедливо, стихотворения Бибулла и Катулла, полные неудовольствия против цезаря, не запрещены и читаются свободно. Божественный Юлий, божественный Август не преследовали этих сочинений — и как не превозносить их умеренность и мудрость? Если властелин пренебрегает оскорблением, то оно само собою теряет всякую силу; напротив, оскорбление получает веру в народе тем сильнее, чем более возбуждает гнева в том, на кого оно направлено. Не стану говорить о греках: у них свобода достигала своевольства; всякому, кого оскорбляли словом, предоставляли и разделываться

одним словом. Но и у нас никогда не отнимали права свободно говорить о тех, которых смерть избавила от ненависти и пристрастия. Неужели кто-нибудь подумает, что я хочу возбудить граждан к междоусобной войне и привести Кассия и Брута с оружием в руках на поля Филиппинские? Неужели думают, что, по прошествии шестидесяти лет, память их не сохранится в истории, как черты лиц в их изображениях, которых сам победитель не велел уничтожать? Потомство беспристрастно раздает каждому принадлежащую ему славу, и если меня постигнет ваше осуждение,— потомство вспомнит не только о Кассии и Бруте, но и обо мне [1].

3-й сенатор. Сенат признает оправдательную речь Кремуция Корда недостаточною. Сочинение его заключает выражения, которых смысл явно преступен — без всяких объяснений, и потому сенат осуждает его — как развращающее добрые нравы и возмущающее общественное спокойствие — на сожжение и уничтожение, а Кремуция предает воле императора, прося его величество принять меры к отнятию у него возможности вредить обществу распространением подобных мыслей — как письменно, так и словесно.

Тиверий. Желаю, по возможности, сочетать правосудие с милосердием. Желаю, чтобы Кремуций Корд увидел свое заблуждение и раскаялся в нем! А потому наказываю Кремуция Корда тюремным заключением на бессрочное время до нашего усмотрения. Имение его повелеваю взять в казну до освобождения владельца для сохранения. Одобряете ли это решение, отцы?

1-й сенатор. Отеческое наказание.

2-й сенатор. Гнев твой милосерд, государь!

3-й сенатор. Сенат приносит тебе благодарность за облегчение трудов его твоею мудростью!

4-й сенатор. Это неизреченное милосердие должно поколебать упорную душу преступника!

5-й сенатор. И извлечь из очей его слезы раскаяния!

Кремуций. Не слез, отцы избранные, а смеха должны вы ожидать от меня в моем положении, смеха, говорю, потому что суд ваш показывает, что римляне уже

[1] Вся эта речь действительно была произнесена Кремуцием Кордом. *(Прим. авт.).*

недостойны более слез! Как не смеяться над тем, что, решившись меня погубить, вы изготовили заранее приговор свой, да еще призвали меня говорить оправдательную речь, которая не могла спасти меня? Вы не боитесь попирать правосудие, а стыдитесь снять с вашего судилища одежду правосудия! Неужели власть, не превышающая кратковременной жизни одного человека, может заглушить голос веков?.. О великий цезарь! Я не имел никакого против тебя зложелательства, я гибну невинно, не осужденный даже и собственными твоими законами, пораженный единственно твоим произволом! Ты велик и могуч — я ничтожен и бессилен. Легко тебе раздавить бедного историка, истребить даже писания его; никто не посмеет заступиться за него и сказать тебе истину. Но и ты смертен, как я. И для тебя настанет потомство... И тогда явится историк, который отомстит за меня и отомстит безжалостно. Он призовет тебя пред грозный суд — не раболепного сената, а холодной, неумолимой истории, и некому будет защищать тебя! Не страшась доносчиков, он передаст имя твое и все твои явные и сокровенные деяния в отдаленное потомство; он расскажет о суде надо мною всем народам до конца земли. Не станет, быть может, Римской империи, потоки времени унесут с лица земли и народ римский, но не погибнут страницы грозного судии твоего, и чуждые племена через тысячелетия будут произносить проклятия над убийцами Кремуция Корда!

Уходит; за ним стражи.

3-й сенатор. Неслыханная дерзость!

4-й сенатор. Удивительное долготерпение цезаря!

Тиверий. Закон осудил его — а я не мщу врагам моим: я презираю их. Теперь, отцы избранные, постановите закон, который бы отнимал у подобных врагов порядка и добронравия возможность оправдывать себя юридическими изворотами. *(3-му сенатору)*. Предложи отцам.

3-й сенатор. Я предлагаю навсегда установить закон, по которому всякий писатель — историк, поэт, философ, оратор — за малейшую похвалу тому, что несогласно с настоящим порядком, за малейшее нерасположение к тому, что входит в правила настоящего правительства, а равно за всякое выражение, которое, прежде рассмот-

рения его сенатом, было бы признано волею цезаря обличающим преступные намерения, подвергался бы суду по силе закона об оскорблении величества. Вместе с тем сочинения преступника должны быть сожигаемы и навсегда уничтожаемы, а все те, которые, в противность судебному приговору, осмелятся хранить у себя такие сочинения, подлежат суду по силе того же закона.

Тиверий. Следует при этом прибавить, что осуждение их должно последовать не иначе, как после явных улик. Да сохранят нас боги от несчастия осудить когда-либо невинного или самому виновному назначить наказание свыше его преступления! Вредно для блага отечества допустить злоумышленных людей избегать достойного наказания; но мы всегда готовы скорее простить десять виновных, чем подвергнуть незаслуженной каре одного невинного!

4-й сенатор. Мы принимаем единогласно предложение о новом законе.

Голоса. Принимаем совершенно.

2-й сенатор. Сообразно обычному милосердию цезаря, я предлагаю сенату ограничить строгость постановления включением условия, что под этот закон будут подходить только такие сочинения, которых противозаконное направление будет признано всеми голосами. Слова подвержены толкованиям. Слишком строгий закон совершенно убьет всякую охоту к литературе.

Тиверий. Условия путают законы. Чем закон проще, тем яснее.

3-й сенатор. Кто искренен и доброжелателен к своему государю и отечеству, тот не испугается этого закона. Закон преследует злых, а не добрых. Добронравный и верный гражданин лучше хотя бы великого поэта, но развратного или мятежного.

1-й сенатор. Закон состоялся. Теперь следует написать его на табулах и распространить обычным порядком.

Тиверий *(вставая)*. Прощайте, отцы сенаторы. Благодарю вас за труды ваши в соблюдении правосудия и хранении благосостояния государства.

Выходит, за ним идут сенаторы; 2-й и 5-й сенаторы идут вместе.

2-й сенатор *(5-му, указывая на 3-го)*. Заметил ли ты, как он подбивается в милость цезарю? Как он пры-

ток ему услуживать! Его надобно остерегаться... А ведь мы засудили совершенно напрасно бедного историка!

5-й сенатор. Мало ли кого мы судили и засудили напрасно? Я бы тебе не советовал включать условия в закон, который заранее составлен в уме цезаря. Тиверий посмотрел на тебя сердито сегодня. А на кого Тиверий посмотрит сердито, тому бывает худо. Что толковать об историке! Мы двое его защитить не могли. Будем лучше думать о себе.

2-й сенатор. Правда твоя. Несправедливость задела было меня сегодня... Впрочем, кажется, я не сказал ничего резкого. Да, лучше быть сенатором и спокойно отдыхать в своей вилле после судебных занятий, чем томиться где-нибудь в ссылке... Пойдем.

5-й сенатор. Разумеется, нам хорошо... Будем же остерегаться, чтоб не было худо.

Уходят. 3-й и 1-й сенаторы останавливаются.

3-й сенатор *(указывая на 2-го)*. Заметил?.. Он пристально посмотрел на меня, потом заговорил шепотом... Сегодня цезарь остался им недоволен. Завтра будем у Сеяна и докажем ему, что тот, кто предлагает внести в закон такие условия, которые явно клонятся к ограничению власти цезаря сенатом, уже некоторым образом подлежит суду по силе закона об оскорблении величества.

1-й сенатор. Пойдем.

3-й сенатор уходит; 1-й останавливает 4-го.

1-й сенатор *(указывая на 3-го)*. Приглашает меня к Сеяну — доносить завтра...

4-й сенатор *(с живостью)*. Предупредим его. Пойдем сегодня.

Уходят. Зала пустеет.

III

Улица в Риме

Помпилия, Аврелия.

Помпилия. Доброго утра, Аврелия! Ты идешь с площади?.. Что это народ собирается туда? Там горит огонь, сказали мне, но не сказали для чего.

Аврелия. Ты не знаешь? Ну, так ты и не пойдешь туда, когда узнаешь. Это сожигают «Анналы Римской Республики», сочинение несчастного Кремуция Корда.

Помпилия. О боги! До чего мы дожили!

Аврелия. Тише! Подобные восклицания нетерпимы, особенно на улице. У вас в доме есть это сочинение?

Помпилия. Эдил спрашивал об этом вчера моего мужа. Он отвечал, что у нас его нет.

Аврелия. Заройте его в землю, если оно есть у вас. Иначе твоего мужа будут судить за оскорбление величества.

Помпилия. Бедный Кремуций! Я не знавала его лично, но сердце мое затосковало о нем, как о друге, когда я услыхала, что его посадили в темницу и, может быть, он просидит в ней целую жизнь...

Аврелия. Утешься! Он — римлянин и предпочел смерть неволе.

Помпилия. Он убил себя?

Аврелия. Его лишили возможности пронзить себе грудь: он отказался от пищи. Напрасно стражи грозили ему, напрасно даже поднимали на него бичь. Геройски перенес он мучительные девять дней, несмотря на то что пища стояла пред его глазами; на десятый— он испустил дыхание и произнес последнее слово: «Скажите Тиверию, что история отомстит за историка».

Помпилия. Великий человек! Достойный служитель истины! Да будет лучезарная память твоя запечатлена в сердце римлян! Да послужишь ты предметом уважения в лучшие времена, если боги, сжалившись, пошлют нам их! Позволили ли, по крайней мере, предать труп его огню и погребению?

Аврелия. Как преступник он брошен недостойными руками в бесславную землю за Тибром!

Помпилия. Спросим стражей, хоронивших его, о могиле страдальца, найдем землю, освященную его прахом; украсим ее цветами, почтим возлияниями.

Аврелия. Что за безумие? К чему губить самим себя, когда от этого не будет никому пользы? Память Кремуция Корда украсится неувядаемыми цветами страдания за истину, а доброе слово, произнесенное о нем втихомолку честными гражданами, драгоценней всех возлияний!

ЭЛЛИНЫ ТАВРИДЫ

Историческая драма
в 5-ти действиях

ДЕЙСТВУЮЩИЕ ЛИЦА:

Ламах, протевон херсонесский.
Аристовул
Прокион
Зефон, племянник Ламаха
Архипп
Фелисид
Каллипид
Стратофил
Критон
Главкос
Меланий
Асандр, царь воспорский.
Николай, сын его.
} херсонесские сенаторы.

Крисофор
Митрофан
Демарат
Антиной
} старейшины воспорские.

Стиракс
Эвристоклей
} воспориты, принявшие гражданство в Херсонесе,

Аристарх
Филодор
Диомед
Прокл
Мегаклес
} воспорские послы в Херсонесе.

Скирр
Эвлогион
} херсонесские граждане.

Херсониты, граждане Херсонеса.
Воспориты, прибывшие в Херсонес.
Жрецы Артемиды в Херсонесе.
Гиккия, дочь Ламаха.
Эригония, служанка Гиккии.

Действие происходит в Херсонесе Гераклейском и отчасти в Пантикапее Воспорской в I веке пр. р. Христовым.

ПРОЛОГ

Улица в Херсонесе.

Эвлогион, Скирр и толпа граждан.

1-й гражданин. Что за шум, что за крик, что это народ спешит к городским воротам?

Эвлогион. Воспорское посольство въезжает в наш город. Приехали сватать дочь нашего протевона за воспорского царевича.

1-й гражданин. Это, верно, после несостоявшегося поединка?

2-й гражданин. Ты, Эвлогион, был в числе тех граждан, что были туда отряжены с протевоном и сенатом. Ты все видел. Расскажи нам, как там это происходило, а то в народе и так и инак говорят, а не знаем, как оно было на самом деле.

Эвлогион. Вот видите ли. Проведали воспориты, что третьего еще года сенат наш учинил постановление, чтобы дочь Ламаха была его наследницею, а будущий супруг ее после тестя получит сан протевона. Смекнули воспориты, что тут можно закинуть сеть в наше плесо. Предложить прямо своего царевича в зятья Ламаху казалось непригоже после такой долгой и еще неоконченной вражды между двумя государствами. И выдумали они такое: прислали сказать нам — чем воевать и тратить людей на войне, не лучше ли выбрать с обеих сторон по витязю, и пусть они сразятся перед глазами всех нас. Чья сторона победит — та будет первенствовать, а побежденная должна будет ей подчиняться!

Один из граждан. Мудрено и затейно выдумали!

Эвлогион. Странным и необычным показалось здесь это предложение, не знали, что отвечать, на что

решиться, и послали за советом в Дельфы. Ждали ответа целых полгода, и наконец пришел такой ответ: «Брак лучше драк». Никто не понял смысла этого ответа. Он был очень темен.

Один из граждан. Как всегда бывают темны и непонятны изречения оракула.

Другой из граждан. Должно быть, боги не хотят, чтобы человеки много знали про их замыслы.

Эвлогион. Но надобно было на что-нибудь решиться, и наши решились — согласиться на предложение воспоритов. Выехали на границу между нашими землями люди от нас и от них. Вот тогда и нас пригласили туда быть вместе с протевоном и сенаторами. Прибыл на место поединка и воспорский царь с сыновьями, старейшинами и со множеством воспоритов. Малый проток разделял наши станы. Выехал вперед из воспорского стана глашатай, провозгласил, что время начать единоборство и мы должны выбрать из своей среды витязя. Но вслед за этим глашатаем выезжает сам царь воспорский и громко возвещает: «Чем предоставлять бурному и задорному Арею решать судьбу нашу, не лучше ли предоставить решить ее мирному Гименею? У меня — сыновья, а у херсонесского протевона — дочь; соединим брачным союзом одного из моих сыновей с дочерью протевона, и вместе с этим союзом пусть воцарится между нами согласие и мир». На это Ламах дал такой ответ: «Я союзу и миру не противник, но выдать своей дочери не могу без воли сената нашего, потому что дочь моя объявлена наследницею, а будущий супруг ее будет протевоном. Присылайте посольство; как наш сенат порешит, так пусть и станется». С тем и разъехались. Вот по этому-то делу и приезжает посольство от воспорского царя.

1-й гражданин. Дело важное. Его решить может только народное собрание.

2-й гражданин. Конечно.

Скирр. Какие у нас могут быть народные собрания? Они возможны были в давние времена, когда население было невелико, все херсониты были природные эллины и чуть все не знали в лицо друг друга. Теперь разве то же? Из кого состоит наше настоящее гражданство? Все люди пришлые. Каких народов у нас не отыщется?! И миды, и персы, и парфяне, и иверы, и меоты, и сарматы, и скифы, и пришельцы из Сирии и Иудеи. Прежде, бы-

вало, если какой чужеземец затешется в гражданство, то или сам скоро становится эллином, или потомство его совсем переродится в эллинов. Теперь же всяких пришлых варваров у нас так много, что и во втором и в третьем колене они не вырождаются, а живут среди нас со своими обычаями и со своей речью. На рынке не все купишь с одним эллинским языком. Многие здесь родились и вырастали, а по-эллински говорить не умеют. Какой же совет подадут в собрании люди, часто не понимающие друг друга! Сенат наш мудро поступил, что учредил наследственность. Довольно мы натерпелись от выборов в протевоны. Каждый выбор, происходя в народном собрании, не обходился без сумятиц и беспорядков. А как выбирались и какие выбирались протевоны! Лучше будет, коли род Ламахов один будет иметь право быть избранным! А если зятем Ламаха будет воспорский царевич — это еще лучше: кровавые войны с Пантикапеею прекратятся и народ скорее приучится к единой власти. Протевон пусть управляет с сенаторами: они люди такие, что на то себя уже посвятили. А народная толпа своими сборищами ничего не производит, кроме вреда!

Эвлогион. Ты, Скирр, говоришь сущую истину. Твердая единая власть — вот наше спасение.

Граждане. Правда! Правда!

Эвлогион. Предоставим сенату размышлять о порядке и безопасности нашей страны, а мы будем спокойно заниматься своими промыслами: кто земледелием, кто ремеслами, кто торговлею — так будет всем хорошо!

Крики: «Едут! Едут!»

В торжественной процессии показывается колесница с сидящими воспорскими послами. Толпы бегут за нею с восклицаниями.

ДЕЙСТВИЕ ПЕРВОЕ

СЦЕНА ПЕРВАЯ

В доме протевона в Херсонесе. Зала собрания сенаторов. Л а м а х, с е н а т о р ы.

Л а м а х. Почтенные сенаторы! Воспорский царь присылает к нам посольство. Он предлагает прекращение всех прежде бывших несогласий, вечный мир и союз, а чтобы скрепить его на многие лета, просит руки моей дочери для своего сына. Вы нарекли ее моею наследницею, а ее будущему супругу заранее предоставили право быть избранным в сан протевона. От вас теперь зависит, какой ответ я должен послать воспорскому царю.

А р и с т о в у л. Пусть так будет, как найдешь лучшим ты сам. Твоя мудрость нам известна. Заслуги, оказанные тобою Херсонесу, велики. Четверть века Гераклея наслаждается миром, обилием и могуществом. Варвары не дерзали нападать на нас. Соперники наши — воспориты — уважали и боялись нас. Боги видимо покровительствовали твоему правлению. И мы даровали тебе такую честь, какой не достигал никто из твоих предшественников. Располагай же и ныне судьбою Херсонеса так, как мудрость твоя укажет.

П р о к и о н. Кто может Гелиосу указывать путь его дневного шествия? Ты — солнце наше — свети и согревай нас! Все будет благом, что от тебя исходить будет.

З е ф о н. Третьего года, когда мы толковали о наследственности, я был—против большинства. Не потому, чтоб я мало тебя любил, достойный протевон, мой любезный родственник, а потому, что такая передача твоего права, да еще особе женского пола, противна вековым нашим обычаям. Я говорил тогда: нельзя намечать заранее в сан протевона лицо нам неизвестное, тем более, что супругом твоей дочери может быть и чужеземец. Мои тогдашние опасения теперь оправдались. Чужеземец,

воспорит, ищет руки твоей дочери! Чужеземец из того государства, с которым так долго был во вражде Херсонес! Вся республика Херсонеса Гераклейского отдается как бы в приданое воспориту! Благородный Ламах, я не одобряю этого.

Архипп. Я так, напротив, думаю, что боги оказывают нам великую милость, подавая повод примириться с воспоритами. Пусть прекратится наша вековая вражда. Пусть вперед живущие в Тавриде эллины воюют только с варварами и утверждают превосходство эллинского племени, а не тратят сил своих в междоусобиях.

Фелисид. Не может и не должен быть допускаем чужеземец к выбору в протевоны.

Аристовул. А если он примет в Херсонесе гражданство, то он уже не чужеземец.

Фелисид. Принявших гражданство чужеземцев все-таки не следует допускать до протевонства. Был уже у нас пример, когда принявший гражданство тавроскиф сделался протевоном, и не без труда освободились мы от его тиранского правления. Не запутаться бы нам снова в наши собственные сети!

Каллипид. Печальный этот пример не может нами руководить в настоящем случае. Сын воспорского царя не варвар, не скиф, он — эллин.

Зефон. Кто знает еще — эллин ли он; у них переменилось все еще более, чем у нас, и мало кто может о себе сказать: какая кровь течет в его жилах. Но допустим, что он эллин. Все-таки он иониец, а мы — дорийцы.

Меланий. Между дорийцами и ионийцами нет любви в целом мире.

Прокион. О! сколько примеров можно привести, когда между ионийцами и дорийцами заключались дружественные союзы.

Фелисид. Ткань таких союзов была всегда так тонка, что походила на паутину.

Главкос. Ее плели ионийцы и сами же потом разрывали. Ионийцы всегда отличались непостоянством и коварством.

Меланий. Недаром сложилась поговорка: где ионийцы с дорийцами сойдутся, там и раздор.

Аристовул. Да разве желательно кому-то, чтоб и вперед происходило то же?

Критон. Не следует разве придумывать меры, чтобы вперед жилось нам лучше, чем жилось прежде?

Архипп. Детям и внукам следует поправлять ошибки дедов и отцов.

Меланий. Прекрасная риторика! К сожалению, нередко риторика расходится с делом. Часто мы умеем говорить хорошо, да не так поступаем. Конечно, желательно было бы, чтобы эллины постоянно жили между собою в согласии, но разве это возможно? Эллины — человеки, а боги содержат весь род человеческий так, что народы должны вести между собою войны.

Фелисид. Да. Бессмертные сами подают смертным образец. Броненосный Арей не заседает ли в сонме олимпийских богов? Вечно девственная Артемида не воинственная ли богиня? Сама велемудрая Афина не покидает своего копья и щита! Кто из нас храбр в бою и хитр со врагом, тот и у богов заслуживает милость. Неустрашимый Ахилл и хитроумный Одиссей — равные образцы для нас. Чем более мы угождаем богам, как не тем, что защищаем отечество и делаем вред его врагам?

Аристовул. Вы упрекаете других в пустом риторстве, а сами упражняетесь в нем. Все, что мы слышим от вас, Фелисид и Меланий, есть суетное риторство, и притом вредное. Вы ссылаетесь на богов и клевещете на них. Разве голос дельфийского прорицалища не есть голос свыше? Мы посылали в Дельфы и получили ответ, которого смысл для нас сперва был непонятен, но после открылся нам ясно. Нам воспориты предложили вместо поединка окончить все наши распри браком. Как не сказать по этому поводу: удивительно божественное предвидение! Исполним же совет дельфийского божества. Покончим браком все наши несогласия.

Меланий. Вот зловреднейшее риторство, какое можно слышать из уст Аристовула и ему подобных! Возможно ли довериться ионийцам, когда они столько раз нас обманывали?

Главкос. На языке у них мир, а в сердце злоба.

Аристовул. Воспориты будут говорить то же и о нас. Рассудит нас история. Она поведает, как мы доблестно боролись против воспоритов; пусть же поведает она, что мы, херсониты, старались о водворении мира. Ламах из всех бывших у нас протевонов заслужил наивысшую почесть именно за то, что умиротворил республику. Об-

ращаюсь не к суесловам, а к благоразумнейшим из товарищей: не склоняйте слуха к измышлениям риторов, желающих раздора и разрушения.

Стратофил. Между нами поднялись бесплодные споры. Мы уже начали задевать личности друг друга. Один шаг до ссоры. Не лучше ли спросить Гиккию: желает ли она иметь своим супругом воспорского царевича? Прежде надобно бы узнать ее желание или нежелание.

Ламах. Я позову дочь свою.

Стратофил. Достойная дочь благородного нашего протевона, прекрасная Гиккия! Воспорский царь Асандр предлагает нам вечный мир и в укрепление его просит руки твоей для своего сына. Мы положили спросить тебя о желании.

Гиккия. Почтенные сенаторы и правители! Женщина в моем положении не властна располагать своим брачным союзом ни по влечению сердца, ни по своим семейным обстоятельствам. Она должна сообразоваться с тем, что ожидает ее отечество в будущем. Сердце и житейский рассудок должны умолкнуть пред помышлениями об общем благе. Я согласна на все, что признаете вы необходимым для пользы отечества. Готова даже идти на заклание, как Ифигения, если бы то нужно было!

Архипп. Не скроем от тебя, что перед твоим приходом у нас происходило разномыслие. Одни из нас признали предложение воспорского царя желательным, другие показали недоверие к искренности наших старинных врагов, изъявляющих желание стать нам друзьями.

Гиккия. Вы поступили благоразумно, обративши внимание на предшествовавшие события. Когда старинный враг хочет нам казаться другом, всегда следует остерегаться: не кроется ли тут коварство и не подносится ли нам отрава в кубке примирения?

Зефон. Радуюсь, что слышу от тебя такие речи, моя достойная родственница. Вот новый довод, что не напрасно все, знавшие тебя с твоего детства, удивляются уму твоему.

Аристовул. Но мы хотим поискать способов, как устроить предлагаемый нам мир, оградивши себя от коварства.

Прокион. Мы просим тебя, чтоб ты изрекла нам об этом совет свой, мудрая дева.

Голоса сенаторов. Просим! Просим!

Гиккия. Если велите — я скажу, как мне кажется было бы возможно поступить. Пусть воспорский царевич, прежде чем станет моим супругом, произнесет клятвенное обещание: не вводить на жительство воспоритов, исключая тех, которые примут у нас гражданство. Пусть даже те, которые будут приезжать с посольством или по торговым делам, не остаются в Херсонесе долее трех дней. Ставши протевоном по избранию, пусть обяжется, без воли сената, не выезжать из Херсонеса под опасением смертной казни. Если примутся такие условия, то он может приезжать и сделаться моим супругом.

Зефон. Благородная Гиккия помышляет о пользах своего отечества. Мы помыслим о ней самой. Какое ручательство установить, чтобы супруг Гиккии был неизменно добр к ней и предан ей, как и всему Херсонесу?

Стратофил. Я предложу такую меру. В договоре, который мы пошлем к царю Асандру, выразимся так: если, ставши женою воспорского царевича, Гиккия принесет сенату какую-нибудь жалобу на поведение своего супруга, то сенат, без всякого разбирательства их спора, будет иметь право расторгнуть их брак и лишить царевича сана протевона, который он получит только потому, что он — супруг Гиккии, а, следовательно, должен потерять право на этот сан, переставши быть ее супругом.

Несколько голосов. Прямо, коротко и ясно! Так пусть будет! Слава твоей мудрости, Стратофил!

Ламах. Итак, почтенные сенаторы и правители, вы решили важный вопрос. Мне остается отправить к воспорскому царю посольство с ответом. Безмерно радуюсь, что судьба дозволила мне дожить до осуществления того, что было давно моим искренним желанием. На закате жизни моей молю богов, чтоб они утвердили и укрепили наше примирение с Воспором на славу и пользу эллинского племени. Не менее радуюсь, что дочери моей может быть суждено сделаться орудием этого примирения.

Все сенаторы. Здравствуй, на долго здравствуй, достойный господин! Хвала тебе! Слава тебе! И ты вовек живи и здравствуй, благородная, мудрая Гиккия!

СЦЕНА ВТОРАЯ

В палатах воспорского царя в Пантикапее. Асандр, Николай, воспорские старейшины.

Асандр. Достопочтенные старейшины, мои мудрые помощники и верные слуги! Прибыло посольство из Херсонеса с ответом на наше мирное предложение. Я зову его сюда. Выслушайте их речи.

Входят: Аристовул, Прокион, Архипп и несколько херсонесских граждан.

Аристовул. Могущественный повелитель Воспора Киммерийского и всех Меотийских стран! Мы привозим благороднейшему величеству твоему привет от всех нас херсонитов, протевона, сената и от всех обитателей Херсонеса Гераклейского. Предложение твое о мире мы приняли с благодарностию. Пусть бессмертные боги благоприятствуют возникающей дружественной связи между ними. Простите нам, воспориты, за все, в чем, по вашему убеждению, мы погрешили против вас, а мы прощаем вас за все, в чем до сих пор обвиняли вас. О предлагаемом браке мы предоставили решить дочери нашего протевона, которой руки ищешь для своего благородного сына. Что она решила — с тем мы и являемся. *(Подает хартию).*

Асандр. Просим, послы, удалиться на короткое время. Мы прочитаем поданный вами проект и пригласим вас для вручения нашего ответа.

Послы выходят. Поданная хартия переходит из рук в руки между старейшинами. Они показывают вид неудовольствия.

Крисофор. Условий, поданных херсонитами, невозможно принимать. Они требуют, чтоб наш царевич заранее поклялся, сделавшись у них протевоном, не выезжать из Херсонеса без воли сената, под опасением смертной казни. Не значит ли это сделаться их рабом под наружным принятием чести и власти? Посылать такие условия — значит умышленно оскорблять всех нас!

Митрофан. Хороша дружба у херсонитов с воспоритами будет, когда воспориты не смеют в Херсонес носа показать и даже, приехавши в посольстве, должны спешить убираться оттуда!

Демарат. А это еще забавнее: если между нашим царевичем и его супругою произойдет несогласие, то се-

нат без всякого рассуждения признает царевича виновным. Вот так дорийское правосудие! Это напоминает суд зверей в басне.

Антиной. Государь! Сын твой, будучи взрослым, может сам дать ответ этому нахальному посольству и погрозить возмездием за такую недостойную выходку.

Асандр. Что скажешь, сын?

Николай. Я скажу: предложение херсонитов с их условиями принять можно. Ставши супругом дочери их протевона, я сделаюсь полновластным господином над нею и над всем ее достоянием, потому что я буду муж, а она — моя жена. Муж всегда будет главою жены своей, какие бы условия до их брака ни писались. Ледачий тот супруг, который не сумеет заставить свою жену быть такою, какою угодно ему ее видеть.

Крисофор. Но ты будешь окружен одними херсонитами и воспоритов около тебя не будет. Херсониты же всегда будут на стороне жены твоей. Что ты поделаешь один среди них, как человек безоружный в лесу посреди зверей?

Николай. Все херсониты не могут быть как один человек. Если, в случае моего раздора с женою, образуется партия за мою жену, то непременно образуется другая — за меня из тех же херсонитов. Не забудьте, они дают мне заранее право быть протевоном. Неужели, когда я поживу среди них, не явятся у меня сторонники? Они думают ограничить то тем, то другим власть мою! Это только доказывает, что они по уму — дети! Разве есть возможность, давши умному человеку власть, начертать ей непреодолимые пределы? Глупцы боятся, чтоб я в Херсонесе не окружал себя воспоритами, но того не рассудят, что Воспор от Херсонеса не морями отделяется, и я, пользуясь известною степенью власти у них в Херсонесе, всегда могу позвать воспоритов и скрутить дураков в бараний рог. Они доряне, а ми ионийцы, а ионийцы всегда и везде умнее дорян. Позовите херсонесских послов и скажите, что я на все согласен.

Митрофан. Но ведь сан протевона обещается тебе только после кончины Ламаха. До того времени воды много утечет. Притом этот сан у них дается по избранию: тебя могут не избрать! Что ж тогда делать?

Николай. Много ли времени или немного придется ждать — это зависит от обстоятельств, а я обстоятель-

ствами сумею воспользоваться. Ты говоришь: могут меня не избрать. Но, конечно, сам ты скажешь, что могут меня избрать. А если меня могут избрать, то от меня будет зависеть устроить так, чтоб меня непременно избрали! Прошу объявить херсонесским послам полное мое согласие.

Асандр. Позовите послов.

Входят: Аристовул, Прокион, Архипп и другие члены посольства.

Асандр. Послы херсонесские! Сын наш вполне согласен на предложенные вами условия. Передайте это от нас вашему протевону и всему сенату херсонесскому. Не замедлим отпустить нашего сына для совершения брака и установления вечного согласия между Воспором и Херсонесом. Благодарим за присланные дары, пошлем от себя подобные благородному протевону и всему вашему сенату.

Аристовул. Да пошлют боги многие годы счастливого царствования достопочтенному благороднейшему государю воспорскому!

Прокион. Стократ счастлив край наш, приобретший покровительство и дружбу великого монарха, мудрейшего между владыками в эллинском мире! Слава о твоей мудрости широко разнеслась в подлунной. Ты удостаиваешь наш Херсонес своим вниманием, даруя ему своего благородного сына в правители. Пребудь же до конца к нам милостив; не лишай его своих добрых советов и тогда, когда на него падет высокий жребий управлять нами. Чтоб и наш Херсонес, как твой наследственный Воспор, черпал из источника мудрости твоей, который широкою рекою должен разлиться по всей стране, где только звучит речь эллинская.

Послы выходят. За ними вслед идет Николай и чрез минуту возвращается с Прокионом. Царь и старейшины удаляются.

Николай. Достопочтенный херсонит! Я хочу с тобою повести беседу. Теперь мы, ионийцы и дорийцы, примирились между собою и с этих пор ничего уже не должны скрывать друг от друга. Не так ли?

Прокион. Совершенно так.

Николай. Ты просил моего родителя не оставлять вас советами. Такая же просьба будет от меня к тебе. Ты можешь сообщить мне предварительные сведения

о Херсонесе и подать мне кое-какие благие советы. Останься если не навсегда, то хоть на время у нас в Пантикапее; мы подарим тебе здесь дом, землю и рабов в Воспорской стране. Хочешь — примешь гражданство пантикапейское, а не захочешь — можешь владеть своим достоянием, оставаясь херсонитом. Мы не так подозрительны, как вы. У нас с незапамятных времен ведется: кто у нас поселился, тот живи сколько хочешь, только тихо себе живи, никому вреда не чини. Никто тебя не выгонит.

Прокион. Благодарю за милость. Но какую пользу могу я принести своим пребыванием в Пантикапее?

Николай. Великую. Первое — ты покажешь собою пример другим. Я желал бы, чтоб с моим бракосочетанием все изменилось между воспоритами и херсонитами: пусть они взаимно считают себя как бы братьями, пусть розни не будет, как прежде. Херсонит, сколько нужно, пусть проживает в Воспоре, а воспорит в Херсонесе. Вот ты откроешь путь другим. Второе — ты будешь моим ментором. Я человек молодой и нуждаюсь в старческой опытности. Я готовлюсь когда-то сделаться властителем вашим, а вовсе не знаю житья-бытья вашего. Мне полезен руководитель, который направлял бы мои поступки.

Прокион. Я не смею думать, чтоб я мог своими слабыми способностями быть тебе слишком полезным, но готов по твоей воле сообщить тебе все, что желаешь, о Херсонесе.

Николай. С какого времени Херсонес управляется протевонами?

Прокион. Протевонами управлялся он с древних времен, быть может, со времени поселения здесь эллинов. Сначала протевоны избирались погодно, потом на десять лет, а потом — пожизненно. Их избирали из сенаторов, и утверждались они народным собранием. Третьего года сенат даровал наследственное право роду Ламаха, и ты, государь, как зять его, будешь первым наследственным протевоном. Не все, однако, из сенаторов, а паче из граждан, согласились тогда, чтоб ты получал свой сан только по свойству с Ламахом, но хотели, чтоб по кончине Ламаха ты получил его еще и по выбору. После тебя, если боги даруют тебе сыновей,— один из них избран будет протевоном, а если сыновей не будет, но дочери, то один из твоих зятьев.

Николай. Давно ли мой достойный будущий тесть избран протевоном, и отчего херсониты оказали ему такую честь?

Прокион. Херсониты признательны ему за важные услуги отечеству. Под его руководительством наша Гераклейская республика освободилась от власти тирана, который производил неслыханные чрезвычайные угнетения. Он был родом варвар, брат тавроскифского царя, владетеля соседнего с нами берега. Он принял херсонесское гражданство, назвал к нам в гражданство своих земляков и, с помощию их, избран был в протевоны. Тут он окружил себя военною силою из тавроскифов и стал обращаться с нами, как с рабами. Под домом, где он жил, устроил он подземелье, и всяк, на кого ему доносили, как на его недоброжелателя, был ввергаем в подземную тюрьму и оставлялся там на голодную смерть. Это на каждого наводило ужасный страх. Граждане, между которыми было более иноплеменников, чем природных эллинов, стали привыкать к рабству. Было несколько попыток низложить тирана,— они кончались неудачно. Наконец, составился кружок свободолюбцев под руководительством Ламаха. Тиран был низвержен и погиб в том подземелье, где замучил многих. Тогда Ламаха избрали протевоном. Прошло с той поры двадцать четыре года. Херсонес под правлением Ламаха наслаждался миром и благоденствием как ни при одном еще протевоне. Херсониты полюбили Ламаха. Но он становился стар. Сенаторы сообразили, что если после него будут производиться выборы, то может быть опять избран такой же тиран, от какого избавились с трудом, и постановили быть протевонству наследственно в роде Ламаха. Нашли вообще, что, с умножением разноязычных и иноплеменных стихий в нашем гражданстве, опасно отдавать судьбу отечества произволу народного сборища.

Николай. У Ламаха большое родство?

Прокион. Из близких родных у него есть один только племянник, сын сестры, Зефон, сенатор, мой товарищ.

Николай. Не будет ли он оскорблен тем, что мне, как зятю Ламаха, заранее обещается власть, а быть может, он надеется, что ему достанется этот жребий?

Прокион. Не изволь беспокоиться, государь. Сенат, которого и он состоит членом, решил, что после

Ламаха право быть изоранным в протевоны принадлежит тому, кто будет супругом дочери Ламаха.

Николай. У вас для протевона есть особый двор и дом... Он отделен от города?

Прокион. Он обведен высокою каменною стеною вместе с садом. В стене сделаны ворота. Сбоку есть калитка, ведущая в сад. Через эту калитку, однако, нельзя пройти во двор иначе, как через дом.

Николай. Видишь, друг мой, как все такие подробности нужно мне знать заранее! Иначе я бы к вам в Херсонес прибыл, как в лес дремучий. Ну, скажи: дом, назначенный для протевона, как обширен?

Прокион. Он разделен на две половины: в одной — жилые покои протевона, в другой — комнаты для приема гостей и для сенаторских собраний. Есть еще комнаты внизу для помещения прислуги и для разных кладовых.

Николай. А что сталось с тем подземельем, куда тиран сажал своих недоброжелателей и куда заточили его самого?

Прокион. Его с тех пор совершенно забросили и не обратили даже в погреб для хозяйственных припасов. Вход в него был устроен в саду, в пещере. Самый вход — заложен камнями, а пещеру засадили кругом деревьями. Про него редкий кто даже знает: его забыли, хотя, разумеется, стоит только отвалить камни, чтоб туда войти, но никому не нужно было туда входить. Нам всем противно даже вспомнить об этом памятнике нашего унижения.

Николай. Ты мне расскажешь о херсонесских гражданах, о их торговле, об их богатствах, о многом, о многом, чтобы не быть мне в Херсонесе полным невеждою. Но вот идет царь, мой родитель.

Входит Асандр.

Николай *(подходя к отцу)*. Дражайший родитель! Этого достопочтенного херсонита, посла и гостя нашего, я пригласил остаться в Пантикапее и быть моим наставником и руководителем во всем, что касается его родного херсонесского края, куда мне предстоит отправляться на жительство. Я обещал ему твоим именем наделить его твоею милостью.

А с а н д р. Мы дадим ему дом в нашем городе и имение с плодороднейшею землею в подвластной нам стране. Во все время своего пребывания у нас он будет моим приближенным. Пусть только херсониты так же радушно принимают к себе наших воспоритов.

П р о к и о н. Милостивый государь мой! Нет слов выразить тебе мою благодарность за твое благоволение. *(Отходит)*.

Н и к о л а й. Этот простак, воображающий себя великим оратором, рассказал мне о Херсонесе прелюбопытные вещи. Во дворе, определенном для жительства протевонам, есть подземелье, подходящее под самый тот дом, где мне придется жить. В саду есть пещера, а в пещере — вход в это подземелье, заложенный камнями. Но возобновить этот вход не трудно, когда нужно будет. В сад ведет особая калитка, проделанная в стене.

А с а н д р. Что из этого?

Н и к о л а й. То, что херсониты должны будут навсегда расстаться со своим народоправством и с своею независимостью. В Херсонесе водворится власть единого монарха, как и в Воспоре. Впрочем, я заметил, что херсониты уже сами чувствуют, что это для них необходимо, и потому-то ввели наследственное протевонство. Но с ними станется то, чего они не чувствуют, не желают и не чают. Херсонес сделается навсегда пригородом Пантикапеи, а я, получивши сан протевона, преображусь в наместника твоего воспорского величества.

А с а н д р. У тебя, сын, какие-то широкие замыслы. Как они пришли к тебе?

Н и к о л а й. Нужно глупцу выболтаться, чтоб умный поймал одно-другое словцо, словно ухватился бы за тонкую ниточку, по которой можно добраться до толстого клубка. После я сообщу тебе, отец, подробно родившийся у меня план, а теперь скажу только, что я последую примеру хитроумного Одиссея, овладею Херсонесом, подобно тому, как он научил эллинов овладеть Троею.

А с а н д р. Боги пусть покровительствуют твоему замыслу, но я отгадать его не могу, пока ты мне его прямо не откроешь.

Н и к о л а й. Ну, слушай, отец...

З а н а в е с п а д а е т.

К о н е ц п е р в о г о д е й с т в и я.

ДЕЙСТВИЕ ВТОРОЕ

СЦЕНА ПЕРВАЯ

Открытое море перед храмом Артемиды в Херсонесе. Храм внутри наполнен огнями. Жрецы и народ стоят толпою перед храмом. На небе светит полная луна.

Хор жрецов

1 строфа

Царица великая,
Богиня надзвездная,
Прекрасная, юная,
Вечно неизменная,
Нашего града
Владычица добрая!

2 строфа

Триада великая!
В высях превыспренних
Ты сребролика я,
Златовенчанная,
Свет приснодевственный
Тихо лиющая,
Селена светлая!
В сенях дубравных,
В травах росистых
Зверей бегущих
Стрелоразящая,
Диана смелая!
В безднах подземных,
Неисповедных,
Сил чародейских
Производительница,
Геката страшная!
Дщери Зевесовой,
Триаде мощной,
Благой Артемиде,
Слава!

Антистрофа

Деву Аргивскую,
В жертву к закланию
Тебе приведенную,
Ты, благодатная,
Принять изволивши,
В страны таврийские
Чрез морс бурное
Умчала, мощная,
И поклонение
Себе устроила.

Эпод

На месте памятном
Мы, дети эллинов,
Здесь поселившихся,
В час полнолуния
Песнью согласною
Нашу прекрасную,
Чистую, светлую,
Покровительницу,
Нашего града
Хранительницу
Славим!

Главный жрец.

Обычный праздник исполненья света
Селены ныне новым светом озарится,
Достойный сын воспорского владыки
Приходит к нам для совершенья брака
И постоянный мир с собой приносит.
Века чредой сменялися веками,
В пределах крайних эллинского мира,
На берегах пустынных тавроскифских
Два эллинские града меж собою
В вражде непримиримой пребывали;
И никогда дориец гераклейский
С воспорским ионийцем не сходились
Иначе, как на бой друг с другом.
Ни на войне противу варваров, ни в дружном
Совете, ни в трудах взаимных, предпринятых
На пользу обоюдную, они

Не подавали рук один другому!
Забыто было общее родство,
Не забывались мелкие обиды,
Чинимые друг другу, вызывая
На мщенье и на новые обиды.
И не было возможности, казалось,
Установить меж ними примиренье!
Но вот прошли лихие времена,
Для мирного заря восходит ныне,
И древние заклятые враги
Готовы сесть за трапезу союза
И пить из общей чаши примиренья.
То милость нашей доброй Артемиды.
Венчайте волосы цветами, девы,
Вы, юноши, влеките коз ко храму
На жертву пред алтарь богини нашей,
Хвалите в стройных песнях Артемиду,
Небесную великую богиню,
И добрую и грозную Триаду!

Появляются Ламах, Николай, Гиккия, за ними херсонесские старейшины, женщины и прибывшие воспорцы, составляющие свиту Николая.

Народ.

Вовек живи, наш добрый протевон!

Ламах.

Сограждане! Сенат наш благородный
Определил, чтобы после меня
Тот сан, который я носил при жизни,
Наследственно в моем остался роде.
Но так как сыновей я не имею,
А только дочь одну, то положили
Заранее тому быть протевоном
После меня, кто будет ей супругом.
Достойный сын воспорского владыки
Стал женихом ее. Сенат решил,
Чтоб он принял гражданство Херсонеса
И, становясь наследником моим,
Пред всеми вами обязался клятвой,
Под страхом смертной казни над собою,
Считать своей отчизной Херсонес,
Не покидать вовек его пределов,

Автограф поезії М. Костомарова «Восени — літо»...

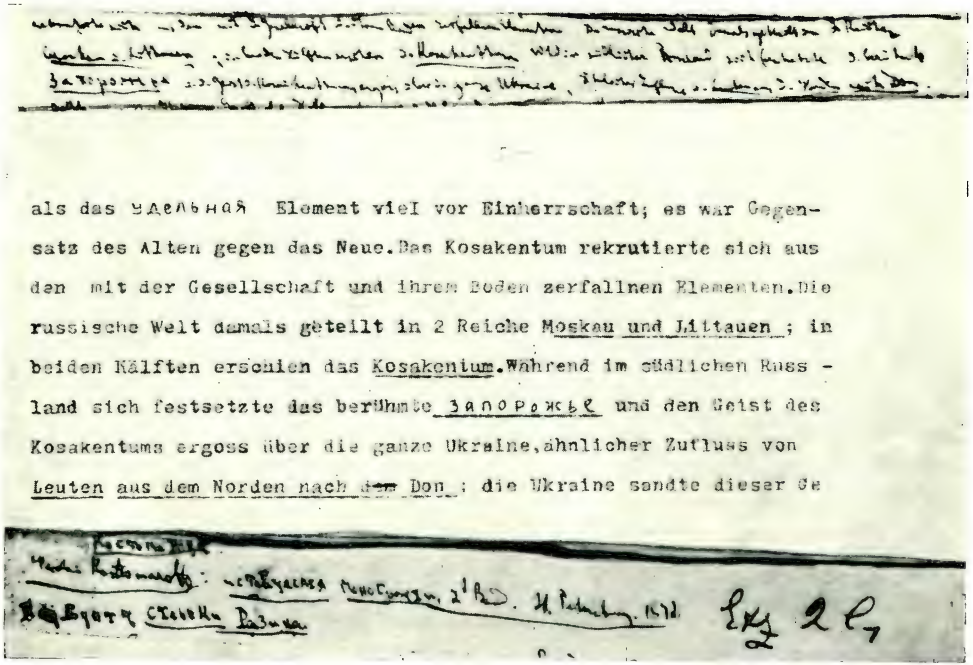

als das удельная Element viel vor Einherrschaft; es war Gegensatz des Alten gegen das Neue. Das Kosakentum rekrutierte sich aus den mit der Gesellschaft und ihrem Boden zerfallnen Elementen. Die russische Welt damals geteilt in 2 Reiche Moskau und Littauen ; in beiden Hälften erschien das Kosakentum. Während im südlichen Russland sich festsetzte das berühmte Запорожье und den Geist des Kosakentums ergoss über die ganze Ukraine, ähnlicher Zufluss von Leuten aus dem Norden nach dem Don ; die Ukraine sandte dieser Se

Сторінка з конспекту, складеного Карлом Марксом за працею М. Костомарова «Бунт Стеньки Разина».

Не окружать воспорцами себя
И жить во всем с туземцами в согласье.

Один из граждан.

Издревле протевон был избираем
По воле граждан, и сенат не вправе
Так искажать порядок стародавний.
Мы рады зятю твоему. Пусть будет
Он нашим протевоном, но пусть важный
Сан этот получает по избранью,
Не по наследству. Так велось от века.

Ламах.

Сенату вы, однако, право дали...

Зефон.

В сенате были те же речи. Помнишь?

Ламах.

Но большинство признало, что наследство...

Николай.

Позволь, отец названый. Обо мне
Здесь речь, так дай же мне и голос.
Их требованья правы. Стало бы
Обычаев извечных нарушеньем
Вступление мое в сан протевона
Без выбора, а по наследству. Не желаю
Являться попирателем закона,
Когда готовлюсь охранять законы,
И, ставши протевоном, как судить
Могу чужие преступления, сам поправши
Закон своим неправильным вступленьем?
Прошу дозволить мне принять гражданство
И клятву произнесть перед богиней
На верность Херсонесу. Если угодить
Удастся мне заслугами своими
Согражданам,— тогда пусть избирают,
И я приму сей важный сан как бремя,
Возложенное на меня любовно
Желанием отечества всего.

Народ.

О мудрый, благородный человек!
О счастлив будет Херсонес под властью
Правителя разумного такого!

Николай *(подходит к дверям храма)*.

Клянусь! Великую богиню вашу
В свидетельницы клятвы призываю:
Клянусь от сей минуты и до смерти
И жить и умирать для Херсонеса.
Клянусь: любить его уставы буду,
Клянусь его свободу охранять.
Его враг другом мне не будет, друг
Врагом. Род, племя и отчизну,
Где я рожден, забуду для него;
И ничего на всей земле обширной
Я не почту святее Херсонеса.
А если б я нарушил эту клятву,
Пускай меня постигнет гнев богини:
Пускай не станут мне повиноваться
Мои подвластные, пускай семья
Моя ко мне враждебно отзовется,
Жена, с которой я вступаю ныне
В союз любви, пусть станет для меня
Тем, чем была Атриду Клитемнестра,
А после смерти в тартаре пусть муки
Клятвопреступников меня постигнут...

Ламах.

О, велика и страшна эта клятва
Произнесенная тобой, царевич!
Теперь подай своей невесте руку
И в храм ее веди перед алтарь богини.
И станешь разом ты и семьянином
Моим и херсонесцем. Вот два воспорца,
С тобой прибывшие, желают, как и ты,
Принять гражданство Херсонеса и присягу
Произнести на верность Херсонесу.

Хор.

Триада великая,
Богиня небесная
В сонме небожителей,

Дева непорочная,
Будь благосклонною
К юной чете!

Уходят все в храм.

СЦЕНА ВТОРАЯ

Сад во дворе протевона в Херсонесе. В густой заросли виден вход в пещеру.

Николай *(с заступом в руке выходит из пещеры)*. Так. Прокион указал верно. Я сразу нашел этот вход. Стоит откинуть два камня и расчистить землю, вход в подземелье откроется. Это сделать не трудно. Оставлю здесь заступ *(бросает заступ в пещеру)*. О богиня, руководившая своею мудростию Одиссея! Будь со мною!

Входят Стиракс и Эвристоклей.

Николай. Друзья! Будьте моими сотрудниками. Вы приняли херсонесское гражданство и теперь всюду вхожи и ко всему доступны, наравне с новыми своими соотечественниками. Не забывайте, что между херсонитами и воспоритами не последовало искреннего мира: кажущийся мир с нашей стороны есть только один из стратегических ходов нашей борьбы с Херсонесом. Вражда прекратится тогда, когда Херсонес будет покорен Воспором. Имея в уме эту конечную цель, мы притворно подали руку нашим врагам, чтобы их вернее одолеть. Я поступаю подобно старинному герою нашего ионийского племени Кодру, когда он добровольно явился в дорийский стан и принес себя в жертву за отечество. И я приношу себя в жертву, принимая херсонесское гражданство и вступая в брак с херсониткою,— все это для того, чтобы удобнее подчинить дорийский Херсонес ионийскому Воспору! У Ламаха есть племянник, недовольный моим сюда прибытием. И другие с ним заодно. Стиракс, подделайся к нему в дружбу. Следи за ним и за его соумышленниками. Ламах, тесть мой, недолговечен. Он уже давно жалуется на разрушительный недуг. Дни его сочтены. Эвристоклей. Я представляю тебя как опытного и искусного врача. Когда он умрет, меня станут избирать в протевоны. Пусть же я буду заранее знать, кто мои недоброже-

латели, и приму свои меры. Стиракс и Эвристоклей! Оба вы будете моими спасителями.

Стиракс. Мы затем и стали херсонесскими гражданами, чтобы тебе служить.

Эвристоклей. Мы в том поклялись твоему родителю.

Николай. С вашею помощью я завлеку в сети моих противников.

Стиракс. Доверься моему благоразумию. Они не проведут меня. Если нужно будет, я войду в семью дорийскую.

Эвристоклей. Если нужно будет, я, подобно вавилонскому зопиру, сам себя изуродую и буду уверять, что так поступил со мною ты, чтоб они были уверены, что я тебя ненавижу, а их люблю.

Николай. О дорогие друзья! Благодарю вас. Работайте втихомолку, и пусть всем показывается, что вы мне чужие. А вот и наши послы. Они обедали у моего тестя и теперь собираются уезжать.

Входит Аристарх, Филодор и с ними несколько воспоритов.

Николай. Как принял и угостил вас тесть мой?

Аристарх. Превосходно. Он настоящий Амфитрион. Мы в восторге от любезностей и щедрот его и твоей достойной супруги, если ты считаешь ее достойною.

Николай. Неужели, друзья, вы могли подумать, что я вступил в брак искренно? Я, из поколения в поколение чистокровный ониец, мог ли преобразоваться в дорийца? Жена моя, Гиккия, женщина приятная, но женщина, из какой бы нации ни происходила, существует лишь на то, чтоб нам, мужчинам, доставлять удовольствие. На войне воины берут в плен неприятельских женщин и потешаются ими, но какую ничтожную душу показал бы тот воин, кто из-за красивого женского тела изменил бы своему отечеству! Гиккия — чужеземка, взятая мною в плен, только не оружием, а хитростию. Наши герои и полубоги показали нам примеры, как обращаться с женским полом. Вспомните Язона и Медею, Тезея и Ариадну. Гиккия—моя Медея, моя Ариадна. Послужит она мне на сколько нужно будет, потом будет брошена, как бросает пловец в море из своего судна излишний груз. Вот подойдите сюда и посмотрите, что я открыл. Вот заросль

густая и почти непроходная. В этой заросли есть пещера, а в пещере вход, засыпанный землею и приваленный двумя большими камнями. Там лежит заступ. Стоит отвалить камни, раскопать землю, и вы войдете в узкий проход, а он приводит в обширное подземелье, устроенное под самым домом протевона. Получивши дары от Ламаха, выезжайте с ними из города, делая вид, будто возвращаетесь домой, а сами, отъехавши несколько стадий, отправьте одного из вас с дарами по назначению, а прочие ворочайтесь назад: ночью проберетесь чрез калитку в сад. Вот вам ключ. Сойдете в пещеру, откопаете вход, вступите в подземелье и там сыщете себе временное обиталище и будете дожидаться других своих земляков, которые, как и вы теперь, прибудут с новыми дарами. Я и тех провожу туда. Стиракс, Эвристоклей и я сам по очереди будем доставлять вам пищу. Когда придет время, я созову в дом моих недоброжелателей, и тогда учиним над ними расправу. Затем нужно, чтобы к тому времени явилась сюда военная сила из Воспора; потому что вас всех, кого можно поместить в подземелье, будет недостаточно, если придется удерживать город!

Стиракс. Можно так поступить: ввезти обоз как бы с купеческими товарами на воловьих возах, товары будут закрыты кожами, а на самом деле под этими кожами, вместо товаров, будут сокрыты воины. Обоз придет к назначенному тобою сроку вечером, а в следующую ночь воины выскочат из своих возов и учинят расправу над всем Херсонесом, не чаящим такого явления и не подозревающим беды своей.

Николай. Стиракс! За такую выдумку стоит озолотить тебя. О находчивый изобретательный Стиракс! Ты просто восьмой мудрец в свете! Ты искуснее Пелопида, который ввел в Фивы своих соумышленников в женских одеждах! Ты дополняешь меня, ты поправляешь меня! Я выдумал только несколько раз вводить по кучке воинов в подземелье и держать их в тесноте, пока придет пора, но никак не додумался, как бы сразу ввести в Херсонес военную силу! А ты вот что измыслил!

Филодор. И то и другое годится. Одно другое дополнит. В одно условленное время те, что спрятаны будут в подземелье, выйдут из своего убежища расправляться с твоими недоброжелателями, а те, что въедут

в город в обозе под видом товаров, не допустят херсонитов спасать своих единоверцев.

Николай. Прекрасно! Восхитительно! Как героически нами все придумано! Стоит троянского деревянного коня, и сам Улисс в Елисейских Полях придет в восторг, узнавши о нашем измышлении! Но вот идет мой достопочтенный тесть и его дочь, моя несравненная супруга. Удалитесь, а с наступлением ночи будьте здесь, как я сказал. А ты, Эвристоклей, останься, я представлю тебя Ламаху.

Ламах и Гиккия входят.

Ламах.

Достойный сын названый! Я воспорских
Послов отправил восвояси. С ними
Я поручил высокому Асандру
Привет мой передать и благодарность:
Его дары мы приняли с почетом,
Они вполне того достойны сана,
Который носит он. А вслед за ними
И мы пошлем своих послов с дарами;
Конечно, наши будут ниже царских,
Насколько сан, носимый мною, ниже
От сана царского, но чувство дружбы
Пусть скрасит простоту моих даров!

Гиккия.

И от меня, супруг мой дорогой,
Дары пусть примет твой родитель славный,
Высокочтимый свекор мой. То дань
Почтения от дочери его названой.
О мой сердечный друг, сопутник жизни!
Еще друг друга мы немного знаем.
У нас, у властвующих над странами,
Не так, как у простых: у них — полюбят
И в брак потом вступают; мы ж, напротив,
Сначала вступим в брак из видов пользы
Страны своей, потом уж привыкаем
Друг к другу и полюбимся. Но крепче
Любовь у нас. Она растет и крепнет
И оставляет время для рассудка
Запечатлеть сердечные движенья
И оценить все качества супруга,

С которым нас уже судьба связала.
Сдается мне, что с той минуты важной,
Когда пред алтарем мы изрекли
Обет любви и верности взаимной,
Я с каждым часом все сильней и крепче
Тебя люблю, мой ненаглядный милый!

Николай.

Бесценная подруга! Речь людская
Не может выразить восторг души,
Какой я чувствую, когда любуюсь,
Смотря в твои прекрасные глаза!
Смотри, прекрасная: вот этот сад
Красящие цветы — смотри, как обращают
Свои головки к солнцу! Без него
Ни цвесть, ни прозябать они не могут!
Вот так и я стремлюсь к тебе единой,
Как к животворному души светилу.
А эти птички, ранним щебетаньем
Здесь оглашающие воздух... О, как любят
Они зарю и утреннюю росу...
Я больше, чем они, хочу питаться
Твоей любви живительной росой!
Я счастлив! О, безмерно счастлив я!
Когда из уст твоих любви признанье
Услышу и могу тебя обнять...

Гиккия.

А я, мой друг, смотрю на эту лозу,
Как обвила она высокий мощный дуб!
Я вижу образ свой: как виноград,
Я, слабое и тонкое созданье,
Обвита круг тебя, мой мощный дуб.

Ламах. Дорогие дети! Я счастлив вашею любовью. Взирая на вас, мои милые, я чувствую, как будто прожитые годы спадают с меня и возвращается молодость, прививаясь к старческой хилости, и становится мне радостно и легко!

Николай. Достойный названый отец. Ты страдаешь давнею застарелою болезнию, и врачи пугали тебя возможностию умереть от внезапно постигающего припадка ее. Позволь представить твоему вниманию и отдать в твое

распоряжение опытного, искусного врача, родом пантикапейца, который, по любви ко мне не желая разлучаться со мною, принял херсонесское гражданство и желает посвятить свои знания своему новому отечеству. *(Подводит к нему Эвристоклея).*

Л а м а х. Наши херсонесские врачи много раз осматривали меня и находили, что я страдаю опасным недугом; может порваться жила, по которой вся жизнь с кровию по телу разливается, и тогда наступит тотчас внезапная смерть!

Э в р и с т о к л е й. Врачи твои правы. Мне случалось не раз врачевать эту болезнь, и одна твоя наружность дала мне знаки заметить, что ты, достопочтенный протевон, страдаешь ею давно. Но не приходи в отчаяние, господин. Эскулап с давних пор ко мне благосклонен, и недаром я каждый год творю ему возлияния и приношу жертву. Я до сих пор был отменно счастлив в своем искусстве. Никто не умер после того, как я ему сказал, что он проживет еще долго. И тебе, достопочтенный господин протевон, я скажу: ты можешь во всякое время быть постигнут смертью: таково свойство твоего недуга, но если ты, удостоивши меня своим доверием, будешь в точности исполнять все мои наставления, то хотя и будешь удручаем припадками твоей болезни, но всегда, с принятием моего врачевства, будешь чувствовать облегчение, а может быть, совершенно освободишься от припадков и, доживая до глубокой старости, будешь наслаждаться полным здоровьем, которое грустную осень старости наделит ясными днями.

Л а м а х. Ты мне нравишься, воспорец. Я отдаю свое тело в твое распоряжение и обещаю слушаться твоих наставлений. Если мне, действительно, станет лучше, как ты надеешься, то ты не будешь раскаиваться, что переселился к нам в Херсонес.

Эвристоклей почтительно кланяется и уходит.

Н и к о л а й. Дозволь, почтенный отец, моему родителю доставить тебе еще новые дары. Приехавшие с этими дарами так же скоро оставят Херсонес, как и те, что доставили дары разом с моим приездом сюда. Я это говорю потому, что знаю недоверие херсонитов. Мне известно, что произносилось в сенате, когда речь шла о браке твоей дочери со мною. Поэтому не хочу возбуждать подо-

зрений. Ставши гражданином Херсонеса, я буду свято уважать законы нового отечества и никогда не буду домогаться изъятий против желания народного.

Л а м а х. Любезный сын! Я сам рад был бы допустить более свободы в сношениях между воспоритами и херсонитами. Но у меня нет на то власти. Я протевон, первый между равными, избранный ими из их среды, а не царь! Херсонес — республика, а я, вступая в должность протевона, дал присягу хранить республиканский строй. Надеюсь, со временем все изменится. Воспорцы и херсониты мало-помалу сблизятся между собою, изгладятся следы старой вражды, и тогда не нужны будут предосторожности. Не станут их домогаться.

Н и к о л а й. Если мне суждено быть когда-нибудь протевоном, я, так же, как и ты, не дозволю себе ни малейшего шага без согласия сената, хотя бы мне пришлось действовать в ущерб Воспорскому царству. Пусть только бессмертные будут к нам так милостивы, что не допустят ничего, что было бы для Херсонеса полезным, а для Воспора зловредным. До того времени, пока ты будешь жить и править республикою, я буду стараться приобресть благорасположение херсонитов настолько, чтобы иметь право ходатайствовать о дозволении воспоритам въезжать в Херсонес и оставаться в нем на более продолжительное время. Теперь же я прошу, чтоб дозволено было воспорским торговцам приезжать в Херсонес с товарами, продавать их и закупать другие, на таких же условиях, как дозволено приезжающим с царскими дарами в посольстве.

Л а м а х. С примирением, которое состоялось между обоими государствами, воспорские торговцы могут прибывать к нам с товарами, как и всякие гости из всех земель, с которыми Херсонес не находится в войне.

Н и к о л а й. Лишь бы старая недоверчивость не проснулась у херсонитов и не повлекла к нежелательным последствиям.

Л а м а х. Боги да избавят нас от этого! Мы примем надлежащие меры. На первых порах мы дозволим прибывающим из Воспора торговцам стоять со своими товарными возами на рынке и продавать их с возов в течение трехдневного срока, а по распродаже или по миновании срока немедленно уезжать. Потом уже, когда таким образом приедут к нам два или три торговых обоза и не

произойдет никакого недоразумения, я обращусь к сенату с проектом расширить время пребывания в Херсонесе для воспорских торговцев. *(Уходит)*.

Николай и Гиккия нежно смотрят друг на друга.

Николай. Гиккия, моя чудная, несравненная, богине подобная Гиккия, радость моя, солнце мое, жизнь моя! *(Обнимает ее)*.

Конец второго действия.

ДЕЙСТВИЕ ТРЕТЬЕ

СЦЕНА ПЕРВАЯ

В доме протевона.

Николай, Гиккия.

Гиккия *(плáчет)*.

О мой отец, бесценный мой родитель!
Животворящее души светило
Угасло, закатившися нежданно
В небытия пучину! Ни сегодня,
Ни завтра, ни чрез месяц, ни чрез год
Не возвратится в дом свой мой родитель!
С обычным детским утренним приветом
Уж не явлюсь к нему я; в час трапезы
Незанятым останется то место,
Где возлежал он как глава семейства;
В дни празднеств он гостей встречать не будет,
Чтоб с ними веселиться в шумном пире;
И подчиненные не станут приходить
К нему за приказаньями! Заснул
И не проснется! Нас навек покинул...
Куда нам посылать к нему свой голос?
В каком безвестном царстве он витает?
Или в подземной области Эреба,
Иль в блеске звезд, блуждающих по небу,
Иль в тучах громоносных, или в каплях
Дождя сребристых! Ах, отзыва нам не будет,
Откуда б мы его ни призывали,
И появлением своим семьи родной
Он не утешит! О, зачем, зачем
Не умерла я ранее отца!

Николай.

Бесценная! Молю, возьми назад
Произнесенное в припадке скорби

Желанье смерти! Как трава без света,
Я без тебя существовать не в силах!
Не умирать, а жить желай, подруга,
Жить для меня, со мною жить, как я
Лишь для тебя единой жить желаю.
Я весь живу тобой со дня блаженства,
Когда друг с другом мы соединились.
Дочь добрая, ты об отце тоскуешь:
Естественно и похвалы достойно!
Великий муж он был! Всем сердцем
Я предан был ему. Но он был старец.
Болезнен и самой природой приближался
К всеобщему уделу земнородных.
Врач истощил все знания свои,
Но пред судьбы всесильным приговором
Бессильна всякая наука смертных.
Ах, как любил я нашего отца!
И он любил меня; и отчего бы
Не жить нам годы многие в согласье!
Но не всегда по нашим пожеланьям
Устраивает путь наш грозный рок.
В порыве скорби я излил досаду
На нашего врача, но, обсудивши,
Нашел, что врач невинен. Он сначала
Нам объявил, что хоть стараться будет
Спасти больного, но сознаться должен,
Что при его недуге застарелом
Возможна неожиданная смерть.

Гиккия.

Я много верила в его искусство
И не ждала несчастного конца!
С трудом несу постигший нас удар!

Николай.

Бессмертные так жизнь сложили нашу,
Что на земле никто не проживает
Без горестей; но смертным в облегченье
Ниспослан дар терпенья: в нем одном
Есть сила облегчить потери и лишенья,
Когда они для нас неисправимы.

Но я позволю себе от скорби обратиться к текущему делу. Из Пантикапеи прибыло посольство и привезло

дары. Оно уже не застало в живых Ламаха, и даров от него не приняли. А по закону воспериты не смеют оставаться в Херсонесе долее трех дней. Надобно принять дары и отпустить их обратно.

Гиккия. При настоящей скорби нет у меня ни сил, ни внимания перебирать эти дары. Отошли из них что следует сенаторам, удержи у себя то, что прислано Ламаху и, следовательно, после него нам, его наследникам. Займись этим, дорогой мой! Ведь ты, а не иной кто, будешь после отца преемником; можешь теперь исполнить то, чего не успел умерший протевон.

Николай. Пока еще мое право только в том, что меня избирать будут, а исполнять обязанности протевона я буду тогда только, когда меня изберут, если только изберут.

Гиккия. Без сомнения. Разве могут сенаторы не исполнить желания покойного протевона, которому сами дали наследственное право?

Николай. Есть у меня соперник, твой двоюродный брат Зефон. Говорят, за него составляется партия.

Гиккия. Мое желание разве мало значит? Собственно законная наследница умершего протевона — я. Они сами постановили быть преемником Ламаха зятю его.

Николай. Хорошо. Я отошлю послов воспорских от твоего имени. Надобно с нашей стороны послать дары.

Гиккия. Распорядись, милый, как знаешь. А я прикажу делать приготовления к сожжению родительского трупа и к погребальному пиршеству, которое должно последовать за сожжением. Ты говорил, что ожидаешь прибытия торгового обоза из Пантикапеи? И покойный отец все толковал об этом; он видел тут начало постоянных дружелюбных сношений с воспоритами. Добрый отец! Как его душа, всегда проникнутая желанием добра, лелеяла мысль о союзе народов, которого прогностиком должен сделаться наш брак! Витает ли тень его над нами? Видит ли, слышит ли, что у нас продолжается без него то, что было начато при его жизни? О боги! Пошлите мне силу преодолеть гнетущую меня тоску! *(Уходит).*

СЦЕНА ВТОРАЯ

Приемная в доме протевона. Николай, воспорские послы Диомед, Прокл, Мегакл и их свита.

Николай. Вы возьмете приличные дары для моего отца и для воспорских старейшин. Это только для вида. Выехавши за ворота города, вы отправите одного из вас с дарами: он сообщит родителю моему, что Ламах умер; должно совершиться сожжение его тела и погребальное пиршество. Я жду с нетерпением купеческого обоза с мнимыми товарами; пусть скорее сюда прибывает, потому что к торжеству погребальному прилично явиться этому обозу: после того — последует выбор нового протевона. Остальные из вас, выехавши за город, подождут до ночи и проберутся ночью чрез калитку в этот сад. Вот ключ. В саду встретите меня, я вас проведу в подземелье, там найдете своих. Придется посидеть в тесноте и темноте на скудной пище. Это неприятно. Но вы этим совершите великий подвиг, за который ждет вас всех великая награда.

Диомед. За обещание награды мы тебя благодарим! От наград никто не отказывается.

Прокл. Лишь бы удалось свершить задуманное.

Мегакл. Обещания наград, хотя и неизвестных, пленительны. Но предприятие наше, может, не удастся, и, вместо ожидаемых наград, мы получим гибель.

Николай. Друзья! Не без опасностей наше предприятие; но когда же великое славное дело совершалось без опасностей! Эллины, разорившие Трою, разве не подвергались опасностям, когда вступали в город, сидя во внутренности деревянного коня! В том-то и слава героя, чтобы все опасности победить! Ты, Мегакл, думаешь, что наше предприятие может не удаться! Не станем даже допускать, что наше предприятие не удастся: такие предположения внушают страх, а страх отнимает присутствие разума. Будем лучше уверены, что бессмертные боги покровительствуют нам, а с их помощью и успех будет за нами. Ты замечаешь, что награды, ожидающие вас в случае успеха, неизвестны. Я вам теперь скажу, в чем они будут состоять: Херсонес станет вашею добычею; богатства знатных херсонитов, их дворы, земли — все поделится между вами, и они сами станут вашими рабами. Вся волость Херсонесская не будет иметь иных властителей,

кроме вас. Оставшиеся в Пантикапее ваши соотечественники будут завидовать, но не посмеют сказать против вашего права ничего. Вы завоевали Херсонес, а не они, и вы — его владетели! Чего еще более! Не стоит разве такое благополучие, чтоб из-за него отважиться на опасное дело? Велика опасность, но велико и приобретение. Только ленивые, годные лишь на то, чтоб быть рабами, страшатся опасностей и отказываются из страха от великого подвига. Мы, воспориты, никогда не были такими, а вы, наилучшие из воспоритов, идете со мною на такое дело, которое прославится в отдаленном потомстве. Посягните, друзья, с терпением на подвиг, который поведет вас к чести и могуществу!

Диомед. О Николай! Как восхитительна речь твоя.

Прокл. Хоть бы на наших могилах поставили памятники с надписью, что мы пали за отечество, совершая великое дело с тобою!

Мегакл. Нет, товарищ. Наш царевич пристыдил меня, и я теперь лучше думать буду не о могильных надписях, а о памятнике нашего завоевания Херсонеса; там заблещут со славным именем Николая имена его соучастников!

СЦЕНА ТРЕТЬЯ

В доме Зефона. Зефон, Стиракс, Фелисид, Архипп, Главкос и Меланий.

Зефон *(указывая на Стиракса)*. Этот чужеземец вполне наш. Поверьте мне и не сомневайтесь. Не соблазняйтесь тем, что он воспорит; он отрекся от Воспора. Он покинул там жену свою и здесь, ставши херсонесским гражданином, вступает в брак с моею сестрою. Он ненавидит Николая не менее нас и, заодно с нами, будет не допускать Николая сделаться протевоном.

Стиракс. Не то что не менее, а несравненно более всех вас. У меня с ним давние счеты. Еще в Пантикапее он соблазнил жену мою и в мое отсутствие занимал мою должность в моем семействе. От этого я покинул неверную жену и последовал за ним к вам в Херсонес, чтоб отомстить ему за свое посрамление. Месть ему — вся цель моей жизни!

Фелисид. Какое ручательство, что он говорит правду и поступает искренно! Что он женится на херсонитке? Но ведь и Николай женился также на херсонитке!

Главкос. Делом пусть покажет, что стал истинным херсонитом.

Меланий. Пусть откроет тайные замыслы воспоритов. Он все должен знать.

Стиракс. Меланий справедлив. Именно только этим я и могу доказать свою искренность и быть полезным своему новому отечеству. Я природный воспорит и знаю дух народа, среди которого родился и вырастал. Воспориты — коварны, и всегда у них тайная мысль тем либо другим путем подчинить своему Воспору Гераклею херсонесскую. Вы сами, по своему маломыслию, даете Воспору против себя оружие. Зачем даровали наследственное право дочери вашего протевона, а ее будущему супругу обещали протевонство? Вы считаете ее очень мудрою. Ошибаетесь. Прежде всего она женщина, а женщина подчиняется всегда мужчине, которого полюбит. Ваши простые граждане Херсонеса прозорливее вас, сенаторов и старейшин. Они исправили вашу ошибку, потребовали, чтоб намеченный вами в протевоны получил этот сан не по одному наследству, но еще и по выбору. Однако, все-таки вам грозит беда с таким протевоном. Он пригласит из Воспора воинскую силу: она внезапно приплывет сюда на судах, высадится в городе и учинит над нами все, что ему будет угодно.

Архипп. Как же от этого уберечь себя?

Стиракс. Нагрянуть к Николаю внезапно, когда он этого не ожидает, и потребовать напросто, чтобы он немедленно выбрался из Херсонеса, потому что херсониты не хотят, чтоб он мог быть здесь протевоном.

Зефон. Совет добрый, товарищи!

Стиракс. И чем скорее, тем лучше: прежде, чем он успеет снестись с Пантикапеею и вытребовать оттуда вооруженную силу! Теперь пока — он одинок и не в силах будет сопротивляться нашим требованиям.

Архипп. А как же мы разделаемся с его супругою? Мы сами же ее сделали наследницею Ламаха! Неужели теперь она должна подвергнуться изгнанию из отечества?

Зефон. Ламаха уже нет на свете, а мы только в угоду Ламаху это учинили.

Главкос. Как захочет — так и поступит: может с мужем уехать, может и разойтись с ним.

Зефон. Кого она больше любит, отечество или супруга,— за тем и пойдет.

Ф е л и с и д. Если мы были столько неблагоразумны, что сами навязали себе на шею этого чужеземца, то нужно быть справедливым и указать ему поводы, почему им теперь мы недовольны.

С т и р а к с. Об этом не беспокойтесь. На меня сошлитесь. Я с вами же к нему отправлюсь. Он не в силах запираться предо мною.

СЦЕНА ЧЕТВЕРТАЯ

В доме протевона. Н и к о л а й, Э р и г о н и я.

Н и к о л а й *(преследуя бегущую Эригонию)*. Прелестнейшая нимфа херсонесских берегов! Куда убегаешь? Зачем отвращаешь свой взор от меня? Ах, как я сожалею, что я не птица, чтоб мог за тобою полететь и приголубить тебя моими перышками! Не убегай! Я весь пылаю страстию. Сам Аполлон не устоял бы, увидя тебя, как пред красотою Дафны. Не чуждайся моих объятий, не отнимай своих рук от моих, не отклоняй своих розовых щек от моих уст! Я люблю тебя, милая Эригония! *(Обнимает ее)*.

Входит Г и к к и я и останавливается у двери.

Э р и г о н и я *(не видя Гиккии)*. Я раба твоя, господин, ты волен надо мною. Но если я отдамся тебе добровольно, госпожа моя, твоя супруга, не простит мне. Она ревнива и зла. Она меня со света сгонит, а то еще и хуже!

Н и к о л а й. Хуже? Что еще хуже?

Э р и г о н и я. Оставит мне жизнь, но отравит ее до конца. Она — госпожа. У ней много средств, а я — я бедная раба: со мной можно все делать! Мы должны бояться своих господ и остерегаться, чтоб не сделать им чего-нибудь неугодного.

Г и к к и я *(тихо)*. Так, так! Что то ты скажешь, мой супруг!

Н и к о л а й. Неужели ты думаешь, твоя госпожа меня сильно любит? Нас соединили политические виды. Она наследница херсонесского протевона, я — сын воспорского царя. Не будь я царевич — ее отец не отдал бы ее за меня, да и я не женился бы на ней, если б не была она тем, чем есть. Сердца наши не были соединены, ког-

да руки наши соединялись пред алтарем. Чувство влечет меня не к ней, а к тебе. Я полюбил тебя, милая, несравненная! Именем вечной Афродиты, подательницы наслаждений, умоляю: приди разделить со мною ложе!

Эригония. Я не смею не повиноваться тебе. Но я боюсь госпожи своей.

Николай. Клянусь богами, она не узнает.

Гиккия *(про себя)*. Нет более сил терпеть. *(Выступает)*. Она и слышала, и видела. Прекрасный мой супруг! Еще лежит непогребенным отец мой, которого ты так уверял в своей любви ко мне и в вечной верности, а ты уже изменяешь! *(Эригонии)*. Ты боишься меня? Госпожи своей боишься? Хорошо. Бойся. Знай, что здесь я — настоящая госпожа, а не он, которого отец мой допустил сюда из уважения к его знатному роду. Я покажу ему и всем, что власть принадлежит мне, а ему только до тех пор может принадлежать, пока я это дозволю. *(Указывая на лестницу, ведущую вниз)*. Спустись туда и сиди в нижней комнате, пока мне угодно будет позвать тебя.

Эригония. Госпожа! Посуди сама, как и что я могу ответить твоему супругу, когда ты удостоила его быть здесь господином!

Гиккия. Не рассуждай, а исполняй то, что я тебе приказываю.

Эригония спускается по лестнице

Гиккия. Не более месяца прошло с той поры, как мы соединены браком, а ты уже забыл свои клятвы в супружеской верности. О легкомысленный! О вероломный! Или ты меня со света согнать задумал? Я и так больна от тоски по родителе, а ты своею гнусною изменою увеличиваешь мою горесть, безжалостный!

Николай. Прекрасная, дорогая супруга! Я не изменяю тебе. Я люблю тебя, как божество мое. Но будь благоразумна. Что прекраснее розы в саду у тебя? Но если бы все цветы были одними розами, они бы свое достоинство потеряли чрез свое однообразие. Каждый из нас находит для себя какую-нибудь яству вкуснее других, но если бы нас заставили изо дня в день довольствоваться только одною этою яствою, то она перестала бы нам казаться вкуснее других, напротив, вкус к ней усиливается при сравнении с другими яствами. И красота пре-

красной женщины возвышается в глазах мужчины, когда он сравнивает ее с другими женщинами. Что оскорбительно для тебя, моя несравненная, незаменимая подруга жизни, если, ради отдыха и разнообразия, я обратился на мгновение к красивой рабыне? Разве презренная рабыня, как бы ни была она красивой наружности, может заменить достоинство супруги? Не тот ли это крошечный, негреющий блеск звезды в сравнении со всеозаряющим светом Гелиоса? Отец богов, Зевес, любил, подобно нам смертным, доставлять себе развлечения кратковременными связями со смертными женщинами, однако не переставал любить и уважать свою бессмертную Геру. Не то же ли служащие нам рабы в сравнении с нами, что смертные в сравнении с олимпийцами? Прошу тебя, драгоценная подруга, будь снисходительна к слабостям своего супруга: он человек и подвержен влиянию страстей, которые не чужды даже божествам бессмертным.

Гиккия. Гнусные вы существа, мужчины! Вы забавляетесь нами, как бессмысленными игрушками. Вы требуете от нас верности, а сами не только нарушаете свою собственную верность, обещанную нам при бракосочетании, а еще оправдываете себя в том, в чем нас не прощаете. Похвалил ли бы ты меня, если б неожиданно застал меня с каким-нибудь мужчиною в таком положении, в каком я застала тебя с моею служанкою? Но знай, Николай, знай и ни на мгновение не забывай: я рабою твоей не буду! Я тебе равная. Я наследница моего родителя. Власть в Херсонесе принадлежит мне по происхождению, а не тебе, и если я охотно разделяю с тобой мое право, то поступаю добровольно, ожидая, что ты будешь ко мне таков же, какова я к тебе. Я скоро полюбила тебя, но еще скорее разлюблю, увидевши, что ты вовсе не тот, каким я тебя вообразила по твоей наружности и по твоим словам. Ты все-таки здесь чужеземец, и меня одну послушают херсониты. Они признали тебя своим только ради меня. Ты, принимая гражданство в нашем городе, клялся в верности Херсонесу. Смотри, чтоб эти твои клятвы не оказались начертанными на воде, подобно тем клятвам, которые ты давал мне в супружеской верности перед брачным алтарем! Я в Херсонесе то, чем был бы ты в своей Пантикапее, если бы после своего родителя стал царем Воспора и единственным там властителем. Стоит только мне захотеть и сказать: «Херсониты! мой

супруг мне ненавистен»,— и тебя немедленно изгонят отсюда и не посмотрят, что ты царский сын. А то еще может произойти с тобою что-нибудь и хуже. Знай это и не зазнавайся, супруг! *(Уходит)*.

Николай *(один, смотря вслед за нею)*. Кичись, кичись пока! Что ты запоешь, когда я буду в силах всех вас заставить произносить иные речи!

Конец третьего действия.

ДЕЙСТВИЕ ЧЕТВЕРТОЕ

СЦЕНА ПЕРВАЯ

Та же комната в доме протевона с лестницею вниз, что в последней сцене третьего действия.

Эригония *(из подполья)*. Госпожа! Освободи меня. Мне крайне нужно сказать тебе что-то очень важное.

Гиккия *(сверху)*. Сиди, пока я сама не позову тебя. Не смей обзываться ко мне, дерзкая!

Эригония. Ради всех богов бессмертных, госпожа, выведи меня. Иначе пожалеешь!

Гиккия *(отворяет двери на нижней лестнице)*. Что такое? Выйди и говори, а сказавши, опять пойдешь на прежнее место.

Эригония *(выходит по лестнице вверх)*. Госпожа! Ужаснейшее открытие! Заговор... Надобно спешить... Спешить, пока злодеи не совершили преступного дела.

Гиккия. Что такое? Бредишь ты, что ли? Сновидения свои хочешь мне рассказывать, что ли? Какой заговор, какое преступное дело? От кого ты узнала об этом, сидя в одиночестве? Стены пустые тебе рассказали что-то или мыши?

Эригония. Сидя в подпольной комнате, куда угодно было тебе меня заточить, я нашла неожиданно веретено и пряжу, вероятно, оставленную там кем-то из сидевших прежде меня. Чтоб заглушить томительную скуку, я стала прясть. Вокруг меня все было безмолвно. Я чувствовала себя отрезанною от всего живущего в мире. Вдруг мне послышались голоса. Сперва я думала — это игра воображения, пораженного скорбию. Но голоса не умолкали; я стала прислушиваться и явственно различила произносимые слова. Они как будто выходили из-под земли. Меня дрожь пронимать стала от страха. В тре-

воге я уронила веретено; оно покатилось по кирпичному полу — я бросилась ловить его и вижу: в углу комнаты приподняты два кирпича, а рядом с ними другие кирпичи неплотно прилегали друг к другу; конечно, тут было отверстие не вполне закрытое, потайной вход,— когда последний раз им проходили, не успели заложить кирпичей и оставалась большая щель. Я приложила ухо. Ясно было, что под комнатой, где я сидела, было пустое пространство и там находились люди, и этих людей голоса доходили до меня.

Гиккия. Я слышала от отца, что под этим домом есть подземелье, захватывающее и часть сада. Его устроил тиран, управляющий Херсонесом, и сажал туда на смерть тех, кого считал своими врагами. По низвержении тирана это подземелье осталось заброшенным; вход в него из пещеры в саду засыпали землею и завалили камнями. Об этом подземелье все забыли. Страшно, как могли попасть туда люди и что это за люди?

Эригония. Сколько я могла заключить по слышанным голосам — людей там немало. Я услыхала их речи и передам их тебе.

Гиккия. Странные, непонятные вещи!

Эригония. Всего страннее, но, к сожалению, и всего понятнее то, что в числе говоривших в подземелье я различала ясно голос твоего супруга.

Гиккия. О ужасное предчувствие! Какой-то демон уже мне шептал, что я должна ожидать от него худого.

Эригония. И говорившие с ним были воспориты, а не херсониты.

Гиккия. Измена! Измена! Ясно, здесь кроется измена. Коварные козни врагов! Как туда попали воспориты, когда их не было в Херсонесе, когда даже приезжавшим в посольстве приказано было скорее оставлять Херсонес? Их гнали с нашей земли, а они очутились под землею!

Эригония. Из их разговоров я уразумела, что они там уже не первый день и дожидались смерти Ламаха, твоего незабвенного родителя. В то время как наступят погребальные обряды, а за ними последует избрание нового протевона, Николай, предупреждая выбор, хочет зазвать Зефона, нескольких сенаторов и знатных граждан в этот дом и истребить их, а тем временем въедет в Херсонес купеческий обоз на воловьих возах будто с товарами,

но вместо товаров на возах будут спрятаны под кожами воспорские воины.

Гиккия. Сожжение тела моего родителя будет происходить завтра. Затем последует поминальное пиршество. Тут-то злодеи могут удобно совершить свой замысел — тогда все херсониты перепьются вином. Надобно предупредить их сегодня же.

Эригония. Еще я слышала, как супруг твой сказал, что он тебя убьет, если ты ему будешь противодействовать.

Гиккия. О несчастный брак! Недобрый Гименей освятил его, адские эринии его устроили, избравши меня орудием погибели моего отечества. О мой бедный, мой добрый родитель! По доброте сердца и по чистоте души он стал невольным преступником против отечества, согласившись на мой брак! О, как теперь будет скорбеть его тень на берегах Стикса! Пойдем, пойдем, Эригония, пойдем скорее, навсегда пойдем из этого проклятого дома! Да погибнет он! Идем к Зефону. Откроем ему и его соумышленникам ужасную тайну, потом созовем народ и прикажем немедленно предать огню этот дом с гнусным злодеем, дерзнувшим сделаться моим супругом, со всеми подобными ему злодеями, укрытыми в подземелье. Пусть свершится это прежде, чем успеет придти купеческий обоз с воинами. Идем. Идем! Никому ни слова! Пусть Николай не знает о нашем уходе отсюда и не подозревает ничего. Внезапно застигнет его беда — и коварство станет добычею огня прежде, чем успеет разразиться гибелью над Херсонесом.

Уходят обе.

СЦЕНА ВТОРАЯ

Другая комната в доме протевона. Николай, Стиракс.

Стиракс. Я уверил их всех, что отрекся от своего родного города; я выдумал небывалые гонения от воспорского царя, я обещал вступить в брак с сестрою Зефона. Сначала его благоприятели сторонились от меня и Зефона остерегали, а потом убедились, как и он, что я стал совершенным херсонитом и разделяю все их замыслы против тебя.

Николай. О, как я благодарю тебя, милый Стиракс, мой добрый Стиракс, мой дорогой, несравненный Стиракс! Придет время, и ты будешь доволен моим вознаграждением за эти подвиги!

Стиракс. Половина сенаторов и несколько знатных граждан из таких, каких можно называть заправилами,— на стороне Зефона и с ним заодно противны тебе. Вот их имена. *(Подает ему свиток).* Херсониты вообще очень были привержены к Ламаху, и пока Ламах был жив, большинство их — смело можно сказать — крепко стояли на том, чтоб ты был его преемником. Но с кончиною Ламаха стало возрастать у Зефона число благожелателей. Стали толковать, что ты чужеземец и потому, по давним правам, не можешь быть главою их республики, что ты воспорит, а Воспор так недавно и так долго был во вражде с Херсонесом, что, сделавшись правителем, будешь во всем мирволить своему родному краю, в ущерб херсонитам. Слушая такие толки, я не противоречил, я сам притворился твоим врагом, я потакал им; я даже напугал их, уверяя, что если тебя изберут протевоном не на таких условиях, на каких ты захочешь, то, по твоему призыву, явится внезапно из Воспора войсковая сила. Я советовал идти к тебе сборищем и потребовать, чтоб ты сам отказался добровольно от выбора в сан протевона и уехал отсюда навсегда. Если хочешь и прикажешь, я приведу их всех сюда к тебе для сдачи воспоритам, сокрытым в подземелье.

Николай. Превосходно! Обоз с мнимым товаром должен придти сюда завтра перед солнечным закатом. В это время веди сюда Зефона и всех его сторонников, которых ты поименовал в твоем списке. Херсониты все потеряют ум, которого у них и так немного. Завтра совершится великое дело — покорение Херсонеса и всей Гераклеи.

Стиракс. И будет слава Николаю, сыну царя Асандра, вовеки!

Николай. И пронесется из рода в род имя Стиракса, главнейшего пособника Николаю в этом славном деле. Без него ни за что не удалось бы Николаю свершить этого дела. Без Стиракса Николай пропал бы бесследно на земле.

СЦЕНА ТРЕТЬЯ

В доме Зефона. Зефон, Архипп, Фелисид, Главкос, Меланий, Критон, несколько сенаторов и херсонесских граждан — соумышленников Зефона. Гиккия и Эригония входят.

Гиккия. Как все кстати! Здесь почтенное собрание лиц, которых мне и нужно. Я жена того, кого вы справедливо почитаете вашим врагом. Я прихожу к вам с дружбою.

Зефон. Ты приводишь нас в изумление!

Гиккия. Мой муж со своими воспоритами составил заговор против вас. Я пришла к вам, чтобы вместе с вами разрушить его. Припомню, сенаторы, вам то недавнее время, когда воспорский царь прислал посольство просить моей руки для своего сына. Вы долго размышляли об этом предложении с моим отцом. Большинство вас и мой отец находили полезным для отечества такой брак. Вы призывали меня, спрашивали моего согласия, и я принесла себя в жертву отечеству — решилась сделаться женою чужеземца, думая также, что из того может выйти добро для Херсонеса. Но этот чужеземец — тайный злодей. Вы наметили заранее быть ему избранным в преемники отцу моему. Он был бы ужаснейшим губителем Херсонеса и всей Гераклеи.

Зефон. Какой ужас! Что такое?

Гиккия. Под домом, назначенным для жительства протевону, скрыты воспориты в подземелье.

Архипп. В каком подземелье?

Гиккия. В том, что устроил когда-то тиран Скилурт-авроскиф.

Фелисид. Но оно было уничтожено!

Гиккия. Оно существует, и в нем укрыты воспориты, как некогда ахайцы в троянском деревянном коне. Моя служанка Эригония здесь налицо. Она скажет вам: она слышала о коварном замысле, которым руководит Николай.

Эригония. Боги, спасая наше отечество, вложили моей госпоже гнев на меня. Она в наказание заключила меня в нижней комнате дома. Там я случайно открыла, что под кирпичным помостом есть подземелье, и услышала их угрожающие совещания.

Г и к к и я. Злодей дожидался смерти моего родителя, которую сам, вероятно, ускорил, поручивши его лечить врачу воспориту. Он рассчитал, что ко дню поминовения, когда все херсониты будут под влиянием Вакха, придет из Воспора купеческий обоз с товаром; вместо товара укрыты будут воспорские воины под кожами. Так ты слышала, Эригония?

Э р и г о н и я. Точно так. И к тому времени, когда этот обоз войдет в городские ворота, Николай пригласит Зефона и других с ним и прикажет истребить их, а воспориты, прибывшие в обозе, произведут в городе пожар и резню, не допустят херсонитов спасать своих братий в доме и, таким образом, заставят оставшихся в живых признать Николая царем.

З е ф о н. О неслыханное злодеяние!

К р и т о н. О верх коварства!

Ф е л и с и д. Какой кровожадный замысел!

Г л а в к о с. О гнусные ионийцы!

М е л а н и й. Вот плоды примирения с ними!

З е ф о н. Мы предупредим врагов. Сейчас вооружиться и идти к нему! Возьмем его, прежде чем он приготовится исполнить свой умысел. Стиракс поведет нас. Он обещал. Что это нет его здесь еще? Пусть ведет нас немедленно.

Г и к к и я. Какой Стиракс! Не тот ли воспорит, что принял гражданство херсонесское! Эригония все слышала, все знает. Она вам скажет, что это за человек и какой он ваш друг и единомышленник.

Э р и г о н и я. Я слышала собственными ушами, как Николай говорил своим воспоритам: «Стиракс притворился и объявил им, что даже женится на сестре Зефона. Они ему доверились. Стиракс заведет их всех ко мне в дом, и Зефон, и его товарищи попадут, как волки, в расставленные тенета».

З е ф о н. О боги! Что ни шаг, то новое злодейство!

Ф е л и с и д. Какая пучина пороков — это племя ионийское!

Г и к к и я. Обоз должен придти сегодня вечером, а теперь пока еще утро. Нам время есть. Предупрежденные благодетельными божествами, мы успеем принять все меры, и лукавые ионийцы сами попадут в тенета, в которые хотели вогнать вас.

З е ф о н. Какая горестная участь суждена тебе, достойная дочь несравненного Ламаха.

Г и к к и я. Горестная? Может быть, но зато и достославная! Мне суждено быть избавительницею отечества от грозившей ему конечной гибели. Не допустим приходить к нам воспорскому обозу с мнимым товаром, затрубим на сходку, созовем народ, объявим о злоумышлении лукавых врагов; пусть народ разделится на две толпы: одна поспешит к воротам — и как только подъедет обоз, пусть бросаются на него и выталкивают укрытых воинов, но пусть делают это без шума и без крика, чтоб не дать времени одуматься и вооружиться тем, которые будут лежать под кожами в задних возах обоза, еще не зная, что творится с передними возами. Без разбора и без сострадания следует их умерщвлять и не слушать от них никаких объяснений и молений о пощаде. Другая толпа народа пойдет с сенаторами и со мною к дому протевона. Нарубим хворосту, обольем смолою, привалим к стенам дома и крикнем к сидящим в доме, что мы все уже знаем, предложим им: пусть сдаются на нашу волю и выдают Николая, пообещаем им жизнь по нашей милости, если сдадутся и выдадут; если же заупрямятся, зажжем хворост, и тогда пусть все сгорят или задохнутся в дыму. Если сдадутся на нашу волю, я оставлю за собою исключительное право заколоть перед вашими глазами возлюбленного моего супруга.

Входит С т и р а к с и, увидя Гиккию, останавливается в недоумении.

Г и к к и я. А, вот он! Сограждане, придумайте кару этому воспорскому филину, залетевшему к нам не в пору. Он думал, что в Херсонесе — ночь. Покажем ему, что уже и у нас наступил день.

С т и р а к с. Государыня!

Г и к к и я. Молчи, не затевай отлыгаться! Ты пришел сюда в эту минуту в чаянии вести этих господ к Николаю, чтоб их там погубить. Опоздал, тяжелокрылый таракан! Не опасны уже нам ваши воспориты, укрытые в подземелье; не опасен и товар под кожами! Подражаете вы Лаертову сыну, да ваше подражание не достигает достоинства оригинала!

С т и р а к с. Государыня! Если ты заодно с твоими сотечественниками, то я иду нераздельно с вами. Я искрен-

но отрекся от прежнего отечества и буду верно служить новому — Херсонесу. Я твой верный раб, достойная единая властительница Херсонеса. Я все буду исполнять, что повелишь.

Гиккия. И если я прикажу убить моего супруга — ты исполнишь?

Стиракс. Исполню.

Гиккия. О достойное отродие ионийцев! Змеиное исчадие, ты разливаешь яд свой повсюду, куда заползаешь. Ты думаешь — все мы таковы, как вы? Думаешь, мы поверим тебе и похвалим за подлое предательство? Разве мы не понимаем, что когда ты изменил своим, то изменишь и нам? Сограждане! Закуйте его в цепи, а когда настанет расправа над ними — ему первому придет кара.

Стиракса хватают и уводят.

Стиракс *(обращаясь назад)*. Нам не удалось. Мы погибли! Много воспорской крови прольется. Но не все воспориты погибнут: нашу смерть отомстят наши братья, а Херсонес пусть ожидает жестокого возмездия!

Гиккия *(к Зефону)*. Зефон! Еще при жизни моего родителя ты был недоволен сенатским приговором, объявившим меня наследницею прав его. Не так ли?

Зефон. Я был противником сенатского приговора оттого, что он противоречил вековым обычаям страны.

Гиккия. Была еще и другая причина. Ты племянник Ламаха. Если сан протевона объявлялся наследственным в роде Ламаховом, ты надеялся получить этот сан, будучи единственным лицом мужеского пола в этом роде. Тебе досадно было, что сенат намечал в этот сан моего будущего супруга и этот, еще не известный никому супруг мой становился поперек тебе в достижении высокой чести. Не правда ли?

Зефон. Не скрою от тебя, что мне желательно было удостоиться такого благорасположения моих соотечественников, чтоб быть избранным в протевоны. Но я не замышлял ничего против моего дяди, а твоего родителя, которого всегда любил и уважал, и готов был повиноваться тому, кого бы ты избрала своим супругом. Но мне не по сердцу было, когда этим супругом и преемником власти твоего родителя делался чужеземец, иониец. Не я один, многие из сенаторов и граждан были этим недо-

вольны. Ионийцы долго находятся во вражде с нами, дорийцами, и мы опасались, что на этот раз союз с ними не кончится добром, как уже прежде бывало, когда мы, казалось, были близки к вечному миру между нами. Наши опасения были справедливы. Ты сама теперь это видишь.

Гиккия. Обманулись сенаторы, обманулся мой родитель, обманулась и я, когда принесла себя в жертву надеждам на пользу отечеству и вошла в брачный союз с воспоритом. Гнусный поступок его разрывает этот союз. Я свободна. Зефон! Ты можешь искать моей руки. Нашим брачным союзом прекратятся недоразумения. Ты сделаешься протевоном, получая на то двойное право — как мой супруг и как принадлежащий к роду Ламаха.

Зефон. То, что я от тебя слышу, для меня так же неожиданно, как и восхитительно. Я долго бы не решился сам искать такого счастия, и бессмертные боги внушили тебе мысль дать мне смелость искать брачной связи с такою мудрою и достойнейшею женщиною. Ты вполне достойная дочь славного Ламаха. Его руководительством Херсонес некогда избавился от тирана; ты, будучи еще в юных летах, свершила подобное. Ты спасла Херсонес от угрожавшего ему разорения и порабощения.

Архипп. Многая лета достойной чете!

Фелисид. Слава тебе, мудрая Гиккия! Честь и тебе, достойный Зефон!

Критон. Привет наш и поздравление, Зефон, дорогой наш бывший товарищ, а теперь супруг нашей властительницы и наш излюбленный правитель!

Архипп. Пригласим прочих наших товарищей сенаторов. Теперь уже, конечно, не найдется между ними сторонников воспорского царевича.

Фелисид. Если они оказывались такими, то из расположения к Ламаху.

Главкос. Кажется, теперь уже для всех будет ясно, что мы были правы, не желая брака Гиккии с воспоритом.

Меланий. Сенат наш будет в полном единомыслии. Нет худа без добра. Этим обязаны мы ионийцам. Поступок воспорского царевича всем откроет глаза.

Фелисид. Возблагодарим богов, избавивших нас от бед рукою Гиккии!

З е ф о н. О прекрасная Гиккия! Я не могу опомниться от восторга при мысли, что ты будешь моею супругою!

Г и к к и я. Зефон, я мало тебя знаю, хотя и знаю тебя с нежного детства как родственника. Между нами не было тех чувств, которые предваряют вступление в брак. Я не думала быть твоею женою, и ты, вероятно, не думал быть моим супругом. Общие виды на пользу отечества соединяют нас, но те же виды обманули нас при заключении моего первого неудачного брака. Скажу тебе искренно. Если ты захочешь сделать меня во всем послушною тебе рабою, думая, подобно многим мужчинам, что женщина и на свет родится для того, чтоб покоряться мужчине, то ты ошибешься. Лучше теперь же отрекись от мысли о браке со мною, если у тебя такие понятия. Я рождена дочерью правителя: херсониты признали меня наследницею его достояния и его прав. Я не унижу своего достоинства. Пример я уже показала на первом своем супруге. Я казню его как за измену Херсонесу, так и за неуважительное обращение со мною. Пусть этот пример послужит и тебе, Зефон, чтоб ты знал и с тобою все знали, что я за женщина. Когда я становилась супругою воспорита, сенаторы постановили, что если я принесу сенату жалобу на худое обращение со мною, то сенат, защищая меня, удалит ненавистного супруга, не принимая от него оправданий. И с тобою, Зефон, пусть будет такое же условие. Я этого желаю и, кажется, имею право на внимание сената хотя бы даже за то содействие, какое принимаю в открытие грозящей Херсонесу беды. Если бы новый мой супруг покушался подчинять меня своей прихоти и начал оскорблять меня, чего я от Зефона не надеюсь, то объявляю сенату: мое право остается при мне— и кто будет моим супругом, тот будет и протевоном. Не так ли, сенаторы?

З е ф о н. Здесь еще не все сенаторы, но на первом собрании я первый буду просить сенат сохранить за Гиккиею то право, которое было ей даровано. Ее необыкновенная мудрость и великие заслуги, оказанные республике, служат ручательством, что она не употребит во зло такого права, которого нельзя было бы предоставить тысячам других женщин.

А р х и п п. Конечно, все наши товарищи дадут свое согласие, когда сам супруг благородной Гиккии первый произнес его.

Гиккия. Воля свободного Херсонеса пусть во всем будет законом. Обратимся скорее к делу спасения отечества. Затрубите на сбор; пусть народ сходится на площадь перед домом Зефона. Я с вами выйду на крыльцо и объявлю херсонитам все, что нужно.

Расходятся.

Конец
четвертого действия

ДЕЙСТВИЕ ПЯТОЕ

СЦЕНА ПЕРВАЯ

Комната в доме протевона с лестницею вниз, другая лестница ведет наверх.

Николай *(сходит с верхней лестницы и говорит к стоящим двум служителям)*. Где госпожа?

Служитель. Она ушла еще утром и не вернулась.

Николай. Она, верно, хлопочет о приготовлениях к погребальным обрядам. Она, должно быть, у жрецов. Идите к главному жрецу и помогайте ей там!

Служители уходят.

С вышки, устроенной на доме, я увидел собственными глазами большой обоз, подвигающийся к городским воротам. Вот уже вечереет. Стиракс должен сейчас привести мою добычу. Пора освободить моих бедных пленников из заточения. *(Сходит по нижней лестнице и кричит)*. Друзья, выходите на свободу. Приспело время. Жертвы приводятся. Идите совершать заклание.

Слышен под помостом стук двигающихся кирпичей; чрез несколько минут появляются идущие вверх по нижней лестнице вооруженные воспориты: Аристарх, Филодор, Прокл, Диомед, Мегакл и другие.

Николай. Настал день окончания вашего терпения! Посидели вы немало времени в тесноте, в темноте да и в голодухе, а еще более в страхе и томительной тоске бездействия! За все будете вознаграждены! Сейчас Стиракс должен привести их всех сюда. Как только войдут — бросайтесь на них, хватайте и тащите в подземелье, там им учините расправу, а кто станет упираться и не идти, тех здесь кончайте и мертвых туда стаскивайте. *(Подходит к окну и смотрит в него)*. Что это? Не Стиракс, которого я жду, а Эвристоклей бежит сюда впопыхах! А! Это, верно, он торопится сообщить, что за ним вслед и Стиракс

тащит херсонитов. Он хочет предупредить нас, чтоб мы были готовы. А мы уж и без того все готовы!

Эвристоклей вбегает торопливо.

Николай. Ну, где Стиракс? Ты видал его? Он идет сюда? Далеко ли?

Эвристоклей. Мы погибли!

Николай. Какой злой демон произнес это слово твоими устами!

Эвристоклей. Полная неудача нашему предприятию! Впрах рассыпались наши замыслы. Мы погибли!

Николай. Ты в ужас меня приводишь! Не томи, говори скорее! Что случилось? Что нам угрожает?

Эвристоклей. Я пошел узнать, где Стиракс и скоро ли он приведет сюда херсонитов. Вдруг слышу — трубы затрубили; по этому звуку всполошился народ, бегут с разных сторон города на площадь перед домом Зефона. Я последовал за людьми. Спрашиваю, что это значит. Узнаю от спрошенных, что у них по какому-то особому трубному звуку познается, что в городе тревога. Вижу — на крыльце Зефонова дома стоят Зефон, несколько сенаторов и граждан, с ними жена твоя Гиккия и с нею ее служанка. Слышу: Гиккия объявляет народу, что ты изменник, злодей, враг, что в подземелье дома твоего скрыты воспориты, что в город тотчас войдет воспорский обоз со скрытыми на возах воинами, что всем херсонитам грозит от нас беда... Я понял, что все открыто, все они узнали, и скорее хотел убежать к тебе, но за множеством народа невозможно было протолпиться назад. Я принужден был стоять не двигаясь и опасаясь, чтоб меня не узнали и не убили. И вот, по приказанию Гиккии, народ разделился на две половины: одни бросились к городским воротам, другие — рубить хворост и наливать смолу в кади. Толпа поредела. Пользуясь этим, я мог свободно двигаться и побежать сюда, но за собою вскоре я услыхал неистовые крики; и вот, когда я уже добегал до дому, увидал сзади себя бегущую толпу и возы, наложенные хворостом: все это спешит сюда. Не успеете насчитать сотни, как они будут здесь!

Филодор. Назад в подземелье! Оттуда можно прорваться садовым выходом.

Диомед. Выход очень узок. Не выскочим все разом. Зайдут из сада и загонят назад!

Аристарх. Лучше прямо выскочить из дома и прорваться сквозь толпу неприятелей к городским воротам. Там теперь должны уже придти наши с обозом. Воины наши подадут нам помощь, а мы им.

Эвристоклей. Невозможно. Первое — пробиваться чрез толпу трудно, второе — наши едва ли в состоянии подать нам помощь: вероятно, те, что побежали к воротам, их теперь вытаскивают из возов и истребляют; попадем между двух огней! И спереди и сзади нас будут враги.

Прокл. Лучше вступить с ними в переговоры. Будем им обещать золотые горы, лишь бы выпустили нас.

Николай. Нет нам спасения в возврате в подземелье. Не успеем мы прорваться на край города для соединения с нашими. Станем крепко обороняться в этом доме. Становитесь по несколько человек у двери и у каждого окна с обнаженными мечами. Объявим им, что будем защищаться до последней капли крови! Увидят нашу решимость, стойкость и отвагу, сами рассчитают, что лучше им выпустить нас свободными, чем подвергаться бою с нами. Хотя в конце одолеют они нас, а все-таки не обойдутся без значительной потери своих; сами они предложат нам оставить дом и уйти в Воспор. А если не будет этого, то все-таки мы погибнем с честью, подобно спартанцам с Леонидом в Термопилах, погибнем прилично героям, наделавши врагам нашим немало вреда!

За сценою раздаются дикие крики.

Эвристоклей *(смотря в окно)*. Привалили! Какая громада людей! И мужчины и женщины, и старые и малые! Набрасывают кучи хвороста у стен дома. Подкладывают огонь под кади! Что это у них за умысел? Вот все сенаторы! Вот Гиккия, Зефон держит ее за руку! Ах, они льют растопленную смолу на хворост! Понимаю теперь! Ужасно! Они хотят поджигать дом, чтобы нас истребить огнем! Оружием добывать нас не будут!

Голос Зефона за сценою. Враги! Сдавайтесь! Покоритесь и просите пощады. Вам нет спасения! Ваших воинов в обозе наши вытаскивают из возов и убивают. И вы все погибнете. Сдавайтесь на милость нашу!

Голос Гиккии. Выдавайте злодея Николая для казни вместе с Эвристоклеем! Остальным обещается

жизнь и свободное возвращение, откуда пришли. Иначе — зажжем хворост, и все пропадете без разбора!

Николай *(отворяя двери на крыльцо)*. Мерзкая, неверная жена! Ты дерзаешь идти против своего супруга и властелина! Бойся, негодная, развратная преступница! Суд бессмертных покарает тебя!

Голос Гиккии. Ты смеешь еще стращать судом богов, ты, гнусный обманщик, ты, чудовище, исполненное всеми пороками! Злодей, достойный виселицы и креста! Нет тебе пощады! Пожалей, по крайней мере, свою разбойничью челядь. Отпусти ее в живых, а тебе уже нет спасения. Иначе — мы сейчас подожжем дом!

Николай. Нет, лютая, ядовитая змея! Никто из нас не станет клясться тебе, ползать перед тобою, преступница! У нас есть мечи на всех вас, подлых рабов.

Голос Гиккии. Бессильны, злодей, ваши мечи против огня. Зажигайте, херсониты, хворост. Пусть все они сгорят!

Прокл *(отворяя окно)*. Херсониты! Выпустите нас! Назначьте какой хотите окуп. Мы побеждены. Будьте великодушны к побежденным!

Николай. Ты смеешь! Паршивая собака!

Голос Гиккии. Выдайте Николая и идите на все стороны без оружия.

Прокл *(обращаясь к воспоритам)*. Товарищи! Царевич Николай добывал себе царство в Херсонесе. Мы ему усердно помогали, мы в угоду ему терпели много дней и ночей всякие лишения, сидя в темном подземелье, мы верно ему служили. Не наша вина, что не удалось ему и нам предприятие! Херсониты нас победили! Зачем же теперь нам всем гибнуть? Он наш повелитель, но жизнь наша дороже нам всего. Когда сам он добровольно не хочет принесть себя в жертву за наше спасение, выдадим его херсонитам с тем, чтобы нам даровали жизнь. Они это и обещают.

Аристарх. Царевич! Сдавайся! Спасения нет. Яви доблесть, достойную героя!

Филодор. Мы рады бы за тебя жизнь положить, но если мы все и погибнем — тебя все-таки тем не спасем.

Диомед. Они против тебя свирепствуют больше, чем против нас всех! Принеси себя в жертву за спасение своих верных слуг! Последуй примеру доблестного Кодра!

Мегакл. Боги и история оценят твой высокий подвиг!

Николай. Бездельники! Трусы! Изменники! И вы с ним заодно, с этою гнусною гадиною... А подойдите, попытайтесь! Кто первый посягнет схватить меня, тот первый ляжет трупом! Боитесь погибать от рук врагов, как прилично героям, так погибнете от руки вашего предводителя, как подлые трусы! *(Хватает Прокла)*. А ты, корень измены! Раб презренный! Ступай сам туда, куда хотел меня, своего господина, отправить!

Хочет выбросить Прокла за окно. Воспериты бросаются на Николая. Один вырывает у него меч, два другие тянут его за платье. Николай барахтается, не выпуская Прокла. Воспериты хватают его за ноги и силятся выбросить в окно.

Голос Гиккии. Они дерутся между собою, хотят выдать злодея, а он упирается. Зажгите хворост!

Николай. Стыдно вам, воспериты, стыдно!

Воспериты выбрасывают Николая за окно, Николай сильно уцепляется за Прокла, и оба низвергаются вниз через окно. Дым и огонь показываются через другое окно.

СЦЕНА ВТОРАЯ

Перед домом протевона большое скопище народа. Одни разжигают хворост, приваленный к стенам дома и поливают его смолою, доставаемою из кадей, стоящих под разведенным огнем, другие толпятся около лежащих на земле Николая и Прокла.

Прокл. Я зашиб голову! Кровь течет! Пощадите!

Зефон. Оттащите прочь этого полураздавленного паука! Мы даруем ему жизнь, потому что он хотел сдаться, а за то его сбросили! Пусть он один останется, чтобы весть принести в Пантикапею, что сталось с другими. А мы разделаемся с главным!

Отталкивают Прокла.

Николай *(приподнимаясь, стонет от боли)*. Нога измята при падении!.. Меня предали мои воспериты! Глупцы, предатели, трусы! Побоялись защищаться и меня обезоружили! Нет со мною меча! Я твердо не устою на ногах! Херсониты! Я в ваших руках. Оставьте мне жизнь, назначьте за меня окуп, отец заплатит!

Гиккия. Если б ты, подлый обманщик, сам себя приказал взвесить и дал бы столько золота, сколько оказалось бы веса в твоем теле — и тогда мы бы тебя не отпустили.

Зефон. Если бы ты был открытый враг нам, то мы, победивши тебя, сочли бы доблестью показать великодушие над тобою, но ты явился к нам с миром, а тайно нес нам гибель.

Аристовул. Мы поверили тебе как эллину, а ты поступил хуже всякого варвара. После твоего поступка потомки наши никогда уже не будут иметь желания братского мира и союза с вами!

Стратофил. Ты притворно принял гражданство херсонесское, ты поклялся перед храмом Артемиды в верности своему новому отечеству, ты готовился быть его главою, а на самом деле помышлял нам сделать зло!

Критон. Ты обманул доброго Ламаха. Всегда прямой и честный, при всем своем великом уме, он не уразумел твоего притворного дружелюбия.

Архипп. Ты извел его, обольстивши предложением врача, а научил этого врача ускорить смерть его.

Каллипид. Ты бессовестно оскорбил благородную Гиккию; ты притворно стал ее супругом для того, чтобы впоследствии наругаться над нею.

Главкос. Твое племя издавна прославилось всякого рода гнусными деяниями, но совершенные тобою злодеяния мерзостнее всех, нам известных.

Меланий. Ты замышлял сжечь наш город, куда призван был править, хотел истребить народ, гостеприимно и радушно принявший тебя с надеждою примирения давней вражды.

Фелисид. Человеческий ум не изобрел еще казни, достойной твоих отвратительных поступков.

Архипп. Распять его на кресте!

Главкос. Клещами рвать по кускам его тело, пока испустит дыхание!

Фелисид. На клочки разорвать!

Голоса из народа. Да, да, разорвать! Давайте нам его сюда, разнесем его!

Гиккия. Сограждане! Мне, поруганной жене его, принадлежит право покончить его преступную жизнь и отправить его тень в тартар на вечные мучения. Помнишь ли, супруг, что говорил ты пред алтарем

Артемиды, когда произносил обет верности жене своей и своему новому отечеству, Херсонесу? Ты сказал, что если нарушишь обет верности, то пусть подчиненные станут тебе врагами и ты погибнешь от рук жены твоей, как Атрид под кинжалом Клитемнестры. Праведные боги обращают на тебя теперь твое заклятие. Херсониты, которые призвали тебя с тем, чтобы сделать своим правителем, поднялись против тебя; воспориты, соучастники твоих злодейских деяний, изменили тебе. Умирай же под кинжалом Клитемнестры! *(Поражает его кинжалом).*

Зефон. Одним ударом покончила злодея! Сограждане! Отволоките его труп и бросьте на съедение собакам! Он лучшего погребения не стоит!

Херсониты исполняют это.

Один из граждан *(вбегает и, расталкивая народную толпу, приближается к сенаторам).* Мы остановили обоз, только что он вступал в городские ворота. Уже там лежат грудами воспорские трупы. Но из хвоста обоза кое-какие вырвались и убежали в поле. Не велит ли сенат послать в погоню за ними побольше людей?

Стратофил. Бегущий враг не опасен — говорит давняя пословица.

Аристовул. А есть еще другая — бегущему врагу можно мост построить.

Гиккия. Этот враг, как змея, которую, ударивши, нельзя пускать живою. Она может придти в чувство, тогда подползет и ужалит в то время, когда уже от нее того не ожидаешь, думая, что она пришиблена. Эти злодеи не шли против нас открыто, как лютые звери, а скрытно подползали, как змеи. Они могут снова пролезть к нам, и, чтоб этого не могло случиться, надобно их истребить до конца.

Зефон. Никто не отпускает волка, попавшего в вырытую яму.

Воспориты *(выглядывая из окон занявшегося дома).* Достопочтенные херсонесские сенаторы, и ты, благородная Гиккия! И вы все херсониты! Сжальтесь над нами, пощадите нас! Не осуждайте нас гореть! Даруйте нам жизнь. Возьмите нас в полон. Мы будем вам служить.

Аристовул. О, как вы малодушны, как недостойны имени эллинов! У вас достало порочности, чтоб решиться на злодеяние, а теперь недостает мужества, чтоб вынести за то заслуженное возмездие! О подлые души!

Критон. Лисицы, забравшиеся в курятник, молят о пощаде хозяев курятника!

Фелисид. Если хозяева будут так просты, что снизойдут к лисьим просьбам, то могут заранее попрощаться со своими курами!

Главкос. Пусть Гиккия решит их участь.

Голоса. Гиккия! Гиккия!

Гиккия *(обращаясь к воспоритам)*. Вы, как хищные воры, пробрались к нам с тем, чтоб истребить сенаторов наших и сжечь наш город. Сами горите!

Воспориты. Вы нам обещали пощаду, если мы выдадим Николая. Мы его выбросили вам из окна.

Гиккия. Нечего ссылаться на обещания, когда вы обещали нам мир и союз с тайным замыслом погубить нас. Вы своих обещаний не держите, так и от нас то же испытайте. Вероломство за вероломство. Пропадайте, воспорские крысы! Подкладывайте, херсониты, хворост, поливайте смолою, маслом. Пусть все сгорают, а тех, кто успеет выскочить, загоняйте в огонь. Этот дом вместе с ними должен погибнуть: он был местом совершения гнусного дела, которое навсегда будет позорить эллинское имя.

Архипп. Теперь все сенаторы налицо. Изберем протевона.

Стратофил. Кто же достойнее Зефона, когда он стал супругом благородной Гиккии, нашей спасительницы?!

Голоса. Зефон, Зефон пусть будет!

Зефон. Желаю, чтоб во всех делах супруга моя Гиккия была равнозначительною правительницею, и если бы она показала недовольство моими поступками, я тогда должен лишиться власти.

Сенаторы. Она достойна того! Она спасла Херсонес. Ее мудрые советы будут спасительны всегда.

Гиккия. Благодарю, сенаторы. Я с своей стороны прошу даровать право гражданства моей рабыне Эригонии за ее содействие в раскрытии заговора.

Сенаторы. Пусть так будет!

Аристовул.

Я предложу сенату и народу,
На память всем грядущим поколеньям,
В честь благородной Гиккии воздвигнуть
Две медные статуи. Пусть в одной
Она изобразится в том домашнем
Наряде, как предстала в дом Зефона,
Нам всем открывши о беде грядущей;
В другой статуе — в том вооруженье,
В каком сюда явилася с народом.
Я предлагаю вызвать из Эллады
Изящнейших художников!

Голоса. Достойно!

Гиккия.

Свершили мы великий, славный подвиг,
Но за него нас тяжкая расплата
Ждет впереди. Наполнят скоро воздух
В Пантикапее вопли и стенанья,
И долго не забудут воспориты
Своих сожженных в этом доме братий,
Царевича убийство, истребленье
Обоза, разрушенье хитрых козней,
Предвзятых против нас с таким искусством.
Мы ждать должны возмездья от Воспора.
Воспор сильнее Херсонеса. Невозможно
Нам одиноким меряться с врагами:
И приобресть союзников должны мы.
Пошлем искать союза и защиты
В далеком, но могущественном Риме.
В подлунной нет сильнее государства!
Все деспоты главы пред ним склоняют,
И страшен Рим для всех, ему строптивых.
Но Рим великодушен, справедлив
И милостив ко всем, кто дружелюбно
Союза и защиты в Риме ищет.
Пошлем просить защиты от Воспора
И сами предадимся в волю Рима.
Подобно всем, вступившим с ним в союз,
Мы сохраним обычный наш порядок,
И если б требовалось допустить
У нас военной римской силы пребыванье,

Мы и на то дадим согласье наше —
Тогда Воспор не будет страшен нам:
Он не дерзнет идти противу Рима
И сам бесспорно власть его признает.
Неизменимый рок решил уж Риму
Над всей вселенною вручить господство.
Кто Риму друг — тот будет невредим,
Кто Риму враг — того постигнет гибель.

Примітки

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

Із збірки „Української балади"

До збірки ввійшли перші поетичні спроби М. Костомарова 1837—1838 рр., про які пізніше, в автобіографії, він писав: «Несмотря на малое знакомство мое с малорусской речью и народностью, я задумал писать по-малорусски и начал составлять стихи, которые впоследствии явились в печати под названием «Украинские баллады». Когда я пробовал читать мои произведения знакомым малоруссам, бывшим своим товарищам, то встретил очень неодобрительные отзывы; одни смеялись над моим малознанием и указывали мне промахи, другие поднимали на смех самую идею писать на малорусском языке... Я не поддавался ничему, и, напротив, увлечение более и более овладевало мною» («Литературное наследие Н. И. Костомарова», СПб., 1890, стор. 31). Тут же, в автобіографії, М. Костомаров зазначив, що назва збірки — «Українські балади» не зовсім підходила до змісту всіх уміщених там творів (там же, стор. 32).

Збірка вийшла в світ під псевдонімом Іеремія Галка наприкінці 1839 р. у Харкові.

1847 року, в зв'язку з арештом М. Костомарова за участь у Кирило-Мефодіївському братстві, «Українські балади» заборонено й вилучено з продажу, цензорові Московського цензурного комітету І. Снегірьову, який свого часу дав дозвіл на видання книжки, оголошено догану (див. секретну справу канцелярії міністра народної освіти 1847 р. «Про Україно-слов'янське (тобто Кирило-Мефодіївське.— *В. Б.*) товариство» у Центральному державному Історичному архіві СРСР, ф. 735, оп. 10, спр. 193).

За життя М. Костомарова «Українські балади» не передруковувалися. Автографи їх не збереглися. Поезії друкуються за текстами першого авторського видання.

Пан Шульпіка

У першодруку подано примітку: «Єсть то старосвітська вість: на Вкраїні, кажуть, був за стару годину якийсь пан Шульпіка, багато шкоди сусідям чинив, народ злютовавсь і забив його. Певне, то єсть якийсь польський пан, а діялося се в ті роки, коли Україна під лядською кормигою страждала».

Квіточка *(З чеського)*

«Балада» є перекладом пісні «Kytice» із «Краледворського рукопису», опублікованого 1818 р. чеським поетом Ганкою (1791—1861) як старовинна пам'ятка чеської народної поезії. Насправді ж ці твори є майстерною підробкою під народну поезію.

Стежки

Личман — старший пастух, найчастіше старший чабан.

Щира правда

Слушна война запалала тоді на Вкраїні... — 1648 р. спалахнула війна українських селян та козаків за визволення з-під шляхетської Польщі, очолена Богданом Хмельницьким.

Потоцький Микола (пом. 1651) — магнат, коронний гетьман Польщі. Керував жорстоким придушенням антифеодальних селянсько-козацьких повстань на Україні.

Налига — неволя.

...під Корсунем... — В історичній битві під Корсунем (травень 1648 р.) військо Б. Хмельницького здобуло блискучу перемогу над польсько-шляхетськими військами.

Каштелян — управитель замка.

Яриза — ярига, прислужник.

Зірочка

Ой заблищала зірочка на небі... — В першодруку до цього рядка подано примітку: «Мирянська байка каже: коли по небу перекотиться зірка — єсть то де-небудь дівчина віддалася».

Посланець

Оспалий — сонний, млявий.

Співець

Амвросій Могила — псевдонім українського поета-романтика Амвросія Лук'яновича Метлинського, професора російської словесності в Харківському університеті, приятеля М. Костомарова. Вірш М. Костомарова — відгук на поезію А. Метлинського «Смерть бандуриста».

Отруї

Вистачувати — діставати, роздобувати.

Ягоди

«Балада» є перекладом пісні «Jahody» з «Краледворського рукопису».

Рожа

«Балада» є перекладом пісні «Ruže» з «Краледворського рукопису».

Із збірки „Вітка“

«Вітка» — друга поетична збірка М. Костомарова. До неї увійшли поезії, написані слідом за «Українськими баладами». Видано збірку 1840 р. у Харкові під псевдонімом Іеремія Галка. Під час слідства в справі Кирило-Мефодіївського братства (1847) «Вітку», як і попередню збірку М. Костомарова — «Українські балади», було розглянуто в III відділі, заборонено й вилучено з продажу. Вдруге вірші «Вітки» надруковано 1875 р. у «Збірнику творів Іеремії Галки». Відомостей про участь М. Костомарова в цьому виданні нема. Тексти передруковано в ньому з першодруків.

Автографи «Вітки» не збереглися. Вірші друкуються за текстами першого видання збірки.

Згадка

Оцваньок — обрубок, колода.
Валка (польське) — боротьба.
Харциз — розбишака, грабіжник.
...військо голінне... — завзяте військо.

Могила

Кравчина — загін, частина козацького війська.
...як перша на місяці шкода. — Мається на увазі біблейська легенда про вбивство Каїном брата Авеля.

Грецька пісня

Клефти (грецьке) — оспівані в піснях борці за визволення Греції від турецького панування, учасники повстання 1821 року.
Музувіри — турки

Рожа

Варзін — харківський знайомий М. Костомарова, згадуваний у його автобіографії (див. «Литературное наследие Н. И. Костомарова», СПб., 1890, стор. 45).

Мана

Тала — верболіз.

Дівчина

Воронець — народна назва півонії.

І. І. Срезневському при од'їзді його на чужину

Срезневський Ізмаїл Іванович (1812—1880) — приятель М. Костомарова, фольклорист, видавець збірників «Запорожская старина» (1833—1835), професор Харківського університету; 1839 р. одер-

жав трирічне наукове відрядження до слов'янських країн для вивчення мов, з приводу чого й написано вірш М. Костомарова. Згодом І. Срезневський став видатним філологом-славістом.

Березка

У першодруку до заголовка цього вірша подано примітку: «Convolvulus, зілля».

Панич і дівчина *(З польської мови)*

Переклад поезії А. Одинця та Адама Міцкевича «Panicz i Dziewczyna».

Поезії різних років

Заліг, заліг козаченько...

Друкується вперше за рукописною копією О. Корсуна, що зберігається у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (шифр: XXII, 2).

Ой ішов козак, ой ішов бурлак...

Друкується вперше за рукописною копією О. Корсуна, що зберігається у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (шифр: XXII, 2).

Дитинка *(Из народного предания)*

Автограф цієї поезії М. Костомаров, перебуваючи на засланні в Саратові, подарував Г. Н. Пасхаловій (згодом — дружина Д. Мордовця), в паперах якої після її смерті було знайдено вірш 1886 р. Вперше опубліковано за цим автографом у книжці «Литературное наследие Н. И. Костомарова», СПб., 1890, стор. 221—222. Друкується за цим текстом. Автограф не зберігся.

Зозуля

Вперше надруковано в книжці «Литературное наследие Н. И. Костомарова», СПб., 1890, стор. 223—224, за автографом, знайденим 1886 р. у паперах Г. Н. Мордовцевої. Друкується за цим текстом. Автограф не зберігся.

Еллада

Вперше надруковано в «Основі», 1861, № 1, стор. 93—94, під псевдонімом Іеремія Галка. Друкується за цим текстом. Автограф не зберігся.

Парфенон — храм у стародавніх Афінах, споруджений у V ст. до н. е.

Шкода Солонових прав... — Йдеться про соціальні реформи, запроваджені політичним діячем стародавніх Афін Солоном (638—559 до н. е.).

Демосфен (384—322 до н. е.) — афінський оратор і політичний діяч.

Тімолеон (411—337 до н. е.) — політичний діяч і полководець; брав участь у вбивстві свого брата Тімофана, який установив тиранію в Коринфі.

Ілоти — в стародавній Спарті категорія населення, що була на становищі рабів.

Давнина

Вперше надруковано в «Основі», 1861, № 1, стор. 94, під псевдонімом Ієремія Галка. Друкується за цим текстом. Автограф не зберігся.

Арей — бог війни у стародавніх греків.

До Мар'ї Потоцької

Вперше надруковано в альманасі «Молодик», ч. 2, 1843, стор. 123—125. Друкується за цим текстом. Автограф не зберігся.

Поезію написано 1841 року в Бахчисараї. «Двухдневное пребывание в Бахчисарае,— згадував пізніше М. Костомаров у автобіографії,— оставило следы в моей литературной деятельности: я написал несколько малорусских стихотворений, из которых два: «До Мар'ї Потоцької» та «Аглае-Чесме» — напечатаны в «Молодике» Бецкого» («Литературное наследие Н. И. Костомарова», СПб., 1890, стор. 35).

Потоцька Марія — за легендою, полонена польська княжна, невільниця і дружина кримського хана Керім-Гірея. Згідно з легендою, в пам'ять про неї споруджено знаменитий «фонтан сліз» у Бахчисараї, оспіваний О. Пушкіним у поемі «Бахчисарайський фонтан».

Брат з сестрою

Вперше надруковано в «Украинском литературном сборнике», виданому Д. Мордовцевим, Саратов, 1859, стор. 131—135. Друкується за цим текстом. В автобіографії М. Костомаров зазначав, що твори, вміщені в «Малорусском литературном сборнике», належать до «ранньої доби» його літературної діяльності (див. «Литературное наследие Н. И. Костомарова», СПб., 1890, стор. 82).

Заголовок поезії — назва квітки. В першодруку до нього подано таку примітку: «Иван-да-Марья, viola tricolor» — вказівка на російську та латинську назву тієї ж рослини. В іншій примітці в першодруку зазначено, що рядки, надруковані курсивом,— народні. Твір написано за сюжетом народної пісні. Цікавим коментарем до цієї пісні можуть бути спогади М. Костомарова про Т. Шевченка: «Выходячи з университету (після успішно прочитаної ним першої, пробної лекції.— *В. Б.*), на пустирі, що відділяв тоді університет від старого міста, я зустрів Тараса Григоровича; ми пішли з ним удвох містом, і Шевченко, заявивши мені про свою радість з приводу того, що радувало мене тоді, заспівав пісню про козака, який повінчався з дівчиною, не впізнавши, що ця дівчина була його сестра, і потім обоє перетворилися в двокольорову квітку, що називається по-малоруському: «брат-і-сестра», а по-великоруському: «Іван-та-Мар'я» («Спогади про Шевченка», Держлітвидав України, К., 1958, стор. 162—163).

Ластівка

Вперше надруковано в «Малорусском литературном сборнике», виданому Д. Мордовцевим, Саратов, 1859, стор. 136—144. Друкується за цим текстом. Автограф не зберігся.

Збиралися руські люди На велику раду... — Навесні 1103 р. на березі Долобського озера поблизу Києва відбувся з'їзд князів Київської Русі, на якому ухвалено йти походом на половців. Похід приніс перемогу над хижими степовиками.

Київський старіший... — київський князь Святополк Ізяславич (пом. 1113 р.).

З Переяслава Володимир... — переяславський князь Володимир Всеволодович Мономах (1053—1125).

Буйний Олег з Чернігова... — чернігівський князь Олег Святославович (пом. 1115 р.), названий у «Слові о полку Ігоревім» за його неодноразові військові невдачі «Гориславичем».

Радосинь — урочище біля Городця на схід від Києва, згадуване в «Повісті временних літ».

Над Печерським... — Йдеться про Києво-Печерський монастир, над яким, за літописною легендою, піднявся огненний стовп, нагадуючи руським князям про необхідність боротьби з половцями.

Напитись шоломом Дону... — образний вислів із «Слова о полку Ігоревім».

Шарукань — половецьке місто в басейні Сіверського Дінця. У деяких літописах мало назву Осенев за ім'ям хана Асана (Осеня), після смерті його стало називатись за ім'ям хана Шарука.

Салниця — згадувана в «Повісті временних літ» невелика річка в районі переправи через Сіверський Донець, між Ізюмом та Ізюмцем, місце битви руського війська з половцями. Зараз цієї річки немає.

Отоді-то була радість Нашій Україні... — Йдеться про стародавню державу Київську Русь, історія якої не належить, проте, до історії лише України. Від стародавньої народності, якою була утворена Київська Русь, ведуть спільне походження всі три братні східнослов'янські народи: російський, український та білоруський.

Греки, чехи, ляхи, угри Славу ту носили... — Тут перефразовано відомий вислів «Повісті временних літ» про блискучу перемогу Володимира Мономаха над половцями 1111 р., яка викликала радісний відгук далеко за межами Київської Русі: «Възъвратившаяся Русьтии князи въ свояси съ славою великою къ своимъ людямъ и ко всимъ странамъ дальнимъ, рекуше — къ Грекомъ, и Угромъ, и Ляхомъ, и Чехомъ, дондеже до Рима проиде».

Зірка

Вперше надруковано в «Малорусском литературном сборнике», виданому Д. Мордовцевим, Саратов, 1859, стор. 145—146. Друкується за цим текстом. Автограф не зберігся.

Спить Вкраїна та руїни...

Вперше опубліковано в журналі «Україна», 1925, № 1—2, стор. 75, за автографом, виявленим у архівній справі колишнього III відділу про Кирило-Мефодіївське братство. До III відділу автограф потра-

пив під час арешту Т. Шевченка. Дальша доля автографа невідома. На вірші позначився певний вплив революційної поезії Т. Шевченка періоду «трьох літ» (1843—1845 рр.), з якою М. Костомаров ознайомився 1846 р. Це дає підстави датувати вірш орієнтовно 1846—1847 рр. Друкується за текстом першої публікації.

Діти слави, діти слави!

Вірш не закінчений. Під час арешту М. Костомарова (1847) автограф потрапив до III відділу, де його помилково прийняли за твір Т. Шевченка. Про це свідчить помітка на автографі: «Из бумаг Костомарова. Стихи Шевченка» (Центральний державний архів Жовтневої революції, ф. 109, I експед., оп. 105, спр. 81, ч. 3, арк. 57). Напис ввів у оману проф. М. Стороженка, який за цим автографом, під довільною назвою «Славянам», опублікував вірш як твір Т. Шевченка («Киевская старина», 1897, № 10, стор. 1—4). Публікація викликала низку відгуків, зокрема І. Франка («Зоря», 1897, № 23, стор. 455—456; див. також: Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. 17, Держлітвидав України, К., 1955, стор. 121—123), в яких було з'ясовано, що справжній автор — М. Костомаров.

Першодрук вірша в журналі «Киевская старина» має цензурну купюру: на вимогу Головного управління в справах друку вилучено рядки:

Горе тим, котрі говорять:
— Наша власть од бога,—
І без страха над собою
Не знають нікого.

(Див. Центральний державний Історичний архів СРСР, ф. 776, оп. 12, спр. 50, арк. 214—215). До першодруку вкралося багато істотних помилок та перекручень тексту.

Повністю друкується вперше за автографом, що зберігається в Центральному державному архіві Жовтневої революції, ф. 109, I експед., оп. 105, спр. 81, ч. 3, арк. 57—58, звор.

На добраніч

Вперше надруковано в журналі «Основа», 1861, № 2, стор. 44—48. Вірш написано в червні 1847 р. під час ув'язнення М. Костомарова в Петропавловській фортеці. Він є дальшим розвитком мотивів попередньої поезії, зверненої до слов'янських народів,— «Діти слави, діти слави!..». Автограф не зберігся. Друкується за текстом першої публікації.

Співець Митуса

Вперше надруковано в журналі «Основа», 1861, № 3, стор. 30—31. Друкується за цим текстом. Автограф не зберігся.

Дажбог — бог сонця в давніх слов'ян: *дажбожий внук* — вислів із «Слова о полку Ігоревім», де названо так руських людей, народ Київської Русі.

Коромола — крамола, усобиця, змова.

Ростислав — син чернігівського князя Михайла, вів боротьбу з галицьким князем Данилом (1201—1264), використовуючи в ній угорські та польські військові сили.

Порок — таран.
Поток — полон.
Туло — чохол для лука та стріл.
Прилбиця — лобна частина шолома.

Явір, тополя й береза *(Из народного предания)*

Вперше надруковано в книжці «Литературное наследие Н. И. Костомарова», СПб., 1890, стор. 227—228, за автографом, знайденим 1886 р. у паперах Г. Н. Мордовцевої. Друкується за цим текстом. Автограф не зберігся.

Зорі

Вперше надруковано в книжці «Литературное наследие Н. И. Костомарова», СПб., 1890, стор. 230, за автографом, знайденим 1886 року серед паперів Г. Н. Мордовцевої. З часу цієї публікації дальша доля автографа не відома. Друкується за текстом першої публікації.

Наталя *(Из народного предания)*

Вперше надруковано за автографом у книжці «Литературное наследие Н. И. Костомарова», СПб., 1890, стор. 231—237. Друкується за цим текстом. У першодруку є авторська примітка, яка пояснює задум автора: «Немецкое предание, о котором народная песня внушила Бюргеру мысль написать свою «Ленору», существует и у нас. Стихи, напечатанные курсивом, взяты из народной песни. Я отнес это предание к самому свежему историческому событию — осаде Севастополя англичанами и французами (в 1854—1855 рр., під час Східної війни.— *В. Б.*).

1857 року М. Костомаров, готуючи «Наталю» до видання разом з деякими іншими поезіями (видання лишилося не здійсненим), переробив твір, вважаючи недоречним у ньому прив'язування фольклорного сюжету до облоги Севастополя. Проте нова редакція вірша загубилася (див. примітку видавця в кн. «Литературное наследие Н. И. Костомарова», СПб., 1890, стор. 237).

«Юпитер светлый плывет по зеленым водам киммерийским...»

Драматична поема вперше надрукована за автографом, знайденим в архіві М. Костомарова, у виданні «Литературное наследие Н. И. Костомарова», СПб., 1890, стор. 260—271. Автограф не зберігся.

Друкується за текстом публікації. За свого життя Костомаров так і не наважився друкувати поему. І не випадково. Він написав її влітку 1852 р. в період заслання. На змісті і характері поеми виразно позначились особисті настрої засланого письменника. Не важко помітити, що під пантікапейським царем поет мав на увазі сучасного йому деспота, душителя свободи Миколу I, а під його жертвою, безіменним поетом, самого себе. Цим і зумовлений своєрідний камуфляж — перенесення дії твору в древню Пантікапею. До речі, подібну форму камуфляжу маємо і в драмі М. Костомарова «Кремуций Корд», яка теж близько чотирнадцяти років лежала в рукописі.

Мабуть, саме ці обставини й мав на увазі Іван Франко, коли в невеличкій передмові до власного українського перекладу поеми М. Костомарова дав їй таку високу оцінку. І. Франко писав: «На мій погляд, вона належить до найзамітніших та найглибше продуманих поетичних творів, якими може повеличатися російське письменство XIX віку. Се й спонукало мене присвоїти сей твір нашому письменству та додати рівночасно нев'янучу цвітку до вінця слави М. Костомарова... Надіюся, що в моїм перекладі високоталановитому та глибокопродуманому творові М. Костомарова пощастить серед української публіки». («Радянське літературознавство», 1959, № 1, стор. 125—132).

Восени — літо

Вперше надруковано в книжці «Литературное наследие Н. И. Костомарова», СПб., 1890, стор. 238. Автограф зберігається у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (шифр: XII, 4). Друкується за автографом. На автографі помітка рукою дружини поета — А. Л. Костомарової: «Написано для мене в Павловську на дачі в 1880 р. з приводу нашого пізнього шлюбу».

Переклади

Із «Єврейських мелодій» Байрона

Переклади М. Костомарова з «Єврейських мелодій» Байрона належать до харківського періоду його літературної діяльності. Частину з них під спільним заголовком «Єврейські співанки» надруковано 1841 р. у першому випуску альманаху О. Корсуна «Сніп». «Єврейські співанки», що мали бути вміщені в другому випуску альманаху «Сніп» (який у світ не вийшов) та були подані до Петербурзького цензурного комітету для окремого видання, не збереглися. Про них довідуємося з пізнішого, не датованого листа О. Корсуна, очевидно, до вдови М. Костомарова Аліни Леоптіївни: «1841 року я заходився складати другу книжку («Рік другий») свого «Снопа». Товстий рукопис було мною послано «артистові Григор'єву 2-му», навіть без листа: Г. Ф. Квітка сказав мені, що він попередив про цю посилку адресата, який побував на гастролях у Харкові й відвідав Основ'яненка... З того часу про мій рукопис — ні слуху ні духу. Шкода: в ньому було багато гарного, між іншим, три повісті Квітки та «Єврейські співанки» Костомарова, крім тих, які були відіслані тоді ж до петербурзької духовної цензури» (Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, XXII, 2, арк. 1).

До Петербурзького цензурного комітету «Єврейські співанки» М. Костомарова надійшли десь наприкінці 1840 р. або в січні 1841 р. 23 січня 1841 р. дві з них, «Віфлієм» і «Грішниця» (нам тепер не відомі), як твори «духовного змісту» були переслані до Петербурзького комітету духовної цензури, де їх розглянув і не схвалив до друку цензор архімандрит Іосаф (див.: Центральний державний Історичний архів СРСР, ф. 807, оп. 1, № 868, арк. 1—2). Очевидно, така ж доля спіткала й усю збірку «Єврейських співанок» М. Костомарова (вона не збереглася). Відомі нам переклади та переспіви — це лише частина того, що було перекладено М. Костомаровим із «Єврейських мелодій» Байрона.

Журба єврейська

Вперше надруковано в альманасі «Сніп», 1841, стор. 92, під псевдонімом Іеремія Галка. Друкується за цим текстом. Переклад поезії Байрона «Oh! weep for those» («О, плачте про тих...»).

Місяць

Вперше надруковано в альманасі «Сніп», 1841, стор. 93, під псевдонімом Іеремія Галка. Друкується за цим текстом. Переклад поезії Байрона «Sun of the sleepless» («Сонце несонних»).

Дика коза

Вперше надруковано в альманасі «Сніп», 1841, стор. 95, під псевдонімом Іеремія Галка. Друкується за цим текстом. Переклад поезії Байрона «The wild gazelle» («Газель»).

До жидівки

Вперше надруковано в альманасі «Сніп», 1841, стор. 96—99, під псевдонімом Іеремія Галка. Друкується за цим текстом.

Вірш є вільним переспівом поезії Байрона «She walks in beauty» («Вона в своїй красі»). З першої строфи цієї ж поезії узято й епіграф до переспіву.

Кохавсь я тобою

Вперше надруковано в альманасі «Сніп», 1841, стор. 99—100, під псевдонімом Іеремія Галка. Друкується за цим текстом. Вільний переспів поезії Байрона «Oh, snatched away in beauty's bloom» («Вона померла в розквіті краси»).

Бенкет Валтазара

Друкується вперше за рукописною копією рукою дружини М. Костомарова з автографа, що належав Д. Мордовцю. Копія зберігається у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (шифр: XXII, 2). На ній помітка олівцем: «Списано у Д. Л. Мордовцева». Переклад поезії Байрона «Vision of Belstazzar».

1841 р. переклад віддано О. Корсуну для другого випуску його альманаху «Сніп», який, проте, не вийшов у світ. Зберігся текст перекладу, відтворений О. Корсуном по пам'яті у 80-х роках XIX ст., з багатьма відмінами (Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, XII, 2).

І по стіні рука Невідома щось пише.— За біблейською легендою вавілонський цар Валтазар (Балтазар) під час бенкету побачив руку, яка робила на стіні напис. Староєврейський пророк Даніїл пояснив зміст напису: він провіщав кінець царству Валтазара.

Погибель Єрусалима

Вперше надруковано в «Малорусском литературном сборнике», виданому Д. Мордовцевим, Саратов, 1859, стор. 147—149, під псевдо-

німом Іеремія Галка. Автограф невідомий. Друкується за текстом першої публікації. Переспів вірша Байрона «On the day of the destruction of Jerusalem by Titus» («На зруйнування Єрусалима Титом»).

Єврейська співанка

Вперше надруковано в книжці «Литературное наследие Н. И. Костомарова», СПб., 1890, стор. 225—226, за рукописною копією О. Корсуна. Автограф був надісланий О. Корсуну для надрукування в другому випуску його альманаху «Сніп». Копія О. Корсуна збереглася не повністю — перші 14 рядків (Центральна наукова бібліотека АН УРСР, Відділ рукописів, XXII, 2, арк. 1). Друкується за першодруком.

З «Краледворського рукопису»

В автобіографії М. Костомаров зазначав, що взимку 1838—1839 рр. він «учился по-польски у одного студента и по-чешски — самоучкою, причем тогда же перевел малорусскими стихами старочешские стихотворения, известные тогда под именем «Краледворской рукописи» («Литературное наследие Н. И. Костомарова», СПб., 1890, стор. 32). «Краледворський рукопис»—збірка патріотичних поем і віршів — підробка під старочеські пам'ятки народної поезії, здійснена й опублікована 1819 р. чеським поетом і філологом Вацлавом Ганкою (1791—1861). Три переклади М. Костомарова з «Краледворського рукопису» — «Квіточка», «Ягода» й «Рожа» — були включені ним до збірки «Українські балади» й друкуються в складі цієї останньої.

Олень

Вперше надруковано в альманасі О. Корсуна «Сніп», 1841, стор. 101—102, під псевдонімом Іеремія Галка. Друкується за цим текстом. Автограф не зберігся. Переклад восьмої епічної пісні — «Jelen» — із «Краледворського рукопису».

Турнія

Вперше надруковано в альманасі «Молодик», ч. 2, 1843, стор. 110—113, під псевдонімом Іеремія Галка. Автограф не зберігся. Переклад п'ятої епічної пісні — «Ludiše a oslavném šedánív» — із «Краледворського рукопису».

Турнія — турнір, рицарський герць.

З В. Шекспіра

Верба *(Пісня Дездемони)*

Вперше надруковано в книжці «Литературное наследие Н. И. Костомарова», СПб., 1890, стор. 229, за автографом, знайденим 1886 року в паперах Г. Н. Мордовцевої. З часу цієї публікації дальша доля автографа не відома. Друкується за текстом першої публікації. Переклад пісні Дездемони з четвертої дії трагедії Шекспіра «Отелло».

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

Сава Чалий

Про створення п'єси М. Костомаров у автобіографії розповів: «В феврале 1838 года я принялся писать драматическое произведение и в течение трех недель сотворил «Саву Чалого», взявши содержание из известной народной песни, но сделал большую историческую ошибку, произвольно отнесши событие, воспеваемое в этой песне, к первой половине XVII века, тогда как оно относилось к первой половине XVIII» («Литературное наследие Н. И. Костомарова», СПб., 1890, стор. 31). Книжка вийшла в світ у Харкові весною 1839 р. (з вихідною датою на титульній сторінці: 1838) під псевдонімом Іеремія Галка. Вдруге за життя письменника п'єсу надруковано в «Збірнику творів Іеремії Галки» (Одеса, 1875). Відомостей про участь М. Костомарова у підготовці цього видання нема. Автограф п'єси не зберігся. Друкується за текстом першого видання.

Пісня про Саву Чалого має багато варіантів. В окремій примітці у першодруку М. Костомаров зазначив, що скористався трьома з них, уміщеними в збірках: «Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем», М., 1834, стор. 90—94; «Запорожская старина», ч. I, кн. 3, Х., 1833, стор. 60—73 (примітка — стор. 119—122); «Piesni polskie i ruskie ludu galicyjskiego... Zebrał i wydał Wacław z Oleska», Львів, 1833.

Історичний Сава Чалий—козацький сотник, служив у польського магната, під час піднесення гайдамацького руху пристав 1734 р. до гайдамаків, а після поразки їх перейшов на бік шляхти. За це 1741 р. був убитий Гнатом Голим — видатним гайдамацьким ватажком 40-х років XVIII ст. М. Костомаров не додержав у п'єсі народніх поглядів на Саву Чалого та Гната Голого: першого з них він довільно прикрасив, намагаючись психологічно вмотивувати його зраду, другого, навпаки, наділив негативними рисами.

Действие в 1639 году... — Цим роком помилково датовано історію Сави Чалого в джерелах, якими користувався М. Костомаров. Насправді ж вона відбулася на сторіччя пізніше, як це згодом зазначив і сам письменник у наведеному вище уривку з автобіографії.

Конашевич-Сагайдачний Петро Кононович — гетьман у 1614—1622 рр., уславився сміливими походами проти султанської Туреччини та Кримського ханства, про які, зокрема про морський похід на Сіноп, йдеться в тексті п'єси далі.

Тоді й унія чорта зробила. — Унія — проголошене Брестським церковним собором 1596 р. об'єднання православної та католицької церкви з метою зміцнення політичного панування шляхетської Польщі й католицької церкви на Україні та в Білорусії. Діяльність П. Конашевича-Сагайдачного певною мірою перешкоджала зміцненню влади польської шляхти й ослабила тимчасово позиції унії на Україні, хоч він і уникав збройних конфліктів з польським панством, намагаючись знайти з ним компроміс.

Хоч от і Трясило Тарас... — Йдеться про Тараса Федоро́вича, обраного гетьманом під час козацько-селянського протишляхетського повстання 1630 р. Після розгрому польського війська під Переяславом (так званої Тарасової ночі) Тарас Федорович повернувся на Січ. Відомості про його дальшу долю суперечливі. За деякими джерелами, його схопили 1632 р. реєстровці, вірні шляхетській Польщі, за

іншими — він поїхав 1636 р. на переговори до Москви. М. Костомаров називає його Трясилом за «Історією русов».

І Павлюк би не закончив свого похода такечки... —Йдеться про ватажка народного повстання проти шляхетської Польщі 1637 р. Павла Михновича Бута, обраного на гетьмана нереєстровими козаками. Після перших успіхів повстанці зазнали поразок, Павлюка було схоплено й страчено у Варшаві 1638 року.

Остряниця (Острянин) Яцько (а не Степан) — один із керівників козацько-селянського повстання 1637—1638 рр., 1638 р. був обраний на Запорожжі гетьманом. Розповідь про його загибель у п'єсі не відповідає історичним даним. Остряниця не був схоплений і страчений шляхтою, а переселився після поразки повстання на Слобожанщину, де й був забитий козаками.

Конецпольський Станіслав (1591—1646) — магнат, коронний гетьман Польщі, в політичній діяльності на Україні намагався різними поступками перетягти козацьку старшину на бік шляхетської Польщі.

Переяславська ніч

Вперше надруковано в альманасі О. Корсуна «Сніп», 1841, стор. 7—91, під псевдонімом Іеремія Галка.

1867 р. п'єсу перевидано у Львові («Переяславська ніч. Трагедія Іеремії Галки», з друкарні М. Ф. Поремби), 1875 р. надруковано в «Збірнику творів Іеремії Галки», виданому в Одесі, очевидно, без ближчої участі автора. В обох цих виданнях п'єсу подано за першодруком, з виправленням подекуди мови. Автограф п'єси не зберігся. Друкується за текстом першого видання.

Каньов — Канів (у польській вимові).

Вишневецький Ієремія (1612—1651) — магнат шляхетської Польщі, походив з старовинного українського князівського роду, прийняв унію й нещадно розправлявся з українськими повстанцями проти польсько-шляхетського панування.

Загадка (З народної казки)

Вперше надруковано в «Основі», 1862, № 6, стор. 44—64. П'єса ввійшла до «Збірника творів Іеремії Галки», Одеса, 1875, стор. 1—30 третьої пагінації. Автограф не зберігся. Друкується за текстом першої публікації.

Про фольклорне джерело п'єси М. Костомаров писав у автобіографії: «Тогда же (1862 р. — *В. Б.*) в «Основе» напечатана была по-малорусски моя драматическая пьеса «Загадка», написанная уже несколько лет тому назад и оставшаяся в рукописи. Это была переделка или изложение в драматической форме известной малороссийской сказки «Про дівку Семилітку...» («Литературное наследие Н. И. Костомарова», СПб., 1890, стор. 135).

Кремуций Корд

П'єсу написано 1849 р. (ця дата зазначена в автобіографії письменника — «Литературное наследие Н. И. Костомарова», СПб., 1890, стор. 151). Близько 14 років п'єса лишалась у рукопису. 1862 р. її видано окремою книжкою: «Кремуций Корд, сочинение Н. Костомарова», Петербург, в типографии П. А. Кулиша. До збірок творів

письменника п'єса не включалася. Автограф не зберігся. Друкується за текстом першої публікації.

П'єсу присвячено: «Незабвенной А. Л. К. на память 14 июня 1847» — Аліні Леонтіївні Крагельській, нареченій письменника, шлюб з якою розладнався через арешт М. Костомарова в березні 1847 р. Одружилися вони 1875 р. 14 червня 1847 р.— день, коли А. Крагельській дозволили побачитися з ув'язненим М. Костомаровим.

Кремуцій Корд — римський історик часів імператора Тіберія (Тіверія), правління якого (14—37 рр. н. е.) було дальшим розвитком установленого Августом принципата. Кремуція Корда було звинувачено в образі імператора й віддано до суду сенату за те, що в своїх «Анналах» назвав республіканців Марка Брута (85—42 до н. е.) та Гая Кассія (85—42 до н. е.) останніми римлянами. Твори Кремуція присуджено спалити, але їх врятувала дочка Марція. До нашого часу вони все ж не дійшли. Розповідь про Кремуція Корда збереглася в «Анналах» римського історика Таціта.

Авзонія — назва землі авзонів, яку Горацій, Вергілій та інші римські поети поширювали на весь півострів Італії.

Помона — богиня плодів у стародавніх римлян.

...довел ее до Филиппинской битвы.— Йдеться про битву 42 р. до н. е. біля македонського міста Філіппи, в якій війська тріумвіратів Антонія та Октавіана завдали остаточної поразки республіканцям, розгромивши армії Брута й Кассія.

Лаціум — область, населена латинами, що стала центром політичного життя Італійського півострова.

Агріппа (63—12 до н. е.) — римський полководець і державний діяч; зміцнював єдиновладдя Октавіана.

Бавій — бездарний римський поет, виступав з критикою творів Горація та Вергілія.

Діомед — у грецькій міфології цар Аргоса, один з найхоробріших героїв Троянської війни.

Флегетон — у міфології стародавніх греків річка в підземному царстві.

Сціпіони — патриціанська династія в Стародавньому Римі, з якої вийшов ряд видатних полководців та політичних діячів.

Епіменід (VII ст. до н. е.) — жрець, у легендах стародавніх греків зображувався улюбленцем богів і пророком.

Катон Молодший (95—46 до н. е.) — римський політичний діяч республіканського напрямку.

Эллины Тавриды

Вперше опубліковано окремою книжкою: Н. И. Костомаров, Эллины Тавриды. Историческая драма в 5-ти действиях, СПб., 1884, 149 стор., з приміткою: «Содержание заимствовано из рассказа, помещенного в сочинении императора Константина Порфирородного «Об управлении государства». До збірок творів письменника п'єса не включалась. Автограф не зберігся. Друкується за текстом першого видання.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Стор.

Будинок у с. Юрасівці Воронезької губернії, де народився М. Костомаров. 64—65

Титульна сторінка збірки поезій М. Костомарова «Українські балади». 64—65

Портрет М. Костомарова. *Фото. 40-і роки XIX ст.* 128—129

Рукописний список М. Костомарова з поеми Т. Шевченка «Сон». *1846 р.* 128—129

Члени Кирило-Мефодіївського братства (зліва направо): верхній ряд — М. І. Гулак, Т. Г. Шевченко, М. І. Костомаров; нижній ряд — Д. П. Пильчиков, О. В. Маркович, В. М. Білозерський, П. О. Куліш. 224—225

Автограф поезії М. Костомарова «Діти слави, діти слави!». 224—225

Портрет М. Костомарова. *Фото. 50-і роки XIX ст.* 288—289

Титульна сторінка першого видання п'єси М. Костомарова «Сава Чалий». 288—289

Автограф поезії М. Костомарова «Восени — літо». 352—353

Сторінка з конспекту, складеного Карлом Марксом за працею М. Костомарова «Бунт Стеньки Разина». 352—353

ЗМІСТ

Микола Іванович Костомаров, його життя та діяльність. *Критико-біографічний нарис Є. Шабліовського* 5

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

ІЗ ЗБІРКИ «УКРАЇНСЬКІ БАЛАДИ»

Пан Шульпіка 37
Квіточка *(З чеського)* 38
Стежки 39
Поцілунок 40
Щира правда 41
Зірочка 43
Посланець 44
Співець 45
Отруї 46
Кінь 48
Ягоди *(З чеського)* 50
Рожа *(З чеського)* 52

ІЗ ЗБІРКИ «ВІТКА»

Пісня моя 53
Клятьба 54
Згадка 55
Могила 56
Грецька пісня 57
Рожа 58
Соловейко 59
Хлопець 60
Горлиця 62
Мана 62
Кульбаба 65
Туга 67
Голубка 67
Дівчина 68
Хмарка 71
Сон 71

Весна й зима 73
І. І. Срезневському при од'їзді його на чужину... 73
Баба Гребетничка 74
Нічна розмова 75
Підмова 76
Березка 78
Вулиця 78
Попріки 79
Панич і дівчина *(З польської мови)* . 80

ПОЕЗІЇ РІЗНИХ РОКІВ

«Заліг, заліг козаченько...» 84
«Ой ішов козак, ой ішов бурлак...» . . 85
Дитинка *(Из народного предания)* . 85
Зозуля 86
Еллада 88
Давнина 88
До Мар'ї Потоцької 89
Брат з сестрою 90
Ластівка 94
Зірка 101
«Спить Вкраїна та руїни...» 102
«Діти слави, діти слави!» 103
На добраніч 106
Співець Митуса 109
Явір, тополя й береза *(Из народного предания)* 111
Зорі 112
Наталя *(Из народного предания)* . . 113
«Юпитер светлый плывет по зеленым водам киммерийским...» 118
Восени — літо 128

ПЕРЕКЛАДИ

З «Єврейських мелодій» Байрона

Журба єврейська 129
Місяць 129
Дика коза 130
До жидівки 130
«Кохався я тобою...» 133
Бенкет Валтазара 134
Погибель Єрусалима 135
Єврейська співанка 137

З «Краледворського рукопису»

Олень 138
Турнія 140

З В. Шекспіра

Верба *(Пісня Дездемони)* 142

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

Сава Чалий 145
Переяславська ніч. *Трагедія* 203
Загадка. *З народної казки*. 269
Кремуцій Корд 291
Эллины Тавриды. *Историческая драма в 5-ти действиях* 333
Примітки 395
Список ілюстрацій 411

НИКОЛАЙ ИВАНОВИЧ КОСТОМАРОВ
Сочинения в двух томах

т. 1

(На украинском и русском языках)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *Г. Т. Сингаївська*
Художники *О. І. Юнак, В. Д. Фатальчук*
Художній редактор *П. Т. Вишняк*
Технічний редактор *Є. Ю. Зеленкова*
Коректор *О. Т. Супруненко*

Виготовлено на Харківській книжковій фабриці ім. Фрунзе
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Лінотиніст *О. Паніна*
Верстальник *А. Куксов*
Друкар *І. Майба*
Керівник палітурно-брошурувальних процесів *В. Лазаренко*

Здано на виробництво 28/V 1966 р. Підписано до друку 8/XII 1966 р. Папір № 1. Формат 84×108 1/32. Фізичн. друк. арк. 13. Умовн. друк. арк. 21,84+6 вкл. Обліково-видавн. арк. 21,107. Ціна 93 коп. Замовл. № 6-235. Тираж 15 000.

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ „Д Н І П Р О“

Готуються до друку:

КОЦЮБИНСЬКИЙ М. ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ. Повість

КУЛІШ М. ВИБРАНІ ТВОРИ

МАКОВЕЙ О. ЯРОШЕНКО. Історична повість

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ І. КАЙДАШЕВА СІМ'Я. Повість

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ АНЕКДОТИ, ЖАРТИ, ДОТЕПИ

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Ласкаво просимо подати до книгарень облкниготоргів, споживчої кооперації або до республіканського магазину „Книга—поштою“ (м. Київ—117, вул. Попудренка, 26(Д) попередні замовлення на книги видавництва „Дніпро“.

Це гарантує їх своєчасне одержання.

93 коп.
К

М.И.КОСТОМАРОВ

1